
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 року

№ 1. 2016

Черкаси – 2016

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських та зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Постановою президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2010. – №3) журнал включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Історичні науки».

Випуск № 1 наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія Історичні науки рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 23.12.2016 року).

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Головна редакційна колегія:

Черевко О.В., д.е.н. (головний редактор); *Боєчко Ф.Ф.*, член-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора); *Корновенко С.В.*, д.і.н., проф. (заступник головного редактора); *Кирилюк Є.М.*, д.е.н., доц. (відповідальний секретар); *Архипова С.П.*, к.пед.н., проф.; *Біда О.А.* д.пед.н., проф.; *Гнезділова К.М.*, д.пед.н., доц.; *Головня Б.П.*, д.т.н., доц.; *Гусак А.М.*, д.ф.-м.н., проф.; *Земзюліна Н.І.*, д.і.н., доц.; *Жаботинська С.А.*, д.філол.н., проф.; *Кузьмінський А.І.*, член-кор. НАПН України, д.пед.н., проф.; *Кукурудза І.І.*, д.е.н., проф.; *Лизогуб В.С.*, д.б.н., проф.; *Ляшенко Ю.О.*, д.ф.-м.н., доц.; *Марченко О.В.*, д.філос.н., проф.; *Масненко В.В.*, д.і.н., проф.; *Мігус І.П.*, д.е.н., проф.; *Мінаєв Б.П.*, д.х.н., проф.; *Морозов А.Г.*, д.і.н., проф.; *Перехрест О.Г.*, д.і.н., проф.; *Поліщук В.Т.*, д.філол.н., проф.; *Савченко О.П.*, д.пед.н., проф.; *Селіванова О.О.*, д.філол.н., проф.; *Чабан А.Ю.*, д.і.н., проф.; *Шпак В.П.*, д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Драч О.О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історія та етнологія України»); *Івангородський К.В.*, к.і.н. доц. (відповідальний секретар напрямку «Історія та етнологія України»); *Перехрест О.Г.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Всесвітня історія»); *Кіреєва В.О.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Всесвітня історія»); *Чабан А.Ю.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Лисиця Л.Г.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Абразумова О.М.*, к.і.н.; *Анджей Стеминік*, д-р габлітований, проф. (Польща); *Боєчко В.Ф.*, к.і.н., доц.; *Голиш Г.М.*, к.і.н., доц.; *Годуляк В.В.*, д.і.н., проф.; *Дмитро Карев*, д.і.н., проф. (Білорусь); *Добржанський О.В.*, д.і.н., проф.; *Земзюліна Н.І.*, д.і.н., доц.; *Іржавська А.П.*, к.і.н., доц.; *Корновенко С.В.*, д.і.н., проф.; *Лисенко О.Є.*, д.і.н., проф.; *Масненко В.В.*, д.і.н., проф.; *Мельниченко В.М.*, к.і.н., проф.; *Мордвінцев В.М.*, д.і.н., проф.; *Морозов А.Г.*, д.і.н., проф.; *Павел Сердженга*, д-р габлітований, проф. (Польща); *Присяжнюк Ю.П.*, д.і.н., проф.; *Рєєнт О.П.*, членкор. НАН України, д.і.н., проф.; *Синявська Л.І.*, к.і.н., доц.; *Фареній І.А.*, д.і.н., проф.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки. Тел. (0472) 35-28-50
web-сайт: <http://www.biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/visnuku-chnu?id=253>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

ЗМІСТ

СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

ЗЕМЗЮЛІНА Н. І.

Шляхи подолання антропоцентризму в історичних дослідженнях: еволюція принципів та концепцій.....

МОРОЗОВА О. В.

Жовтнева революція: мінливе обличчя історії.....

ЧАБАН А. Ю.

Середня Наддніпрянщина і Крим в часи зародження українського козацтва (історіографічний аспект).....

ДМИТРЕНКО М. Й.

Гендерна рівність як складова соціальної відповідальності.....

МОРОЗОВ А. Г., КОМПАНИЄЦЬ О. В.

Участь українців у боротьбі проти фашизму та нацизму напередодні другої світової війни (з досвіду громадянської в Іспанії 1936–1939 років).....

ГОЛИШ Г. М., ЛИСИЦЯ Л. Г.

Розгортання мережі й особливості функціонування лікувальних і санаторних дитячих будинків УРСР у повоєнну добу (1946–1950 рр.) (на матеріалах архівів України).....

ГРОН В. В.

Україна в європейській системі субординації соціумів згідно концепції В. Е. Д. Аллена...

ГРУБІНКО А. В.

Участь Великої Британії у спільній зовнішній політиці і політиці безпеки ЄС в українській історіографії.....

ДЗЮБЕНКО Ю. В.

Система контролю над створенням фільмів в УРСР 1950-х – 1960-х років.....

ЗОЗУЛЯ Н. М.

Свідчення старшин та офіцерів армії УНР про місце релігійного фактору у свідомості та мотивах повстанців Середнього Подніпров'я у 1918–1921 рр.....

КОВАЛЬСЬКА Л. А.

Джерела особового походження з історії радянського партизанського та підпільного руху...

КОМПАНИЄЦЬ О. В.

Концепція «великої селянської війни в срср 1918–1933 рр.» в інтерпретації Андреа Граціозі: спроба критичного аналізу.....

КУЗНЄЦОВ П. В. Історичний аспект виробництва вибухових речовин.....

ЛИТВИНЕНКО О. Є.

Соціально-професійний портрет агрономів Української РСР періоду непу: історіографія проблеми.....

ОНИЩЕНКО С. Б.

Основні тенденції розвитку і функціонування залізничного транспорту Української РСР у 1950-х роках (до історіографії проблеми).....

СУХУШИНА О. В.

Мирна місія фрейліни М. Васильчикової 1915 року.....

ПОЛЩУК Ю. А.

Творча спадщина Мирона Кордуби в дзеркалі історіографічної традиції.....

РЕЦЕНЗІЇ

КОРНОВЕНКО С. В., КІРЄЄВА В. О.

П. С. Коріненко Трансформації земельних відносин в українському селі (ІХ – початок ХХІ ст.). Порівняльний аналіз / П. С. Коріненко. – Тернопіль, 2015. – 496 с.

МОРОЗОВ А. Г.

Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний довідник / упоряд.: В. М. Мельниченко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 220 с.

ГОЛИШ Г. М.

Воєнно-історичні студії викладачів Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (1995 – 2015 рр.) : анот. бібліограф. покажч. / уклад.: В. О. Кіреєва, Л. Г. Лисиця ; наук. ред. Г. М. Голиш. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – 156 с.

ЛИСИЦЯ Л. Г.

Лисенко Олександр Євгенович: доктор історичних наук, професор : біобібліогр. покажч. / уклад.: Г. М. Голиш, Т. В. Заболотна ; наук. ред. В. А. Смолій. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2015.

CONTENT

ZEMZYULINA N. I.

Androtsentrysmu overcome in historical research: the evolution of principles and concepts.....

MOROZOVA O. V.

Russian revolution: changing the face of history.....

CHABAN A. Y.

Middle Dnieper and crimea in times conception Ukrainian Cossacks (historiographical aspect).....

DMYTRENKO M. Y.

Gender equality as part of social reponsibility.....

MOROZOV A. G., KOMPANIYETS A. V.

The participation of ukrainians in the struggle againts fascism and nazism before world war II (from the experience of the spanish civil war 1936–1939).....

Development network and peculiarities of medical and sanatorium orphanages ussr after world war II (1946–1950)

HRON V. V.

Ekonomic history of ukraine in the conception of willwam edward david allen.....

HRUBINKO A. V.

Britain’s participation in the common foreign and security policy of the european union in ukrainian historiography.....

DZIUBENKO Y. V.

Movie – making control system in the soviet ukraine of 1950–1960.....

ZOZULIA N. M.

The evidence of the petty officers and officers of the army of ukrainian people’s republic about the significance of the religious factor in the minds and motives of the middle dneiper region rebels in 1918–1921

KOVALSKA L. A.

The sources of personal origin and history of the soviet partisan underground movement

KOMPANIYETS A. V.

The concept of «the great peasant war in the in the USSR 1918–1933» in the interetation of Andrea Graziosi: attempt of critical analysis.....

KUZNETZOV P. V.

The use of nitrogen compounds for explosives manufacturing.....

LITVINENKO O. E.

Agronomists of uf Ukrainian SSR in nep period: social-professional portrait. – Historiography of the problem.....

ONISHCHENKO S. B.

Major trends and operation of railway transport Ukrainian SSR in 1950's.....

POLISHCHUK Y. A.

Myron Korduba creative legacy in the mirror of historiographical tradition.....

SUHUSHYNA O. V.

Maid of honor M. Vasilchukova's peace mission in 1915.....

REVIEWS

KORNOVENKO S. V., KIRIEIEVA V. O.

P. S. Korinenko Transformation of land relations in the Ukrainian village (IX – the beginning of XXI century.). Comparative analysis / P. S. Korinenko. – Ternopil, 2015. – 496 с.....

MOROZOV A. G.

Ethnographers Cherkassy region: Bibliographic reference book / Compiled.: V. N. Melnichenko, G. M. Golysh. – Cherkassy: Vertikal, 2016. – 220 с. photos.....

GOLYSH G. M.

Military-historical studies teachers Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky (1995–2015 biennium): Anoth. bibliographer. pokazhch. / compiler.: V. Kirieieva, L. Lysytsya; Science. Ed. G. M. Golysh. – Cherkasy: Chernivtsi National University. B. Khmelnytsky, 2015. – 156 p. Photo.

LYSYTSYA L. G.

Alexander E. Lysenko, Doctor of History, Professor, biobibliogr. pokazhch. compiler G. Golysh, T. Zabolotnaya; Science. Ed. V. A. Smoliy. – Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2015. – 128 с. : Portree.....

СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

UDK 94 (470+571)

ZEMZYULINA Natalia Ivanivna

Doctor of Historical Sciences,
 Professor at The Department of World History
 and International Relations
 at The Bohdan Khmelnytsky National
 University of Cherkasy
 e-mail: aklatan-z@mail.ru

ANDROSENTRYSM OVERCOME IN HISTORICAL RESEARCH : THE EVOLUTION OF PRINCIPLES AND CONCEPTS

The precise place and methodologies of gender studies in modern historiography. The paper shows the process of gender studies clarified the factors that shaped them. Specified the relationship of gender research in social history, determined the method of designing structural elements and outlines the subject and the object they illuminate. Disclosed difficulties that prevent researchers in their academic pursuits and outlines recommendations for further research.

Keywords: *feminist movement, women's studies, microhistory, gender, gender historiography.*

Introduction

Women's researches appeared in national historiography in early 1990s and brought several theoretical traditions. Traditionally, historical works cover military, economic, political history, while ignoring social history, which has led to elimination of titanic women's work on protection, support and reproduction of life and everyday living from the scope of historical past. Their activities are being underestimated and not appreciated as socially significant, but received as personal, family, private, therefore – less important. According to feminism classicist Simona de Bovuar: «The most terrible curse that hangs over a woman is her non-participation in military campaigns. Human is raised up over animals not because it gives life, but because it risks life, and therefore humankind puts above not those who give birth, but those who murders. This is the key to solve the whole mystery» [1, 31].

Purpose

Woman's belonging to private sphere, to family business, household was considered «natural», «primary» and therefore her experience, activities in all historical periods has been down-graded and has not been completely and deeply researched. According to a famous specialist in women's history – G. Bock, women were left unnoticed mainly because it seemed that they, their experience, their activities and sphere of life are not historically important and significant. However, «the women's history should be considered general to the same extent, as the history of males» [2, 276], because it «is related to not just one half, but to the whole mankind». As D. Kelley, another researcher of women's history, states – the issue is not just «to bring back women into history», but «to bring back history for women». The historical analysis of the woman's role in development of society has separated into an independent field of research.

Despite the quite significant amount of works it should be noted that the questions of theory of researches, their systematization, methodological analysis require specification.

Results

Induction of women's topics in the sphere of scientific researches in the West has started in late 60s of XXth century and was related to a number of factors: expansion of radical movements (Maoism, Neo-Marxism, African-American Civil Rights Movement, Ethnic Groups Rights Movement, youth movements, antiwar movements, etc.) that from different positions advocated changes in the existing social system; the establishment of new wave of feminist movement (Neo-Feminism), many representatives of which were related to the abovementioned radical movements; sexual revolution, «allowed to freely speak about the problem of the sexes» [3, 21].

In late 1960s – early 1970s several universities in USA have included inter-disciplinary women's programs in their curricula. They were called «Women's studies» («Women's researches»), which means «Researches 1) conducted on women's subject, 2) mainly conducted by women themselves». In the historical studies «women's subject» appeared to be in tune with the so called «modern social history», which studied demonstrations of racial, class, religious oppression with the purpose of reasoning the changes in modern domination institutes which also appeared in late 1960s. Thus, in Western Europe and USA a great number of leftist historians began studying women's histories with enthusiasm in order to make them visible and include in the history of mankind.

Originality

Naturally, among historians that responded to the call «To bring back history for women» were, first of all, historians-feminists. Thus, in late 70s – early 80s of XXth century the «women's history» was established – the history of women's social experience, in most cases written by women themselves. If firstly researches in this sphere were treated quite skeptically in the scientific society, over time one may witness its «academization». Nowadays, women's history is a generally accepted field of history studies. One of most fundamental scientific projects in this field was the six-volume «History of women in the West», published under the editorship of leading specialists in the sphere of social history Natalie Zemon Davis, Georges Duby, Michelle Perrot, Arlette Farge and others, which reproduces the history of women from the most ancient times till our days [4].

During 1970s the UN's policy on raising woman's status had a positive influence on the widening the researches on gender issues. Important role in this belonged to UNESCO's proclamation of 1975 as the International Women's Year that is recognized as United Nations Decade for Women (1975–1985). Unconditionally, the series of international women's conferences conducted under the aegis of UN has positively influenced the establishment of long-term coordinated international projects on studying status and position of women in various historical epochs and in different social and historical conditions. According to N. Pushkareva, the contribution of women's history (another way to call it – «historic female studies») to the history studies lies in the fact that the term «women's experience» had been borrowed from psychology and sociology, its modifications had been studied in different cultures which later has generally broadened the imagery of spiritual cultures of the past. This allowed making a conclusion regarding the existence of two inter-transparent spheres of existence in preindustrial societies: sphere of Male's dominance (politics, diplomacy, military) and sphere of Female's dominance (house, family, household). These spheres were equally important for functioning of preindustrial and early industrial societies; the forms of women's subordinacy and rule over them in patriarchal structures have been researched and established; the history of women's movement and suffragism have been developed, which contributed to rehabilitation of feminism as a policy, at the core of which lies the freedom of right; with its appearance women's history forced men to consider the necessity of establishing their own history, which led to the appearance of men's history that is currently in the process of formation [5, 56].

On the verge of 1970s–1980s feminist theory has updated, the methodological base of interdisciplinary women's studies has been significantly broadened. The women's history has achieved new quality in the result of theoretical rethinking of the subject of research and reconsideration of the conceptual instrument. Therefore, it became possible to speak about the «new women's history». In the foreword to already mentioned «History of women in the West» its editors Georges Duby and Michelle Perrot state that publication represents not just the women's history, but the history of relationships between genders [4].

In 1980s «gender» becomes the key category for analysis, which is also called «socially cultural basis». On the basis of women's history the so called «gender history» begins its formation. The term «gender» became usable with the purpose of studying all transformations in society and in state, as the latter are influenced by the personalities of man and woman and by their relationships. The term «gender» itself has appeared in Great Britain. In translation from English it literally means grammatical kind (gender): masculine, feminine, neuter. Later this term started being recognized as socio-sexual characteristics of a sex, on the contrary to directly biological (genetic and

morphologic, anatomical, physiological), which its corresponding characteristics of the way of living, behavior, intentions and desires, etc. Gender does not just relate to men and women as separate individuals, but characterizes relationships between them, as between socially demographical groups and as gender relationships as a whole – the way social roles of women and men, girls and boys are implemented and the way they develop.

The gender itself, as a comprehensive phenomenon requires new methodologies and methods. In fact, gender itself is a methodology for understanding human and its mindset. Thus, gender is a constituent element of social relationships that are based on sensing the differences between sexes. On the other hand, gender is a primary mean for designating the relationships of domination, because in all historical epochs the gender consciousness of an individual and the society was formed on the basis of particular system of relationships of domination/subordination, it means that gender hierarchy is present in all spheres. Institutes of public opinion, family and public nurture, morality, education, mass culture, prohibitions or encouragement to certain types of activities constituted the status of gender, gender hierarchy and gender behavioral models. At the same time, the system of distribution of power, credibility and ownership, racial, ethnic and class independence had a determinant impact on the status of men and women [6, 129].

With the purpose of coordinating efforts of historians that are experts in women's history on XVIIth Congress of historical sciences the «International Federation for Research in Women's History» has been established, which conducted a number of international meetings. Thus, in 1989 in Bellagio (Italy) the first conference took place, while in 1990 – The First International Congress of researchers that scientifically develop women's history.

Gender approach to history comes out of integrity of social history and is not limited by only studying women's history or men's history, but separates the history of relationships between genders as its main subject. The research on dynamics of relationships between genders, gender analysis of historical development of society contributed to formation of methodological instrument of gender history, without which the researches of historical sources would be limited. The new concept of gender history demanded a new approach to studying history of civilizations as a whole and to studying national histories in particular.

Attention of gender historians is attracted by all periods of humankind development, starting from primitive communal system to contemporaneity. Their scientific analysis focused on studying reasons and outcomes of primary division of labor, forms of social control over a woman, formation of ideology of male dominance in society, influence inside a family, influence of marital relations on the lives of men and women, influence of religious views on formation of gender inequality in society, social and legal status of women and men, absence of women in politics and at high power authorities and other equally important aspects of gender topics. According to experts, the significance of relationships between genders in historical science came up as autonomous historical value. In such a way it opened up new perspectives in the development of history. During these researches it had been determined that relationships between genders are as important, as all other types of human relations, as they have a decisive impact on the history of society by participating in formation of other types of social relations. G. Bock, a famous expert in gender history proves that implementation of gender analysis of historical development alters the general concept of history and creates the basis for new vision of social and historical development. She states that «elimination of relationships between genders from significant questions of history blocks the road to the heights of knowledge...» [2, 287].

Gender history was forced into theoretic-methodological discourses that were caused by the development of different forms of local history, micro-history, mosaic analysis and new biographic method. These historiographical methods and types, in particular, marked the beginning of the development of historical knowledge and became one of the basis of gender history. They triggered the transition from new social history to a new cultural and new intellectual history, highlighting new quality of «female» and («male»!) investigations that dealt with realization of dynamics of gender differences through the analysis of various mechanisms of its creation and reproduction [7, 25].

One of the most important conceptions of the abovementioned transition was the historic problematization of «women's experience» and its textual presentation that highlighted, on the one hand, «women's view of the world» and on the other hand – peculiarities of «women's literacy» [8, 546] of historiographer, who includes its personal experience into a scientific work and purposely declines the neutrality of the description. The interest to the source of individual origin was related to the first aspect of the problem, thus diaries, autobiographies and development of new approaches of biographical investigation provided not only the explanation of a life of a person «from the days» but also an interpretation of cultural context's specifics and presentation of the alternative view of general social processes, through the prism of individual attitude. The second aspect was realized through the implementation of an «authors personality», its historical specificity, into the investigation. A notable achievement of gender investigators was an overcome of traditional views on the balance of private and public that were stated in the conception of «divided spheres». The conception of «women's governance» («governance of women») was developed by historians and disclosed unofficial sources of influence on political decisions, that were used by females who lacked publically recognized authority. On the other hand, and it was proved by historians, methods of patriarchal governance that were restricting an access of women to public sphere were not limited to economic, political and cultural. The control of women's sexuality in its widest way was one of the main instrument of the abovementioned restriction [10, 45]. That and constant violation of the borders between private and public spheres, created a historical dependence of these borders and made it impossible to define the direction of the development of its integrity [11, 133].

Analysis of different conceptions of social status allowed to mark several important issues. It should be noted that in the context of objectivistic approach, status is defined as a position of an individual in structure of objective resources (first of all – employment) and the level of social abilities and expectations (prestige) that are connected with social position. Results of comparative researches, held in the developed industrial societies, prove that education, employment, profession and income of a person are the most important objective status factors despite dependence from political regime and culture of particular society. In framework of subjectivistic approach, status is interpreted as a position – identity that is built by individuals. According to the abovementioned approach, special meanings are dedicated to one's person understanding of its social possibilities and desires and to particular ways of theirs execution.

It should be noted that integrated approach that foresees studying both objective and subjective aspects of social status, status as structural possibilities and status as an image of possibilities that are set by an individual, is considered to be the most productive for reaching the goal of a research. The approach allows to highlight not only peculiarities of person's perception of its abilities in the system of social relations but also actual structural resources that might be used by an individual to fulfill its life goals. Integrated approach in the analysis of social status' aspects allowed to discover its objective and subjective elements. Objective elements of status: level and sources of individual income; existence of property that generate income; level of education; form of employment; profession and its competitiveness; professionally-qualified position in an organization; managing functions in professional activities. Subjective elements of status deal with individual's self-esteem in a society, self-evaluation of available resources (in comparison with a resources of other members of society) that may be used to fulfill one's life goals. The following elements may be stated as: self-esteem of material situation; retrospective, actual and projected evaluations of the changes in one's wellbeing and social possibilities during certain period of time; self-esteem of one's position on the «social ladder»; satisfaction of one's position in a society, possibilities of self-realization; prioritized social self-identifications.

An article of American historian J. Scott «Gender – A Useful Category of Historical Analysis» (1986) [12, 406] is considered to be one of the most important researches for the development of «gender methodologies». Having stated the necessity of overruling the non-historic interpretations of articles in history, she offered a rather efficient scheme of the analysis of historical materials through the prism of gender approach. The author described four main conceptual «complexes» of gender historiography: 1) culturally symbolic; 2) regulatory interpretative; 3) socially-institutional; 4) individually-psychological [12, 411]. All four sub-

systems, in the opinion of J. Scott, predict the prospect of gender researches possibilities, one or the other way of their interaction that defines the specific of each. Moreover, the author thinks, that the abovementioned scheme should be extended with one more aspect of «gender's» projection on the history of a society, that would deal with gender dispositions as an instrument for «marking authorities relations» as one of the most important ways to legitimate social order [12, 401]. This extension gives an opportunity to not only to reconsider the problems of political history, but also to comprehend political value of historic articles in a new way.

Summarizing the suggested characteristic of gender researches, it should be noted that a new configuration of cooperation between politics (social movement) and science is being formed. During the development from «women's investigation» to gender ones, a new practice of cross-disciplinary is being set mainly due to the discovery of the value of gender differences as an organization form of social experience and interaction. This practice is based not on the objective unity as it was in «women's researches» but on the categorical unity under the circumstances of problematisation of scientific learning principles, complicacy of disciplinary interaction and methodological reflection. Thus, the women's history is getting institutionalized as a scientific field. On the basis of women's history a new scientific field has emerged in 1980th – gender history. The subject of the field are: «1) history of setting up and functioning of a system of relations and interactions that are defined by gender; 2) history of apprehension of a «male» and «female» as of categories of social hierarchy order» [5, 57].

Literature

1. Bovuar S. The Second Sex / S. Bovuar // Anthology to the course «The basis of gender studies». – M., 2001. – P. 29–34.
2. Bock G. Women's History and Gender History / G. Bock // Anthology to the course «The basis of gender studies». – M., 2001. – P. 276.
3. Pushkareva N. L. Subject and Prospects of Gender Approach in Historical Sciences / N. L. Pushkareva // Sex and gender in the sciences about individual and society. Materials from the project «Integration of gender studies into teaching of basic social and human disciplines in higher educational institutions». – Tver, 2005 – P. 21.
4. Duby G. A. History of Women in the West / Gen. eds. G. Duby, V. I. Perrot. – Cambridge, 1992. – P. XIX. – 503 c.
5. Pushkareva N. L. Gender Methodology in History / N. L. Pushkareva // Gender kaleidoscope. – M., 2001, P. 55–58.
6. Gender Parity in the Context of Modern Ukrainian Society Development. – K., 2003. – 129 p.
7. Repina L. P. Challenge of Postmodern... / L. P. Repina // Odyssey. A human in a history. – M., 1996. – P. 25–38.
8. About Peculiarities of «Women's Literacy» in Feminist Critics // Zhrebkina I. Feminist literary criticism // Introduction to the gender studies. Part 1. – Kharkiv, St. P., 2001. – P. 543–561.
9. About biographic history // Repina L. P. «New historical science» and social history. – M., 1998.: About approaches for investigating women's autobiographies // Savkina I. «Writing to you...» Autodocumentary women's texts in Russian literature in the 1 first half of the XIXth century Tampere, 2001.
10. Repina L.P History of Women Today: Historiographical Notes // A person in a family circle: History notes about private life in Europe before the beginning of new times. – M., 1996. – P. 45.
11. Repina L. P. «New Historical Science» and Social History / Repina L. P. – M., 1998. – P. 194–208.; Budde G.F. Half of History // Sex, gender, culture: German and Russian studies. – M., 1999. – P. 133.
12. Scott J. Gender: A Useful Category of Historical Analysis / J. Scott // Gender researches. – № 5 (2/2000). Kharkiv Center for Gender Studies. – 650 p.

ЗЕМЗЮЛІНА Наталія Іванівна,

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

e-mail: aklatan-z@mail.ru

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ АНДРОЦЕНТРИЗМУ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПІВ ТА КОНЦЕПЦІЙ

Жіночі дослідження прийшли у вітчизняну історіографію на початку 1990-х і принесли певні теоретичні традиції.

Належність жінки до приватної сфери, до сімейних справ, домогосподарства вважалася «природною», «початковою» і відповідно її досвід, діяльність в усі історичні періоди применшувалася і достатньо повно не досліджувалися. На думку відомого фахівця з історії жінок Г. Бок, жінки залишалися непоміченими головним чином тому, що, здавалося, ніби вони, їх досвід, їх діяльність, їх

сфера життя не являють історичного інтересу і значення. Проте «історія жінок повинна вважатися загальною тією ж мірою, як і історія чоловіків» бо вона «зачіпає не тільки половину, але все людство загалом». Історичний аналіз ролі жінки у розвитку суспільства виокремився в окрему, самостійну галузь досліджень.

Цілом природно, що серед істориків, які відгукнулися на заклик «Повернути жінкам їхню історію» виявилися насамперед історики-феміністки. Так, вкінці 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. виникла «історія жінок» – історія соціального жіночого досвіду, написана в більшості випадків самими жінками. На межі 1970–1980-х рр. феміністська теорія оновлюється, істотно розширюється методологічна база міждисциплінарних жіночих досліджень. Історія жінок набуває нової якості в результаті теоретичного переосмислення предмета дослідження та перегляду концептуального апарату. У зв'язку з цим стало можливим говорити про «нову історію жінок». У вступі до вже згаданої багатотомної «Історії жінок на Заході», її редактори Жорж Дюбі та Мішель Перро писали про те, що у виданні представлено не стільки історію жінок, скільки історію взаємин статей. На базі історії жінок починає формуватися так звана «гендерна історія». Термін «гендер» почали застосовувати для вивчення всіх перетворень у суспільстві та державі, оскільки саме на них впливають особистості чоловіка й жінки та їхні відносини.

Гендерний підхід в історії виходить з цілісності соціальної історії, він не обмежується вивченням лише «історії жінок» або тільки «історії чоловіків», а в якості головного свого предмета виокремлює історію гендерних відносин. Вивчення динаміки гендерних відносин, гендерний аналіз історичного розвитку суспільства сприяли формуванню методологічного апарату гендерної історії, без якого дослідження історичних джерел були б обмеженими.

Нова концепція гендерної історії вимагала нового підходу до вивчення історії цивілізації загалом та національних історій зокрема. Гендерна історія виявилася втягнутою в теоретико-методологічні дискурси, зумовлені розвитком різних форм локальної історії та мікроісторії, мозаїчного аналізу та нового біографічного методу. Саме ці історіографічні напрями і методи багато в чому визначили новий етап розвитку історичного знання. Вони ознаменували перехід від нової соціальної історії до нової культурної та нової інтелектуальної історії, позначивши таким чином нову якість історичності «жіночих» (і «чоловічих»!) досліджень, пов'язаних з осмисленням динаміки статевих відмінностей, аналізом різноманітних механізмів їх створення та відтворення.

Ключові слова: феміністський рух, жіночі дослідження, мікроісторія, гендер, гендерна історіографія.

*Надійшла до редакції 15. 09. 2016
Затверджена до друку 01. 10. 2016*

УДК 94(477)«19»

MOROZOVA Olga Volodymyrivna
Studentka-magistrMA Russian and
Eurasian Studies, Leiden University,
Нідерланди
e-mail: olga.v.nagorna@gmail.com

RUSSIAN REVOLUTION: CHANGING THE FACE OF HISTORY

*«All things are subject to interpretation.
Whichever interpretation prevails
at a given time is a function of power
and not truth»*

Friedrich Nietzsche

This article is dedicated to the analysis of publications on the events surrounding Russian Revolution, which differed from the traditional dogmatic Soviet interpretation. Special attention has been paid to the interconnectedness of the political, social, economic and mental factors during the critical moments of the twentieth century.

The author argues that as soon as the incredibly important ideological role of the Russian Revolution has vanished with the fall of the Soviet Union and a lengthy period of totalitarian dogma in historiography has come to an abrupt end, historians, economists, publicists and journalists have changed their views upon the events of 1917 quite drastically, finally getting the opportunity to publish a great amount of sources, which gave a dramatically different impression of the Revolution.

Key words: Russian Revolution, historical materialism, socialism, nineties, sources, Russian Empire, Soviet Union, Russia.

Introduction

As the world watches the latest events unfold in Ukraine where Russia and ‘the West’ have clashed again, it is time to rethink a lot of issues which lay at the origins of this situation. One of such issues is the role of the historical representation of the past, which undoubtedly influences and forms our opinions today. To get an idea of it, I will take a closer look at the publications concerning the collapse of the Russian empire during the turbulent period after the fall of its successor.

The subject of the Russian Revolution is still relevant, as it has led to a dramatic change in geopolitics, which still echoes today. Its historical representation shows the still existing fundamental differences between Russia and Western Europe. Moreover, the Russian Revolution perfectly exemplifies how the past is manipulated and shaped in order to serve the present needs of the regime. The changes brought about by the '90 fully reveal this side of historiography.

Purpose

So, what does the changing image of the Russian Revolution in historical publications testify about the geopolitical, cultural and mental developments in Russia during the '90s? In this question Russian Revolution only serves as an example to reveal a much more complex problem. To solve it we first of all need to know how the Revolution was looked upon when it had just happened and how these sources were used later, especially in the Soviet times. The first part of the article provides fundament for further research. Without this information it is impossible to perceive the turning point which came in the '90s. The first section of the second part will be dedicated to the actual problem: the actual changes in historiography. Furthermore, I have paid special attention to the basic information about the publications and their forewords by the leading (Russian) historians of the '90 in order to be able to analyze them.

During the research, I have faced a constant dilemma when trying to analyze historiography and providing background information at the same time – which is also a part of historiography and needed to be analyzed in its turn as well. This is probably what Nietzsche meant by claiming that the truth does not exist: the interpretation problem and a ridiculous search for objectivity. Apparently, this dilemma is unsolvable, so the only solution is to reckon with the different backgrounds and viewpoints of the authors.

Results

In my opinion, historiography, as well as history, starts at the sources. The Russian Revolution is luckily well documented. Numerous diplomats and revolutionaries, who were in the center of events when the Russian Revolution broke out, as well as journalists and observers, who were witnessing it, left their first-hand accounts of the revolution. Some of them – mostly the opponents of the revolution, saw it merely as a dangerous escapade even after the Bolsheviks have already come to power, while enthusiast socialists quickly became agitated and saw it as a great milestone in world history. American journalist John Reed, author of the book *Ten Days that Shook the World*, was one of such enthusiasts. In the foreword for his account, he wrote: ‘*Whatever others may think of bolshevism, the Russian Revolution is, without a doubt, one of the greatest events in the history of mankind [...]. Just the way historians search for the smallest details about the Paris Commune, they will want to know everything about the events in Petrograd in November¹ 1917*’ [1, 12]. He acknowledges as well, that his sympathies were not neutral – and indeed, the American

¹ Old style: October

edition of the book was published with the fervent foreword from Lenin himself, and the Russian one with a note from Krupskaya.

Mikhail Rodzianko, an outstanding Russian statesman and politician², accounts of the revolution from yet another angle in his *Collapse of the Empire* – personal notes, where he describes the events within the Russian government and how Duma, later the Provisional Committee, tried to save the Russian Empire from collapse and the Bolshevik Revolution. It is obvious that such a source would have never been published or used for research in the Soviet times. So it is even not the book itself which tells us a story, but its background. *Collapse of the Empire* was published in 1998. This edition has two forewords which deserve special attention in Chapter II of this research. It also has two much earlier editions which date from the early twenties.

Generally, all sources concerning the Russian Revolution can be divided into four categories: Western anti-revolutionary, Western pro-revolutionary, Russian pro-Soviet ones and the group which actually came to the fore only in the nineties – writings by those who opposed the revolution. The selection of these primary sources can provide a powerful basis for a research from *any* viewpoint regarding the revolution, because they are often openly subjective as the two examples show. That is why it is essential to consider the character, origin and background of these fundamental sources before starting own research, and especially when looking at the historiography regarding this subject. Still, this is only one of the components. Another important and often determinant factor deeply imprinted into historiography is the influence of ideology and the regime, which is in power at a given moment – and that leads us to the topic of the Soviet Union policies regarding science.

Soviet historical practice has been analyzed and its flaws were exposed only after (or close to) the fall of the Soviet Union [2, 22]. Therefore, lacking my own experience and time to study a huge amount of Soviet literature, I had to rely on historiographical literature which was written in the nineties – and that is actually the main period in question. So the 90's historiography now serves as a tool and ultimate subject of the research at once.

Originality

First of all, it is necessary to outline the general traits of historical practice in the Soviet Union. Communism, socialism, worship of Marx and the love of Hegel (two great positivists) – all of this meant that the doctrine of historical materialism was predominant in historiography of that time [3, 119–135]. It can be described as an economically and sociologically oriented positivist approach³ built on the Marxist – Leninist methodology [2, 24; 4].

Furthermore, it almost goes without saying that the majority, if not all, of the publications were state-controlled. This control was especially harsh under Stalin, when any deviant opinion could lead to Gulag imprisonment or capital punishment.

The Soviet censorship was rigorous. The main figure within history as a science associated with such control was academician I. I. Minz. Member of Politburo and a holder of high scientific offices, Minz was an orthodox historian who controlled Soviet historiography for decades (approx. 1949–1972). Those who gave voice to dissenting opinions were instantly ‘shot off’ by his devastating criticism. A team of scientists under his leadership monopolized publication and editing of the Russian revolutions-related materials [5, 4], which has largely formed the Soviet image of the Russian Revolution as we know it, with a special place for the Great October Revolution.

The second half of the 50's – begin 60's, however, known as the ‘Khrushchev thaw’ has brought certain revival of historical practice. It was marked by an intensified interest in theory and methodology of social sciences. The censorship was loosened and A. Gurevich describes this period as a time of lively scientific discussions and a flow of fresh publications. The second such

² Mikhail Vladimirovich Rodzianko – (1859–1924) State Councillor and chamberlain of the Imperial family, Chairman of the State Duma and one of the leaders of the February Revolution of 1917, during which headed the Provisional Committee

'renaissance' will only come in the nineties. It is debatable though, which of the two periods is more meaningful to historiography [2, 22].

Did the fall of the Soviet Union bring any changes to historiography? Did it break with the past in order to revive old values? And how does it relate to the previous 70 years of development? To give an idea about the state of Russian historiography of the nineties in general, and the developments in Russian Revolution studies in particular, I would like to describe it using the aforementioned example: the two forewords to the *Collapse of the Empire* by M. Rodzianko.

The first one is written in 1990 by Valeriy Ganichev – writer, Doctor of Historical Sciences, professor and chairman of the Union of Russian Writers. All this titles indicate a successful, well-recognized and authoritative person. His Soviet past was also rather bright: in the 60's he held a leading position at the famous Soviet publishing house *Molodaya Gvardiya* (*Young Guard*).

Ganichev sharply criticizes the Soviet historical practice: '*Until recently we, Soviet people, knew about the collapse of the Russian Empire only from the publications by academician Minz.*' (whereupon follows the criticism of Minz). Moreover, he also attacks the Soviet methodology with its '*vulgar socio-economical positions*' and '*concealment of a whole range of the known facts*' [5, 4–5]. What is more important, Ganichev also constructively tries to analyze these mistakes of the past and draws attention to modern historiographical problems caused by the decades of historical distortion. These arguments serve as an explanation of the importance of Rodzianko's notes. They help the readers to understand how and why did the Russian Empire collapse and gain new fresh insights which were very much needed at that time, as '*the 20th century is nearing to its end and we still don't know the truth about the most radical, cruel and failed revolt in our history*' [5, 5–6].

The scientific approach of Piontkovsky is more constructive, as the Russian Revolution was his speciality. He says that notes are subjective material per definition and explains Rodzianko's perspective, gives characteristics of his work and analyses the context in which they were written. This information organically supplements the first article by Ganichev. These forewords create a good impression of historiography, as both Ganichev and Piontkovsky strive for objectivity. So these two authors must have been close colleagues, or were they? The biggest surprise is that this text was written in 1927. It contains no criticism of Soviet science, true, but I dare to assume that in 1927 it was not yet formed as such. The purges and mass repressions of 'counterrevolutionary elements', though, were gaining momentum – and this article is clearly something that would have been described as an antirevolutionary heresy. Piontkovsky was arrested and shot in 1936, rehabilitated in 1956. The time of his rehabilitation coincides with Krushtchev's secret speech exposing the Cult of personality and the beginning of cultural revival, as described in the previous paragraph.

So, the decades which separated Piontkovsky and Ganichev have clearly brought about some changes, which could literally mean the difference between life and death. Looking further through the 90's publications, it is very difficult not to notice that there appeared dozens of articles about 'the Whites', Mensheviks, and all those figures of the Russian Revolution who were condemned and obliterated during the Soviet era. A lot of sources were published. Such is, for example, the collection of articles and memoirs *In the First Person*, intended for the broad public. Here one can find writings by Denikin and captain Vrangel, protocols of Kolchak's speeches and other 'revolutionary' material. The interest in the October Revolution faded.

We can get a similar picture by looking through the archives of the biggest Soviet, and after that Post-Soviet historical academic journal *Questions of History*, which, remarkably, has started out in the twenties as a Bolshevik magazine and ended up publishing devastating critics towards the Soviet regime and biographies of White officers in the nineties.

Nevertheless, it would be wrong to think that it was once and for all broken with the Soviet past, even if we ignore the ever-present proponents of the Soviet system. Many semi-conscious beliefs left intact. Such is the case with the complicated relationship with the West, for example. Even now that the Cold War has ended, 'the West' is still seen as the Russia's 'other' and America remains an enemy or at least a cultural antagonist for the overwhelming majority of Russians (though there are some exceptions to this rule, mainly among the intellectual elite). S. Kara-Murza, an influential Russian political philosopher, sociologist and historian, in his book *Historical*

Materialism and the East-West Problem criticizes Soviet scientific methodology and the intellectual degradation of the masses as a result of communist indoctrination. He states, that Marxism was perverted by Bolsheviks and exposes many flaws of historical materialism [6, 126–131]. His conservative isolationist political views, however, sharply contrast with his progressive scientific approach. Kara-Murza speaks of globalization as a threat to Russian civilization. He also stresses the difference between Russia and the West: *‘Our sincere democrats, wishing only the best for their co-citizens, dream of turning Russia into an open liberal society – a part of the West. The West itself, however, doesn’t, and never will, want to have such a ‘relative’, and that’s why it hatefully broke all the ties with Byzantium to become what it is now’*. His conclusion is that even if the Russians wanted to become a part of the West, it would never be possible, because the division between us is much stronger than just the Stalin’s ‘iron curtain’ [6, 10]. This book was published in 2002, but is undoubtedly shaped by Russia’s chaotic search for political, ideological and cultural values, its choice of new direction during the nineties.

So, obviously, thanks to the new unrestrained freedom of the nineties many of the past convictions and values imposed from above were fundamentally rethought, while others remained and became even stronger. How can we account for these developments and what forces drove historiography during this period?

First, let us sum up the historiographical developments regarding the Russian Revolution. There is no lack of sources about the events of 1917 and the period, which preceded them. Most of these sources are openly subjective and this is very understandable. We can easily account for this subjectivity by looking at the background of the authors: Trotsky was a militant communist, who called for a world proletarian revolution, but fell into disfavor as he posed a real threat to Lenin and Stalin; Rodzianko’s perspective lies within Duma and the Russian government, Denikin and Vrangal were White officers... and so on. This extra information does not interfere with scientific research, but rather complements it. Any scientific research can be distorted though, by deliberately choosing only one point of view and eliminating all sources, which contradict or simply do not support this dogma. An outcome of such research is not its goal, but a pre-determined starting point.

The science during the Soviet era was placed within the Soviet dogmatic ideology of communism and was methodologically limited to a primitive positivist approach. The early 60’s have temporarily brought some life into this matter. Nevertheless, the progressive historians of this period did not really challenge the system. They only rejected the Stalinist vulgar simplifications, after the Party has tasked them with doing so. This was an important step in historiography, but it was still being done within the boundaries of the Marxist historical concept [2, 22].

Thus, the dramatic but much needed changes happened only in the nineties. This was a time of a great cultural, mental and geopolitical shift, which comes down to the fact that communism has died off as an ideology and the Soviet Union has reached a final stage of deterioration. It seems now the things just could not go on as they were. The fall of the Berlin wall, breakaway of the former Ostblok and the Soviet Republics as well as the birth of Russian Federation, which are now seen as the milestones of Contemporary History were no sudden events. At their foundation one can find a solid structural basis which reaches with its roots the Second World War, or, possibly, even to the Revolution itself.

An average Russian during the nineties found himself in a cultural and power vacuum. It was a period of unprecedented freedom and therefore chaos, during which people hastily sought for a new course and a set of values.

There was a pressing need for a deep scientific redefinition of the Soviet history as the ideological restrictions concerning the information about the past were lifted and everyday life was dominated by instability and ideological confusion. In 1989 for the first time in decades the people have got a chance to freely express their opinions and protest against the Party. The elections of the members of USSR Parliament have become a powerful impulse for the politicization of common people [7, 558]. These and other factors have radically changed the popular attitude toward history. The danger of this period was though that the Soviet regime was now turned into a scapegoat [8, 10]. No matter what went wrong or caused frustration, it was blamed onto it, which is a classic

example of a search for easy solutions. Therefore, one should still be careful when searching for an unbiased opinion on Soviet history as well as the Russian Revolution.

Finally, it is necessary to differentiate between the February and October revolutions. The second one was ecstatically celebrated during the Soviet era. In the nineties the views radically changed and the attention was now turned towards the February Revolution, because it used to be a sort of taboo and didn't get much attention before. Besides, it is a powerful and romanticized symbol of failed democracy, just as the events 1848 are for Europeans. It is also not difficult to see an intriguing parallel between the fall of USSR and instability of nineties on one hand, and the fall of the Empire in 1917 followed by the time of troubles on another.

Conclusion

Summing up, in the nineties the people have faced freedom, instability and the fall of the old ideology. The mindset of the common people has definitely changed. The changes should be somewhat relativized though, as the protest against the Soviet regime and deviating opinions have always existed, they have just never been openly expressed.

Historians have got a chance to carry out an unrestrained research and have gained access to previously forbidden materials, such as archives and sources, and they have eagerly used the chance. That is why we encounter dozens of publications about the Russian Revolution, which offer us a completely new, somewhat romanticized view on the events of 1917. These publications are built up on the writings of all those who have been condemned by the Soviet regime and clearly show preference for the February Revolution. They breathe nostalgia but also reflect the instability of the political situation of the nineties to some degree when there was no power and no restraints, which also means that the social and political course, along with the guidelines for cultural and historical values were yet to be defined – and they eventually were.

Now, anno 2014, we face a new country, Russian Federation, that has coined up a new ideology under Putin. As the media are increasingly controlled by the government and a new wave of propaganda is gaining momentum, does that mean a reversal trend in historiography? Will it become an instrument of indoctrination once again? The eagerness with which Putin operates historical terms might raise concerns about that [9].

Література

1. Reed J. *Ten Days That Shook the World* / J. Reed. – New York, 1919. – 102 s.
2. Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки. *Вопросы Истории* 2–3. – 1991. – С. 21–37.
3. Jansen H. *Triptiek van de tijd: Geschiedenis in drievoud* / H. Jansen. – Nijmegen, 2010. – 492 s.
4. Алексеенко М. А. *Историография февральской революции: Топпоиск*. рф <<http://toppoisk.ru/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F-%D1%84%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9-%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8.html>>. – 6 s.
5. Родзянко М. В. *Крушение Империи* / М. В. Родзянко. – М., 1991. – 340 с.
6. Кара-Мурза С. *Истмат и проблема Восток-Запад* / С. Кара-Мурза. – М. 2002. – 230 с.
7. Пихоя Р. Г. *Советский Союз: История власти (1945–1991)* / Р. Г. Пихоя. – М., 1998. – 638 с.
8. Мунчаев Ш. М. *История Советского государства* / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов. – М., 2002. – 480 с.
9. Putin V. V. *Address by President of the Russian Federation, 18 March 2014* / V. V. Putin *President of Russia* <<http://eng.kremlin.ru/news/6889>>. – 6 s.
10. Buchanan G. *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories* / G. Buchanan. – 1923. – 300 s.
11. Carr E. H. *History of Soviet Russia* / E. H. Carr. – Harmondsworth, 1966. – 658 s.
12. Hosking G. A. *Russia and the Russians, A History* / G. A. Hosking. – 2001. – 680 s.
13. Walsh E. *The Fall of the Russian Empire: The Story of the Last of the Romanovs and the Coming of the Bolsheviks* / E. Walsh. – New York, 1921. – 400 s.
14. Werth N. *Histoire de l'Union soviétique de Khrouchtchev à Gorbatchev (1953–1991)* / N. Werth. – 2013. – 564 s.
15. Деникин А. И. *Как началась борьба с большевиками на юге России* / А. И. Деникин, И. А. Анфертьев (ред.) *От первого лица*. – М., 1990. – С. 199–262.
16. Валянский С. *Русские горки: Конец Российского государства* / С. Валянский, Д. Калужный. – Москва, 2004. – 350 с.
17. Воейков В. Н. *С царем и без царя: Воспоминания последнего дворцового коменданта* / В. Н. Воейков. – Минск, 2002. – 400 с.

18. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. Книга вторая. От Великой Победы до наших дней / С. Кара-Мурза. – М., 2002. – 342 с.

19. Троцкий Л. Д. К истории русской революции / Л. Д. Троцкий. – М., 1990. – 200 с.

References

1. Reed, J. (1919). *Ten Days That Shook the World*. New York, 102.
2. Gurevich, A. J. (1991). *On the crisis of the modern historical science*. Questions of History 2-3, 21-37 (in. Ukr.)
3. Jansen, H. (2010). *Triptiek van de tijd: Geschiedenis in drievoud*. Nijmegen, 492 (in. Ukr.)
4. Alekseyenko, M. A. *Historiography of the February Revolution: Toppoisk.rf* <<http://toppoisk.pf/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F-%D1%84%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9-%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8.html>>.
5. Rodzianko, M. V. (1998). *Collapse of the Empire*. М., 340 (in Russ.)
6. Kara-Murza, S. (2002). *Historical Materialism and the East-West Problem*. М., 230 (in Russ.)
7. Pikhoya, R. G. (1998). *Soviet Union: History of Power (1945–1991)*. М., 638 (in Russ.)
8. Munchaev, S. M. & Ustinov, V. M. (2002). *The History of the Soviet State*. М., 480 (in Russ.)
9. Putin, V. V. (2014). Address by President of the Russian Federation, 18 March. *President of Russia* <<http://eng.kremlin.ru/news/6889>, 6.
10. Buchanan, G. (1923). *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories*, 300.
11. Carr, E. H. (1966). *History of Soviet Russia*. Harmondsworth, 658.
12. Hosking, G. A. (2001). *Russia and the Russians, A History*. 680.
13. Walsh, E. (1921). *The Fall of the Russian Empire: The Story of the Last of the Romanovs and the Coming of the Bolsheviks*. New York, 400.
14. Werth, N. (2013). *Histoire de l'Union soviétique de Khrouchtchev à Gorbatchev (1953–1991)*, 564.
15. Denikin, A. I. (1990). *How the fighting against Bolsheviks started in the Southern Russia*: in I. A. Anfertjev (ed.) *In the First Person*. М., 199-262w (in Russ.)
16. Valyanski, S. & Kaluyzhnuy, D. (2004). *The End of the Russian State*. М., 350 (in Russ.)
17. Voeykov, V. N. (2002). *With and Without the Tsar: Memoirs of the Last Palace Commandant*. Minsk, 400 (in Russ.)
18. Kara-Murza, S. (2002). *The Soviet Civilization*. Book II. From the Great Victory to Nowadays. М., 342 (in Russ.)
19. Trotsky, L. D. (1990). *On the History of Russian Revolution*. М., 200 (in Russ.)

МОРОЗОВА Ольга Володимирівна,

студентка-магістрантка Russian and Eurasian Studies, Leiden University, Нідерланди

e-mail: olga.v.nagorna@gmail.com

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ: МІНЛИВЕ ОБЛИЧЧЯ ІСТОРІЇ

Пропонована стаття присвячена аналізу комплексу публікацій в яких з відмінних від традиційної радянської історіографії позицій висвітлювалися події і явища суспільно-політичного ландшафту Російської Імперії в часи її краху. Приділена увага взаємозв'язку чинників політичного, економічного, соціального та ментального характеру в зламні періоди на протязі ХХ сторіччя.

Наголошується той факт, що як тільки надважлива ідеологічна роль Жовтневої Революції відпала в зв'язку з розпадом Радянського Союзу і тривалий період панування тоталітарної доктрини істмату несподівано обірвався, погляди громадсько активної частини суспільства, засобів масової інформації, науковців та публіцистів на сутність подій 1917-го року в дуже короткий час кардинально змінилися, випускаючи на поверхню досі відсутню в історіографії ностальгію по дореволюційним часам і величезну кількість ще не публікованих джерел стосовно даної теми.

Ключові слова: Жовтнева Революція, істмат, тоталітаризм, дев'яності, джерела, Російська Імперія, Радянський Союз, Росія.

Надійшла до редакції 25. 09. 2016

Затверджена до друку 05. 10. 2016

УДК

ЧАБАН АНАТОЛІЙ ІЮЗЕФОВИЧ

доктор історичних наук, професор кафедри археології, спеціальних галузей історичної

СЕРЕДНЯ НАДДНІПРЯНЩИНА І КРИМ В ЧАСИ ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У запропонованому дослідженні прослідковуються взаємовідносини Кримського ханства і Середньої Наддніпряниці впродовж другої половини XV – першої половини XVII століть, у часи виникнення і становлення українського козацтва. Робиться висновок, що саме агресивна політика Кримського ханства, а також політика Московської держави, Литовського князівства, Польщі на півдні України стала головним зовнішнім фактором виникнення українського козацтва та становлення його як значного суспільно-політичного явища.

Ключові слова. Українське козацтво, Кримське ханство, Середня Наддніпряниці, агресивна політика Кримського ханства.

Постановка проблеми

До найважливіших зовнішніх чинників, які зумовили виникнення і формування українського козацтва, належить постійна загроза з боку залишків Золотої Орди, Кримського ханства, постійно зростаючі геополітичні устремління Московської держави, Литви та Турції на півдні України. У центрі цих домагань дуже часто стояло Середнє Подніпров'я. Ситуація ускладнюється розпочинаючи із середини XV століття, коли Велике Литовське князівство послаблює захист населення порубіжних земель. Середня Наддніпряниці опинилася перед перспективою значного винищення населення, розграбування та руйнації господарств. Це призвело до пошуку власних сил для боротьби проти агресивного Степу, створення козацьких загонів та організації належного опору загарбникам.

Метою дослідження є: опрацювання джерельної бази, існуючої дослідницької літератури, прослідкувати зародження агресивної політики Кримського ханства щодо Середньої Наддніпряниці, організація місцевого козацького населення достойної відсічі агресивним сусідам.

Аналіз досліджень проблеми

Про роль і значення кримсько-татарської агресії для долі українського народу є чимало досліджень, у яких висвітлюється характер взаємин з Кримським ханством у ці часи.

Про геополітичні прагнення Золотої Орди, Московської держави та Туреччини, які проявлялися через посилення або послаблення ролі Кримського ханства на південній Україні, писав у своїх дослідженнях М. Грушевський [6], який аналізував події через призму інтересів українського народу, досить докладно про взаємостосунки Московської держави з Литвою, золотоординцями та Кримським ханством оповідує М. Карамзін [6, 2, 654, 202]. Він, а також С. Соловйов [8, 89–137] висвітлюють ці події через показ державницьких інтересів Росії.

Про взаємостосунки українських земель з Кримом пишуть практично всі дослідники історії України та українського козацтва.

Існує і спеціальна дослідницька література, серед якої можна виділити праці: Апанович О., Бережкова М., Вишневського В., Єфименко О., Кісь Я., Панашенко В., Чумака В., Якобсона А. та ін. [9]. Вона ґрунтується, перш за все, на офіційних джерелах, що дійшли до нашого часу. Ці документи покладено в основу і нашого дослідження. Це «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» Т. 3. (Спб.: 1885); «Акты Московского государства» Т. I. (Спб.: 1890); матеріали з фондів Центрального державного архіву давніх актів Росії – 123 (Зносини Росії з Кримом), 79 (Зносини Росії з Польщею), а також документи, що містяться в збірнику «Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбеги, Н. С. Рашба [1, 19].

Саме аналіз першоджерел та літератури, яка коментує взаємостосунки українських земель з Кримом, дає змогу реконструювати події того надзвичайно складного для України, і, перш за все, для Середньої Наддніпрянщини, часу.

Виклад основного матеріалу

Розпочинаючи з 60–80-х XIV ст. років, Золота Орда почала втрачати свою силу. До остаточного її розпаду привели міжусобиці та поразки у боях проти міцніючих сусідів. Однак золотоординці ще тривалий час залишалися грізною силою на південних степових землях України. І хоча маршрути їх походів пролягали в основному на Московській державі, однак залишки монголо-татарських військ ще довгий час турбували і українське населення своїми нападами.

Литовське князівство, що вийшло на безпосередні кордони із Золотою Ордою, з середини XV ст. сприяє сепаратизму Кримського улусу Орди, допомагає йому порвати з ординцями, утворити самостійне державне формування – Кримське ханство. Це сталося за часів кримського хана Хаджі-Гірея. Однак Литва через зміни своєї політики щодо розширення експансії на Південь не скористалася цим союзом. Більше того, Литовський князь Казимір тримався союзу з ханом Золотої Орди Ахметом, який почав війну проти кримських татар. Така поведінка Казиміра пояснювалася необхідністю протистояння Литви Росії, на яку великий вплив мала Золота Орда [3].

Тогочасні документи стверджують, що міжусобицею, яка виникла між Золотою Ордою та Кримом, скористалися турки, що у 70-х роках XV ст. підкорили Крим, встановивши свій васалітет націй землі. З того часу, як стверджує О. Єфименко, «крымское государство сразу выяснило свою политику и неуклонно ее придерживалось...: жить за счёт своих христианских соседей – Московского и Литовского государств. Задача эта облегчалась для татар тем, что соседи их находились в непримиримой вражде... Крым извлекал из этой вражды бесконечные выгоды: то разорял Литву в союзе с Москвой, то Москву в союзе с Литвой» [5].

Результатом цієї політики стали постійні набіги на руські окраїни заради пограбунку, а також заради захоплення невільників. Як вказує О. Єфименко, «русские невольники стали главной статьёй оборота экономической жизни Крыма: на них лежал производительный труд внутри полуострова и они же служили важнейшим предметом торгового сбыта не только для ближайших, но и для отдаленных рынков Азии и Африки. Литовская, иначе «королевская» Русь, была для Кр]ыма привлекательнее, чем Московская: здешние пленники ценились выше» [5, 111–112].

Що ж являло собою Кримське ханство в цей час? Започаткував ханську династію Гіреїв намісник Кримського уділу Хаджі-Гірей у 1449 році. У зовнішній політиці створене ханство спочатку орієнтувалося на Литовське князівство та королівство Польське, як вже було сказано раніше. Однак після захоплення султанською Туреччиною у 1475 році, Кримське ханство визнає повну васальну залежність від Туреччини.

В 70-х роках XV ст. у результаті рішучих змін у зовнішньо-політичній орієнтації країн Східної Європи оформлюється союз між Московією та Кримом, що був спрямований проти Польщі, Литви та Заволзької орди. В епіцентрі протистояння цих блоків держав стала Україна. Як відомо, трагічним підтвердженням цього є «наїзд» кримців на Київ та на Середнє Подніпров'я 1 вересня 1482 року, напередодні нового року, який відзначався саме в цей день. Київ було пограбовано та спалено. Цікава реакція на цю подію з боку Казиміра. У своєму листі до Менглі-Гірея він розцінює розорення Києва як божий гнів і висловлює думку, що у Литви «збожої ласки градів і волостей досить».

Намагаючись покращити свої стосунки з Кримом, литовський князь Олександр погоджувався на відновлення щорічних «дарунків», данини, як це було за часів Золотої Орди, причому за рахунок українських земель «зі своїх людей і з князівських, і з панських, і з боярських у землі Київській, Волинській і Подільській з кожної голови... по три гроші давати щороку». Така позиція владних структур Литви щодо татарських походів, захисту населення Середньої Наддніпрянщини не могла не стимулювати подальших агресивних набігів на ці землі.

Слід зазначити, що продуктивні сили ханства в цей час були на дуже низькому рівні. Тут зберігався родовий устрій з притаманними йому примітивним господарюванням, напівкочовим способом життя, в якому переважало скотарство. І лише згодом тут почала з'являтися і зайняла провідне місце землеробська община. Головною умовою існування став збір данини з сусідніх народів. Давалися взнаки залишки традицій монголо-татарських орд, що міцно вкоренилися в суспільній свідомості кримських татар, а також складні умови життя, які потребували пошуку джерел до існування.

З часом у Кримському ханстві виділяється верхівка родової знаті, яка головне джерело свого збагачення вбачала в пограбуванні сусідніх країн та стягування з них примусових платежів – так званих «поминок», «казни», подарунків тощо. Значною статтею доходів кримських феодалів став невільницький ринок. Захоплюючи вполон українців, росіян, поляків, черкесів, молдаван, кримські феодали продавали їх на невільницьких базарах по всьому світу, а також сплачували невільниками данину турецькому султану.

Про це пишуть чимало сучасників, які перебували в той час в Криму та в Україні. Зокрема, це Емідіо Дортелі, д. Асколі, Михалон Литвин, Жан де Люк [10]. Вони пишуть, що бранці ставали також рабами місцевих феодалів. Вони доглядали худобу, обробляли лани та сади, добували сіль, виконували важкі земляні роботи, копали колодязі, тощо. Особливо важким було становище української жінки-невільниці, яку використовували на найважчих роботах, а молоді і красиві потрапляли в гареми ханів, беїв та мурз. Рабська праця невільників заміняла для феодалів панщину свого власного населення, яке працювало під примусом всього 8–9 днів на рік на свого феодала. Хоча основна маса татарського плебсу, так званих «чорних татар», також була під важким панівним гнітом феодалів. Вони сплачували важкий оброк – десяту частину хліба, двадцяту – худоби, подимний податок, виготовляли для феодала різноманітні вироби тощо. З осілого населення брався оброк зоброблюваної землі, садів, млинів, ясак з аरिकів. Важкі умови життя, архаїчні феодальні закони, які діяли в ханстві, приводили до того, що чимало «чорних татар» ставали вічними боржниками у феодала, а це змушувало їх брати участь у авантюрних походах на українські землі з метою захоплення добра для розрахунку.

Важкий гніт татарського населення обертався посиленням визисків невільників-рабів, бранців з різних земель, але чи не найбільше – з українських територій. Чимало бранців було в татарських улусах в обслузі місцевих сімей. Це були в основному люди літні, підлітки, тобто ті, хто не міг бути проданим на невільничому ринку. За даними М. Литвина, невільники у татар були «під руками для всякого господарського використання». Якщо будь-кому з татарів потрібен був невільник, то він відразу поставлявся, ніби «наші люди були у них на задвірках, у загонах» [11, 89].

Як відзначають дослідники на підставі описів сучасників того періоду, військо Кримського ханства не було регулярним, не мало якихось чітких організаційних структур, особливо з приводу залучення певних категорій населення до участі у походах. Для татарського населення обов'язковим було виділення чоловіків для участі в нападах на українські землі. Часто їх силою примушували брати участь у таких походах. У разі потреби озброювалися майже всі чоловіки у ханстві [12, 60].

Основою кримсько-татарського війська була кіннота. Кожен вершник у поході мав 2–3 коней, які постійно мінялися під воїном, відповідну зброю – шаблю, лук, ятаган. Кримські татари досконало володіли майстерністю ведення кінного бою. Як правило, ходили у похід без значних обозів, лише з припасами, що давало змогу пересуватися надзвичайно швидко. Чисельність учасників походу інколи сягала до 150 тисяч. Це була досить грізна сила, яка практично не керувалася ніякими прийнятими на той час правилами ведення бою, моральними принципами чи лицарським ставленням до супротивника або полоненого населення [12, 93].

Як правило, військо татарське збиралося з дозволу хана. Хоча дуже часто беї та мурзи, підлеглі хана, самі очолювали походи в Україну, що викликало міжусобиці, спори аж до збройних конфліктів. Але від цього аж ніяк не легше було українському порубіжному населенню, що приймало на себе перші удари. Окремо слід сказати про роль султанської

Туреччини. Як було вже сказано, з кінця XV ст. Кримське ханство перебувало в повній васальній залежності від Османської держави. Турецькі султани постійно втручалися у внутрішні справи Криму. Під впливом доповідей беїв, мурз, релігійних діячів – муфтіїв султан призначав, скидав, а то й карав кримських ханів, давав дозвіл на здійснення походів, брав непомірні податки.

У той же час Кримське ханство в Турецькій імперії займало найважливіше місце серед васальних країн, і тому Туреччина особливо пильно слідкувала за становищем в Криму. Напад на Крим розцінювався як замах на власні інтереси Туреччини. При султанському дворі рахувалися з думкою кримського хана як володаря значно вищого за рангом серед інших володарів васальних держав. Його сини займали місця у султанському дворі навіть вищі, а ніж діти турецьких візирів.

У походах в Україну дуже часто брали участь і турецькі війська. Користуючись могутньою підтримкою османської Порти, Кримське ханство вело себе все нахабніше стосовно сусідів. Так, у 1517 році син кримського хана Бегадир-Гірей пояснював, що здійснив напад на українські землі тому, що литовський князь надіслав йому мало «поминок». Того ж року кримський хан вимагає більших «поминок», подарунків, ніж платить литовський князь, від московської держави [13, 95, 397–398].

Дуже часто кримський хан використовував міжнародні ускладнення тої чи іншої держави і вимагав збільшення «поминок» та подарунків, погрожуючи нападами на їх землі. Так було в час Лівонської війни, коли поляки й росіяни виторгували собі мир з Кримом, пообіцявши збільшити йому виплати. Однак, незважаючи на таку домовленість, татари все ж продовжують здійснювати грабіжницькі напади. І першими жертвами ставало населення Середнього Подніпров'я, яке залишалося практично наодинці перед лицем ненажерливого агресора, оскільки Росія, Польща, Литва були зайняті своїми більш невідкладними справами.

Особливо складним становище населення Середнього Подніпров'я стало у 80-і роки XV ст. – час загострення конфлікту між Московією та Литвою. Московської держави уклала союз із Менгли-Гіреєм, який, як вже згадувалося, у 1482 році напав на південноукраїнські землі, захопив Київ. На Середній Наддніпрянщині було захоплено величезну кількість полонених. Литовський князь Казимір залишив напризволяще цю частину своєї держави, аби не псувати взаємостосунків з Кримським ханством. Літописець описує цю подію так: «...По слову великого князя Івана Васильевича ... Менгли-Гирей... со всею силою своєю и град Киев взя и землю учиниша пунту Киевскую...» [14, 25, 330]. М. Грушевський писав, «що так два християнські монархи реагували на руйнацію колиски християнства Східної Європи» [16, 4.327].

Як показує М. Карамзін, у договорі Московської держави з Австрією 1490 року було зафіксовано, що Росія має намір «добивать Великого Княжения Киевского, и других земель Русских, коими владеет Литва» [12]. У той же час Литва вважала ці землі своєю вотчиною, вона зміцнила фортеці в Каневі та Черкасах, висунулася в низів'я Дніпра, побудувала укріплення на місці сучасної Одеси: Іван-город, Чорно-город.

У 1492–1497 роках на Середню Наддніпрянщину кримські татари ходили разом із золотоординцями, у час їх тимчасового примирення. А з 1498 року в цих походах почали брати участь і турки. Обстановка ще ускладнилася, коли татари спорудили фортецю Очаків, яка стала аванпостом при організації походів на Україну. Середня Наддніпрянщина в цей час страждала не лише від набігів кримських татар та турків. У другій половині XVI ст. південноукраїнські землі переселилася Мала Ногайська орда з прикаспійських степів. Вона підпала під повну васальну залежність від Кримського ханства. Після розпаду Малої Ногайської орди у 20-і роки XVII ст. утворилися Білгородська, Джамбуїлуцька, Едисанська та Едичкульська орди, які зберігали васальну залежність від Криму. Населення цих орд займалося скотарством, торгівлею, частково землеробством. Феодальна верхівка цих орд постійно втягувала чоловіче населення в грабіжницькі напади на українські землі, в агресивні війни султанської Туреччини. Особливо відзначалася Едисанська (Очаківська) орда, яка займала землі між Дніпром, Південним Бугом і Дністром – від узбережжя Чорного моря до річки Кодими, тобто у безпосередньому сусідстві з Середнім Подніпров'ям.

Отже, місцеве населення Подніпров'я зазнавало значного лиха і відпоходів союзників кримських татар – степових орд.

Окремо стоїть питання про періодичність походів татар на українські землі. «Володарі Татарії мали звичай йти воювати двічі на рік або в усякому разі хоча б один раз. Але подібні дії слід було б скоріше називати розбоєм, ніж війною» зазначав Е. Д. д. Асколі [15, 24, 123].

Як вважає ще один дослідник кримських татар М. Броневський, про системні, майже щорічні набіги на українські землі, свідчить той факт, що в господарствах кримських татар знаходилася велика кількість бранців: «вельможі... мають свої лани, що обробляють полонені.., яких у них багато і з якими вони поводяться як з худобою» [16, 357]. М. Литвин писав у 1550 році: «Хоча перекопці, крім численних стад тримають при собі й захоплених у полон рабів, але останніх у них значно більше, ніж стад, і тому вони постачають їх в інші країни, до них приходять численні кораблі з того берега Чорного моря, з Азії, привозять їм зброю, одяг та коней і повертаються навантажені рабами» [11, 18].

Німецький дипломат і мандрівник першої половини XVI ст. Сигізмунд Герберштейн так описував поведження кримських татар зі своїми невільниками: хан Мехмет-Гірей, захопивши на українських землях багато тисяч невільників, «частково продав туркам у Кафі, частково умертвив. Тому що старці й немічні, за яких не можна було багато виторгувати і які не здатні до роботи, віддаються у татар, як зайці молодим собакам, юнакам, які вчаться на них військовій справі, б'ють їх камінням або кидають у море, чи вбивають їх будь-яким іншим чином» [17, 144].

Такі походи, в яких бралася велика кількість невільників, тривали аж до кінця XVII ст. Головні маршрути нападів кримських татар проходили через землі Середнього Подніпров'я. Тут вони чинили розбій та руйнування. Однак із часом місцеве козацьке населення починало чинити все відчутніший опір, боронячи свої землі. Все частішими стали випереджувальні удари козаків по Криму. Вироблялася система оборони своїх земель, оповіщення про початок та напрямки татарських походів.

Не отримуючи серйозної допомоги з боку Литви, а потім Польщі, населення Середнього Подніпров'я організовує власні козацькі загони, які дають відчутну відсіч нападникам. Це обгрунтовано доводить О. Єфименко. Вона вказує: «Южная Русь жила под угрозой постоянной и крайней опасности. Государство должно было бы взять на себя ее защиту, но ни Литовско-Русское государство до Люблинской унии, ни Польско-Литовское посленее не имели достаточно сил, чтобы организовывать как следует защиту такой отдаленной окраины, как Южная Русь с ее совершенно открытой степной границей. Оно вынуждено было оставить эту защиту на плечах самого населения. Но только население, не обезоруженное государством, а крепко и умело держащее оружие в собственных руках, и могло создать тот героический эпос, какой представляет собою дальнейшая история Украинской Руси. Украинское козачество явилось насвет только потому, что под боком существовало разбойничье Крымское ханство» [12, 112].

На українські землі татари ходили вибраними, витоптаними кінськими копитами шляхами: *Чорним, Кучманським, Молдавським або Покутським та Муравським*. Ці шляхи проходили через вододіли. «Іноді малопомітні, різними невизначеними, змінюваними рукавами і поворотами, часто аж надто широкі на два польоти випущеної з лука стріли» – так описували їх сучасники [15, 130].

Головний з цих шляхів, що був найбільш вторований татарськими кіньми, відомий в історії під назвою «Чорний шлях» («Dianigra», «Джорна іслях»). Він розпочинався від *Перекопу*, йшов до Таванського броду, де переходив на правий берег Дніпра, далі йшов до Інгульця, мимо *Чорного лісу* повертав на північний захід. Тобто, доходив до південної околиці Середнього Подніпров'я. Тут біля *Чорного лісу* збиралися татарські війська для своїх подальших походів. Трохи далі, біля *Лебединського лісу* (на Шполянщині), Чорний шлях розділявся на два рукави. Перший прямував на Київ через землі Звенигородщини, межиріччям *Гнилого Тікича* і *Росі*, оминаючи Лисянку і Таращу, другий – поміж верхів'ям рік, що вливалися з одного боку в Синюху, а з другого – в *Тясмин й Вільшану*, прямував аж на Волинь, Прикарпаття. Власне, і той і другий рукави Чорного шляху огинали Середне

Подніпров'я з півдня та заходу, й дуже часто татари повертали на придніпровські землі, грубуючи все на своєму шляху, аж до того часу, коли місцеві жителі не почали давати відсіч агресорам.

За відомостями дипломата Бжевського – сучасника тих подій, що дійшли до нас, лише за два роки (у 1556–1567 рр.) під час нападів на українські землі татари пограбували і зруйнували 327 міст та сіл, при цьому спалили величезну кількість збіжжя, забрали більше 64 тисяч корів, 175 тисяч овець, 9 тисяч верхових коней, понад 9 тисяч місцевого населення взяли в полон [18].

Розміри пограбувань українських земель описували й інші сучасники цих подій. Згадуваний вже Михалон Литвин всередині XVI ст. записав розмову з митником на перекопських воротах. Той бачив кожного року велику кількість невільників, яких татари переганяли в Крим. З цікавістю він запитував Литвина: «Чи залишилися ще якісь люди у вашому краю, чи їх уже зовсім нема?..» [11, 520].

Від Чорного шляху біля Чорного лісу відгалужувався *Кучманський шлях*. Дослідник М. Горн вказував, що протягом 1605–1663 років татари нападали, йдучи цим шляхом, 27 разів, у різні пори року, але найчастіше влітку. Татари в ці роки, як пише дослідник, знищили 320 міст та сіл, вбили та забрали полоненими біля 130 тисяч осіб українського населення [19, 23, 27].

У зв'язку з цим актуальним є риторичне запитання сучасника тих подій: «Хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч наших братів взяли татари в той чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи у нас і збільшуючи кількість нашого народу?.. Хоча кажуть, що кількість ця бесконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і ще втрачає». За твердженням істориків, втрати українського населення як мінімум становили 2,5 млн. убитих та полонених [20, 66].

Татари на прудких низькорослих конях, без обозів та возів, просувалися дуже швидко, прямуючи на українські землі. За добу вони проходили до 150 кілометрів. Турецький султан Селім I зазначав, що «татари в поході швидкі, як вітер, якщо вони вирушають у похід, то за один день долають 5–6-денну дорогу» [21, 79].

Однак татарське військо відчувало певну нестачу вогнепальної зброї, особливо артилерії. І тому дуже часто їхні штурми укріплень були невдалими. Козаки згодом зуміли гідно протистояти кримським татарам і у відкритих боях. Оскільки татари уникали облоги міст, основний удар їх загонів припадав на сільське населення. Саме тому переважна більшість турецько-татарських бранців були з українських селян. Селянські господарства поварварськи руйнувалися, посіви знищувалися, хати спалювалися.

Систематичне хижацьке пограбування сусідів, крім того, що воно несло бідування українському народу, мало також негативний вплив на історичну долю татарського населення – воно затримувало господарський розвиток ханства, зберігало відсталі суспільні форми, посилювало феодалну анархію державної влади.

Ситуація на українських землях ускладнилася, коли завершилося спорудження Московською державою на початку XVII ст. *Білгородської оборонної лінії*, яка повинна була захищати від турецько-татарських загарбників північні землі. Ця безперервна лінія довжиною понад 300 верст, з центром у Білгороді, складалася з системи укріплень і перерізала головні шляхи ханських походів.

Укріплені міста зв'язувалися між собою системою фортифікацій, що складалися з засік, земляних валів з частоколом, жилих і стоялих укріплень, з караульними баштами. Збудовані укріплення доповнювалися природними перепонами (річки, болота, яри). На південь від укріплень устепу засновувалися станиці, роз'їзди і постійні сторожі. Це були аванпости, що несли розвідувально-сторожову службу і своєчасно попереджували про пересування татар. Натикаючись на цю могутню оборонну лінію, турецько-татарські загани вимушені були повертати на Україну, визискуючи за невдалий похід з місцевого населення. Користуючись безкарністю з боку польсько-литовської держави, турецькі та кримсько-татарські завойовники все більш нахабніли. Факти зверхнього поводження загарбників наводять у

своїй «Хроніці» М. Бельський. Хроніст описує подію, коли навесні 1590 року турецький султан Мурад III кричав на польських послів, вимагаючи виплати данини: «...Чи маєте розум, опам'ятайтеся! Хто, коли противився мені? Перс боїться мене. Венеція тремтить. Італієць проситься. Німець мусить дати, що скажу!... Світ дрижить переді мною» [22, 3, 1630].

Однак українське козацьке населення все ефективніше давало рішучу відсіч підступному і жорстокому ворогу. Про те, що козаки зовсім не боялися своїх агресивних південних сусідів, свідчать записки папського нунція в Польщі Карло Гамберіні від 1587 року. Він пише, що козацький гетьман (Гамберіні не називає його імені) заявив: «Для нас однаково, з якої сторони вдарити на турків. З татарами впоратися не важко, це безладний, погано озброєний набрід, здатний тільки пограбувати й втекти. Але знищення татар, звично відданих султану, було б для нього відчутним ударом, яких він цинив їх надто високо, тому що вони постачають йому – за угодою або за гроші – величезну кількість рабів із руських і польських земель. Без цих рабів був би паралізований турецький галерний флот. Щодо прямого нападу на турків, продовжував гетьман, – то, скориставшись їх війною з Персією, козаки, в союзі з сусідніми народами, легко могли б проникнути до Константинополя; турки нині так ослабли й виснажилися, що не змогли дати належної відсічі» [23, 8–9].

Дослідники, спираючись на різноманітні джерела, наводять дані, коли за двотижневий похід татари захоплювали по 50 і більше тисяч мирного населення. Роки 1515, 1537, 1575, 1589, 1593, 1640, 1666, 1667, 1671 позначені найстрашнішими набігами на південні українські землі. Тоді татари забирали в полон по 5, 8, 16 і навіть 55 тисяч християн [24].

Висновки

Виходячи із особливої геополітичної ситуації на півдні України, саме Кримське ханство почало визначальною мірою впливати на становище населення Середнього Подніпров'я починаючи з 60–70-х років XV ст. і аж до кінця XVII ст. Кримське ханство із самого початку свого існування зайняло агресивну позицію щодо сусіднього українського населення, вирішальною мірою вплинуло на стан життя всієї України, і, особливо, Середнього Подніпров'я, яке стало найближчим порубіжжям.

Зовнішня загроза стала для населення Середньої Наддніпрянщини одним із найголовніших визначальних факторів виникнення суспільно-політичної сили, яка дістала свою назву – козацтво. Воно виникло як стихійне явище, а згодом перетворилося у суспільно-політичну силу, яка стала могутнім захисником від агресії Степу.

Турецько-татарська агресія несла українському народові смертельну загрозу винищення, втрати економічної та господарської самостійності. І чи не найбільше в цьому страждало порубіжне населення. Саме тут, на Середньому Подніпров'ї, вторгнення татар та турків супроводжувалося найжорстокішим розоренням міст та сіл, винищенням і вигнанням у рабство великих мас населення.

Напади кримських татар та турків ставали справжньою трагедією українського люду. І хоча литовські князі почали сплачувати кримським ханам значну грошову данину, татари неприпиняли своїх спустошливих набігів. Наприкінці XV – в першій третині XVII ст. татарські загони майже що року грабували, палили, руйнували й спустошували українські міста та села, гнали в полон тисячі людей, продаючи їх в рабство на невольничих ринках.

Вирішальну роль в організації відсічі турецько-татарським нападам відіграло населення Середнього Подніпров'я. Займаючись хліборобством, скотарством, рибальством, полюванням, ремеслами, засновуючи нові хутори і села, створюючи нові і піднімаючи з руїн знищені міста, воно водночас було готовим дати відсіч турецько-татарським нападам. Саме воно стало основою козацтва, обростаючи втікачами з різних земель [25, 8].

Слід відзначити, що з часом ситуація у взаємовідносинах козацтва та Кримського ханства починає докорінно мінятися. Розпочинаючи з 30-х років XVII ст., спостерігається поява з боку ханства намірів до співробітництва. Це було викликано змінами в суспільно-економічному житті цього державного формування.

Перш за все, тут відбувається перехід до осілого землеробства, кочівництво відходить на другий план. Наростає стремління кримських феодалів до торгових зв'язків з Україною.

Це зумовлюється тим, що місцеві селяни не могли забезпечити населення продуктами харчування. Ряд козацьких гетьманів починає також іти на зближення, шукати зв'язків з кримськими татарами, для організації боротьби з агресивними устремліннями Польщі та Росії.

Зміни взаємостосунків з Кримом мали значний позитивний вплив на населення Середнього Подніпров'я. Зменшується безпосередня небезпека руйнівних татарських набігів, розширюється торгівля місцевого населення з південним сусідом, з його традиційно багатими товарами, розпочинається чумацький промисел, в основі якого була доставка солі з берегів Чорного моря. Та чи не найголовнішим було те, що місцеве населення почало все інтенсивніше освоювати родючі землі Степу, поширюючи все далі на південь свій вплив.

Література

1. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук / под ред. Н. А. Попова. – Спб., 1890. – Т. I. Дела Цесарские. – № 1. – Л. 44.
2. Карамзин Н. История государства Российского / Н. Карамзин. – Т. VI. – С. 134.
3. Османская империя в первой четверти XVII в.: сб. документов и материалов / Сост. Х. М. Имбрагимбеили, Н. С. Рашба. – М.: Наука, 1984. – С. 234–237.
4. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – С. 80, 82; Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – С. 111.
5. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 4.
7. Карамзин М. История государства Российского / М. Карамзин. – Т. 6.
8. Соловйов С. История России с древнейших времен / С. Соловйов. – Т. 5.
9. Апанович О. «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії» / О. Апанович. – Київ, 1961; Бережков М. «План завоевания Крыма, составленный ученым-славистом Юрием Крыжаничем» / М. Бережков. – Спб., 1891; Вышневикий В. «Феодализм в Крымском ханстве». – М., 1930 / В. Вышневикий; Ефименко О. «Татарські напади» / О. Ефименко. – К., 1919; Кісь Я. «Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст.» / Я. Кісь. – Київ: Жовтень. – 1986. – № 4. – С. 134–136; Панашенко В. «Кримське ханство у XVI–XVIII ст.» / В. Панашенко. – Київ: УДЖ. – 1989. – № 1. – С. 54–64; Чумак В. «Кримське ханство і Запоріжжя: шлях від ворожнечі до взаєморозуміння» / В. Чумак. – Київ: Голос України, 1992. – № 110; Якобсон А. «Крым в средние века» / А. Якобсон. – М., 1973.
10. Див: Dortelli d, Ascoli E. Destiptione del Mar Negro e della Tartaria // Чтения 1891. – Кн. 5, ч. 3; Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. – Київ, 1890; Дані про Жані де Люка цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – Київ, 1992.
11. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. – Київ, 1890.
12. Див.: Ефименко О. Татарські напади / О. Ефименко. – Київ, 1919.
13. Див.: Сборник РиО. – Спб., 1785. – Т. 95.
14. ПСРЛ. – Т. 25.
15. Див.: Dortellid, AscoliE. Destiptionedel Mar Negroedella Tartaria // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца – Київ, 1891. – Кн. 5. – Ч. 3; Описание Черного моря и Татари (Сост. доминиканец Эмилио Дортелли д. Асколи префект Кафы, Татари и проч. 1694. – Одесса, 1992. – Т. 24.
16. Броневский М. Описание Крыма / М. Броневский. – Одесса, 1667. – Т. 6.
17. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – Спб., 1866.
18. ЦДІА у м. Києві, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 11, арк. 2.; Кісь Я. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. / Я. Кісь. – Київ: Жовтень. – 1986. – № 4. – С. 134–136.
19. Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. документов и материалов / Сост. Х. М. Имбрагимбеили, Н. С. Рашба. – М., 1984. – С. 23–27.
20. Історія України / В. Верстюк, О. Гарань, О. Гуржій та ін. під ред. В. Смолія. – Київ, 1997. – 416 с.
21. Османская империя... – С. 33; Бережков М. План завоевания Крыма, сост. уч. славистом Юрием Крижаничем / М. Бережков. – Спб., 1891.
22. Kronika Marzina Belskiego. – Т. 3.
23. Цит. за: Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы к славянской истории / В. Макушев // Приложение к 16 т. Записок императорской Академии наук. – Спб., 1870.
24. Див.: Чумак В. Кримське ханство і Запоріжжя: шлях від ворожнечі до взаєморозуміння / В. Чумак. – Київ: Голос України. – 1992. – № 110.
25. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії / О. Апанович. – Київ, 1961.

References

1. Popov, N. A. et al. (1890). *Acts of Moscow State, published by Imperial Academy of Science*. 1. Czar Affairs. № 1, 44 (in Russ.)
2. Karamzin, N. *History of Russian State*. Volume 4, 134 (in Russ.)

3. Imbragimbeili, H. M. & N. S. et al. (1984). *Rashba Osman Empire of the first quarter of 17 th century: collection of documents*. Kyiv: Nauka, 234-237 (in Russ.)
4. *Memoirs related to the history of Southern Rus*. Issue 1, 80, 82 (in Russ.)
5. Efimenko, A. *History of Ukrainian people*, 111 (in Russ.)
6. Hrushevskiy, M. *History of Ukraine*. Rus. 4 (in Ukr.)
7. Karamzin, N. *History of Russian State*. 6 (in Russ.)
8. Soloviov, S. *History of Russia from ancient times*. 5 (in Russ.)
9. Apanovych, O. (1961). «*Zaporizhzhia Sich and its fight against Turkish-Tatar aggression*»; Berezhkov, M. (1891) «*Plan of Crimea occupation, designed by Slavic scholar Yuriy Kryzhanich*». Vyshnevskiy, V. (1930). *Feudalism in Crimea Khanat*. M; Yefimenko, O. (1919). «*Tatars' invasions*». Kyiv; Kis Y. (1986). «*Tatar routs at Ukraine in 16 th – 17 th centuries*». Kyiv: Zhovten. № 4, 134-136; Panashenko, V. (1992) «*Crimea Khanat and Zaporizhzhya: from animosity to understanding*». Kyiv: Golos Ukrainy. № 110; Yakobson, A. (1973). «*Crimea in Middle ages*». M. (in Ukr.)
10. Dortelli d & Ascoli, E. *Destiptione del Mar Negro e della Tartaria*. Readings 1891. Book. 5, 3; Lytvyn, M. (1890). *About traditions of Tatars, Lithuanians, and Moscovits*. Kiyev; Dani pro Zhani de Luka: Sichynskiy, V. (1992). *Aliens about Ukraine*. Kyiv.
11. Lytvyn, M. (1890). *About traditions of Tatars, Lithuanians, and Moscovits*. Kyiv (in Russ.)
12. See: Yefimenko, O. (1919). «*Tatars' invasions*». Kyiv (in Ukr.)
13. See: Collection RiO, 1785. V. 95 (in Russ.)
14. PSRL. T. 25 (in Russ.)
15. See: Dortelli d, Ascoli E. (1891). *Destiptione del Mar Negro e della Tartaria*. Readings at the Nestor Chronologist historical. K. Book. 5, 3; Description of Black see and Tatar land (1992). (Edt. Dominican Emilio Dortelli d. Ascoli, Kafa and Tatar land prefect. 1694. Odessa. V. 24.
16. Bronevskiy, M. (1667). *Descriptin of Crimea*. Odessa. V. 6 (in Russ.)
17. Gerbershtein, S. (1866). *Notes about Moscovia* (in Russ.)
18. TsDIA in Kiiv, KMF 15, v. 1, p. 11, pp. 2; Kis Y. (1986). «*Tatar routs at Ukraine in 16 th – 17 th centuries*». Kiyev: Zhovten. 4, 134-136 (in Ukr.)
19. Imbragimbeili, H. M. & Rashba, N. S. (1984). *Osman Empire of the first quarter of 17 th century: collection of documents*. Kyiv: Nauka, 23-27 (in Russ.)
20. Verestuk, V., Garan, O., Gurgiy, O. & Smoliiy, V. et al. (1997). *History of Ukraine*. Kyiv, 416. (in Ukr.). (in Ukr.)
21. *Osman Empire*. 33; Berezhkov, M. (1891). «*Plan of Crimea occupation, designed by Slavic scholar Yuriy Kryzhanich*» (in Russ.)
22. *Kronika Marzina Belskiego*. V. 3.
23. Makushev, V. (1870). *Italian archives and their Slavic history materials. Attachment to Volume 16 Notes by Imperial Academy of Science* (in Russ.)
24. Chumak, V. (1992). «*Crimea Khanat and Zaporizhzhya: from animosity to understanding*». Kyiv: Golos Ukrainy, № 110 (in Ukr.)
25. Apanovych, O. (1961). «*Zaporizhzhia Sich and its fight against Turkish-Tatar aggression*» (in Ukr.)

CHABAN Anatoly Yuzefovych,

Doctor of Science (history), professor of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University. B. Khmelnytsky
e-mail: achaban@yandex.ru

MIDDLE DNIEPER AND CRIMEA IN TIMES CONCEPTION UKRAINIAN COSSACKS (HISTORIOGRAPHICAL ASPECT)

Annotation The proposed research highlights the relations between Crimea Khanate and Central Dnipro Area throughout second half of 15th and first half of 17th century, the time of Ukraine Kozak movement occurrence and formation. The conclusion is reached that aggressive politics of Crimea Khanate, as well as political actions of Moscow state, Lithuanian principality and Poland on southern borders of Ukraine became the main external factor of Ukraine Kozak movement appearance and its establishment as significant social and political force.

Keywords: Ukraine Kozak, Crimea Khanate, Central Dnipro Area, aggressive politics of Crimea Khanate.

Надійшла до редакції 01. 10. 2016
Затверджена до друку 10. 10. 2016

УДК 316.346.2

Дмитренко Марія Йосипівна,
доктор філософських наук, професор
кафедри права і соціально-гуманітарних
дисциплін Черкаського інституту ДВНЗ
«Університет банківської справи»,
e-mail: -dmytrenko-@ukr.net

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті розглянуто соціально-правові аспекти гендерної нерівності. Виокремлено гендерну рівність, як невід'ємну складову соціальної відповідальності, що сприяє сталому розвитку суспільства. Визначено роль гендерної політики, яка по своїй суті, спрямована на реалізацію інтересів жінок та чоловіків, сформованих у контексті певних цінностей та потреб.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, соціальна відповідальність, соціальна політика, соціальна свідомість.

Постановка проблеми

Протягом історії людства ми спостерігаємо неодноразову зміну суспільних устроїв, матриархат змінювався патріархатом. Але досить часто в історії ми можемо знайти згадки про явище, яке було властивим для будь-якого суспільства, а саме – пригнічення та дискримінація жінок. Важливим чинником вирішення проблеми гендерної рівності як основи соціальної відповідальності є зміна суспільної свідомості. Незважаючи на значний прогрес у сфері гендерної рівності, багато аспектів досліджуваної проблеми залишаються невирішеними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми соціально-правових аспектів гендерної рівності представлені на сторінках монографій, дисертаційних досліджень, колективних праць серед яких можна виокремити наукові дослідження Н. Власенка, Л. Виноградової, І. Калачової [5], Г. Герасименка, С. Ничипоренка, О. Хмелевської [8].

Метою статті є підтримка досягнення рівності між жінками та чоловіками з метою забезпечення стабільного розвитку суспільства, подолання будь-яких проявів дискримінації, що є невід'ємною складовою соціальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу

Теоретична концепція і практичне застосування гендерної рівності є ключовим поняттям сталого розвитку суспільства. У гендерній рівності не йдеться про проблему жінок, а про рівну участь чоловіків та жінок у покращенні умов як їхнього власного життя, так і життя громади.

Поступ жінок та досягнення рівності між жінками та чоловіками є основою людських прав та умовою для досягнення соціальної справедливості, тому їх не можна розглядати окремо від проблеми жіноцтва. Ми вбачаємо у цьому єдиний спосіб побудови стабільного, справедливого суспільства. Повноваження жінок та гендерна рівність є реквізитами для досягнення політичної, економічної, культурної та соціальної безпеки усіх людей. Гендерна рівність посідає важливе місце у забезпеченні розвитку здорового суспільства та знаходиться у центрі економічного та соціального прогресу. Результати розвитку не можна максимізувати та підтвердити, не приділивши належної уваги потребам та інтересам жінок і чоловіків.

Зв'язок гендерних процесів із правами особи зумовлений низкою соціально-економічних та політичних чинників. Сьогодні гендерні права є особливо незахищеними у зв'язку із тим, що країна знаходиться у стані війни та збройного конфлікту, слабким економічним зростанням, на тлі загального збідніння населення відбувається загальне порушення прав особи [7].

Як засвідчує практика, цілі зниження рівня малозабезпеченості та досягнення гендерної рівності є чіткими та взаємопов'язаними. Гендерна нерівність сприяє посиленню малозабезпеченості, збереженню її від покоління до покоління, і послаблює спроможність жінок та дівчат подолати її. Нерівність не дає можливості жінкам та дівчатам скористатися можливостями, які роблять їх більш стійкими у кризових ситуаціях. Щоб досягти зниження рівня малозабезпеченості та нерівності, необхідно знищити обмеження, з якими стискаються дівчата та жінки. До таких обмежень належать низька мобільність, низька самооцінка, обмежений доступ до ресурсів та контроль над ними, недостатній доступ до основних соціальних послуг, до навчання і загального розвитку особистості, до інформації та технології, до прийняття рішень у державі, юридичних організаціях та організаціях приватного сектору, а також недостатня роль у громадах та родині [1].

Дослідження проблеми малозабезпеченості дає можливість аналізувати кореневі причини та фактори малозабезпеченості, розглядати її у контексті економічних та соціальних проблем країни та узагальнити інформацію з точки зору джерел, надходжень, споживання, економічної діяльності, доступу до сфери обслуговування, житлових умов малозабезпечених, а також оцінити співвідношення малозабезпеченості гендерними, етнічними та іншими характеристиками.

Гендерна рівність означає, що чоловіки та жінки мають однакові умови для реалізації своїх людських прав та однаковий потенціал для здійснення свого внеску у національний, політичний, економічний, соціальний, культурний розвиток, а також рівні права на користування результатами цього розвитку. Таким чином, гендерна рівність означає рівну оцінку суспільством подібного та відмінного між чоловіками та жінками, а також змінність ролей, які вони виконують, визнання рівності їх повноважень. Повноваження для жінок і чоловіків означають можливість здійснення контролю над своїм життям: побудову особистих планів, набуття умінь та навичок, виховання самовпевненості, вирішення проблем та виховання віри у власні сили. Це не лише колективний, соціальний і політичний процес, а також і індивідуальний процес – і не лише процес, а й результат.

Гендерний аналіз забезпечує інформацією, яка дає можливість визначити найефективніші стратегії та їх результати у конкретних ситуаціях для підтримки гендерної рівності. Наприклад, можна визначити програми та проекти, метою яких є підтримка гендерної рівності, або початкові принципи для підтримки гендерної рівності у межах програм чи проектів, у яких гендерне питання належить до пріоритетних.

Як відомо, базовим міжнародно-правовим документом, присвяченим захисту прав жінок, є Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Конвенція була прийнята з метою недопущення дискримінації жінок, оскільки держави-учасниці занепокоєні тим, що, незважаючи на вже прийняті Організацією Об'єднаних Націй та її установами загальні резолюції, декларації та рекомендації, як і раніше мала місце значна дискримінація щодо жінок, що перешкоджало і перешкоджає участі їх на рівні з чоловіками у політичному, соціальному, економічному та культурному житті своєї країни, заважає зростанню добробуту суспільства і сім'ї, тощо [2, 976]. Конвенція визначає поняття «дискримінація щодо жінок» як будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямоване на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі [3].

Ліквідація дискримінації жінок, яка має місце у буденній практиці українського суспільства, передбачає створення рівних умов для розвитку особистості, для самореалізації індивіда без огляду на його статеву належність. Історично склалося так, що жінки мають менше можливостей проявити власні здібності. Це становище, зумовлене двома чинниками – подвійним навантаженням на роботі та вдома, і впевненістю, яка панує в соціальному середовищі поміж роботодавцями й навіть серед членів їх власних родин, що для жінки найважливішою є самореалізація у сфері материнства, сімейного життя, а решта – професійне зростання, розвиток творчих та інших здібностей, – має бути вторинним та

підпорядковане її соціальним ролям. Саме ці стереотипи суспільної свідомості і створюють підґрунтя для існування гендерної нерівності в Україні.

Конституція України юридично проголошує рівність прав жінок та чоловіків на працю, вибір професії, професійну підготовку та заробітну плату. Але криза в економіці, закриття великої кількості підприємств, несвоєчасна виплата заробітної плати загострює проблему становища жінки на ринку праці. Трудове законодавство України у багатьох випадках декларативно захищає права жінок у цій сфері, але реальна ситуація набагато складніша. Жінкам важко знайти добре оплачувану роботу, а декларовані пільги часто тільки сприяють тому, що роботодавці дуже обережно і неохоче беруть на роботу жінок [4].

Як зазначає Власенко Н. С., жінки стають небажаною робочою силою, оскільки роботодавці не хочуть обтяжувати свої прибутки більшими, у порівнянні з чоловіками, витратами на забезпечення соціальних гарантій. У новій приватній сфері жінок-підприємців значно менше, ніж чоловіків, їхній доступ до фінансових і матеріальних ресурсів ускладнений внаслідок нерівних стартових умов. Найбільш вірогідний донор робочих місць для жінок – сфера малого бізнесу [5, 218]. Але його розвитку перешкоджають недосконале законодавство, відсутність правового та соціального захисту працюючих у сфері малого бізнесу.

З метою врегулювання становища у сфері економіки варто спрямувати зусилля на здійснення економічної та соціальної політики із врахуванням потреб жінок, протистояння фемінізації бідності, розширення сфери малого бізнесу, як джерела прибутку для жінок.

Задля цього необхідно провести та реалізувати зважену та стабільну макроекономічну та секторальну політику, яка повинна враховувати специфічні потреби жіночої частини населення, створити мережу установ соціального захисту та зміцнення державної системи соціальної підтримки, залучати кошти міжнародних фінансових установ на фінансування проектів, що містять в собі потенціал для соціального розвитку жінок.

Одним із найтяжчих порушень прав жінок є різні форми гендерно зумовленого насильства, а саме сексуальне насильство, напади або переслідування, принизливе ставлення, образи, погрози, торгівля людьми, тощо. Кроки України щодо вирішення даної проблеми містять ухвалення Закону «Про попередження насильства в сім'ї», та інших нормативних актів, внесення відповідних змін до законодавчих актів, у тому числі Кримінального Кодексу України. Герасименко Г. В. звертає увагу, що у 2011 році Україна підписала Стамбульську Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству, ратифікація якої зобов'язує держави вживати ряд заходів для запобігання й викорінення домашнього насильства. Для скоординованої політики протидії домашньому насильству, організації збору та аналізу статистичних даних, розроблення форми співпраці з жіночими громадськими організаціями державою має бути створений незалежний орган. Створена експертна група опрацьовує питання приведення національного законодавства згідно до положень Конвенції, тому її ратифікація зумовить необхідність виділення бюджетних коштів на організацію системи кризових центрів для постраждалих від насильства [8, 98].

Як засвідчує практика, існує і проблема захисту чоловіків. Станом на 2016 рік середня тривалість життя чоловіків становить 66 років, що на 10 років менше ніж тривалість життя жінок. Чоловіки живуть менше не лише ніж жінки, а й ніж чоловіче населення європейських країн. Наприклад, середня тривалість життя шведа більша на 15 років, поляка - на 7, японця – на 18, що утримує лідерство з показників тривалості життя. Дана ситуація зумовлена тим, що чоловіки частіше зазнають трудового каліцтва, отруєння, інфекційні хвороби (туберкульоз, СНІД), серцево-судинні недуги, тому існує потреба в розробленні спеціальних програм щодо упередження причин щодо збільшення тривалості життя чоловічого населення [6].

Підвищуючи роль соціальної відповідальності в житті суспільства потрібно враховувати, що гендерна політика, по своїй суті, спрямована на реалізацію інтересів жінок та чоловіків, сформованих у контексті певних цінностей та потреб [7].

Як бачимо, необхідно комплексно підійти до проблеми подолання гендерної нерівності в Україні, розробити і реалізувати нормативно-правові акти, цільові програми, спрямовані на

покращення становища жінок, впровадити практику двосторонніх та багатосторонніх угод між державними органами та неурядовими організаціями. Лише з такого підходу можливі суттєві зрушення в питанні досягнення гендерної рівності в Україні.

Таким чином, можна стверджувати, що законодавство України побудоване на принципах рівноправності жінок і чоловіків у всіх сферах людської життєдіяльності. Проте, вважаємо, що існуюча система неприпустимості дискримінації жінок залишається неефективною через відсутність національних механізмів належного контролю за дотриманням відповідних законодавчих норм та недостатню реалізацію цільових програм, спрямованих на покращення становища жінок. На нашу думку, одним із важливих чинників вирішення проблеми гендерної рівності як основи соціальної відповідальності є також зміна суспільної свідомості щодо окресленої проблеми, що дозволить забезпечити сталий ефективний розвиток суспільства та країни в цілому.

Література

1. Конвенція щодо дискримінації в галузі праці і занять [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/993_161. – Назва з екрану.
2. Україна. Закони. Основні чинні кодекси і закони України. – Київ : Махаон, 2003 – 976 с.
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207. – Назва з екрану.
4. Про Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/475-14>. – Назва з екрану
5. Власенко Н.С., Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків / Н. С. Власенко, Л. Д. Виноградова, І. В. Калачова. – Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 218 с.
6. В Україні чоловіки живуть на 15 років менше, ніж у Швеції, та на 10 років менше, ніж наші жінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expres.ua/news/2016/09/18/203306-ukrayini-choloviky-zhyvut-15-rokiv-menshe-shveciyi-10-rokiv-menshe-nashi>.
7. Що не дозволено жінкам, не дозволено й чоловікам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novovoronzovka.just.ks.ua>
8. Герасименко Г. В. Підходи до формування політики протидії гендерно зумовленому насильству в Україні. / Г. В. Герасименко, С. В. Ничипоренко, О. М. Хмелевська // Український соціум. – 2016. – № 2(57). – 98 с.

References

1. Convention Concerning Discrimination in Respect of Employment and Occupation [Electronic resource]. – Available at: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/993_16 (in Ukr.)
2. Ukraine. Laws. Main Effective Codes and Laws of Ukraine (2003). Kyiv: Makhaon(in Ukr.)
3. Convention of the UN on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women [Electronic resource]. – Available at: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207(in Ukr.)
4. On Declaration on the General Principles of State Policy of Ukraine on Family and Women [Electronic resource]. – Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/475-14>(in Ukr.)
5. Vlasenko N. S. (2000) Gender Statistics for Monitoring the Achievement Equality of Men and Women. – Kyiv: V. M. Koretsky. Institute of State and Law (in Ukr.)
6. In Ukraine Men Live 15 Years Shorter than in Sweden and 10 Years Shorter than Our Women [Electronic resource]. – Available at: <http://expres.ua/news/2016/09/18/203306-ukrayini-choloviky-zhyvut-15-rokiv-menshe-shveciyi-10-rokiv-menshe-nashi> (in Ukr.)
7. What Isn't Permitted to Women, Isn't Permitted to Men Either [Electronic resource]. – Available at: <http://novovoronzovka.just.ks.ua>(in Ukr.).
8. Herasyenko H.V. (2016) Approaches to Forming the Policy of Combatting Gender-Based Violence in Ukraine. Ukrainian Socium, 2 (57), 98.

DMYTRENKO MariiaYosypivna

Doctor of Philosophy, Professor of Law, Social Sciences and Humanities Department of Cherkasy Institute of the State Higher Educational Institution 'University of Banking'

GENDER EQUALITY AS PART OF SOCIAL RESPONSIBILITY

Introduction. History of humanity has witnessed many changes of social order: matriarchy was followed by patriarchy. But there are a lot of proofs of the phenomenon which was characteristic of any society. It is discrimination of women. One of the most important factors of solving the problem of gender equality as the basis of social responsibility is the change of social conscience.

Purpose. There search isai medat supporting the achievement of genere quality between men and women to ensure thes table development of the society and stop any kind of discrimination which is an integral part of social responsibility.

Methods. The empirical-analytical and interpretive groups of methods have been used when investigating the problem. The analysis of the qualitative data has made it possible to determine the relationship between gender processes and social, economic and political factors. Content analysis has enabled us to differentiate gender equality as an integral part of social responsibility.

Results. There search proves theneces sity of integrated approach to the problem of combating gender inequality in Ukraine. We have all grounds to state that the problem can be solved in the legal plane and it is expedient that legislative acts and target programs aimed at improving the quality of the life of women should be developed and implemented. The existing system of preventing gender discrimination is still ineffective because of the lack of national mechanisms that can control the observance of laws. We see the way out in applying bilateral and multilateral agreements between state bodies and non-government organizations.

Key words: gender, gender equality, social responsibility

Надійшла до редакції 15. 11. 2016
Затверджена до друку 01. 12. 2016

УДК 94(100)«1936–1939»

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології та
спеціальних галузей історичних знань
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького
e-mail: anicid2012@ukr.net
КОМПАНИСЬ Олексій Вікторович,
студент-магістр ННІ історії та філософії
ЧНУ ім. Б. Хмельницького
e-mail: oleksiy_kompaniyets@ukr.net

УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У БОРОТЬБІ ПРОТИ ФАШИЗМУ ТА НАЦИЗМУ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (З ДОСВІДУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В ІСПАНІЇ 1936–1939 рр.)

Анотація. У статті висвітлено участь українських добровольців у Громадянській війні в Іспанії 1936–1939 рр. На багатьох прикладах автори доводить, що українці брали участь у боротьбі проти фашизму і нацизму ще за кілька років до агресії Угорщини щодо Карпатської України та до початку Другої світової війни. Розкрито участь у Громадянській війні в Іспанії не лише волонтерів із Західної України, а й з Української РСР та діаспори. Наводяться відомості про українських добровольців у лавах не тільки республіканської армії, але й франкістів та анархістів. Вперше подано хроніку бойових дій 1936–1938 рр. у Іспанії, де відзначилися добровольці з України.

Ключові слова: Громадянська війна в Іспанії, українські добровольці, інтербригади, рота ім. Т. Шевченка, фашизм, нацизм.

Постановка проблеми

Очевидно, що однією з найважливіших складових вивчення передумов Другої світової війни є локальні конфлікти, що відбувалися протягом 1930-х рр. При більш детальному розгляді цих явищ неодноразово натрапляємо на український слід. Зокрема йдеться про участь наших співвітчизників у Громадянській війні в Іспанії 1936–1939 рр.; радянсько-японських конфліктах 1938–1939 рр.; війні Угорщини проти Карпатської України 1939 р.; ІV поділі Польщі 1939 р.; Зимовій війні 1939–1940 рр. тощо. Досі залишається маловідомим той факт, що більш, як за три роки до нападу Німеччини на Польщу наші співвітчизники разом з

іншими народами вже боролися проти фашистської та нацистської агресії. Аrenoю цього протистояння стала Іспанія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В історичній науці можна зустріти різні оцінки подій в Іспанії 1936–1939 рр.: більшість радянських істориків трактували їх як громадянську війну, протистояння між революційними і контрреволюційними силами [2; 4; 5; 7; 10], або як класовий конфлікт та акт найвищого піднесення робітничого і демократичного руху в капіталістичних країнах першої третини ХХ ст. [див. напр. 2, 112]. Новітня історіографія здебільшого розглядає природу громадянської війни в Іспанії як конфлікт між військовою диктатурою і республіканською демократією [3; 6; 8; 14]; сучасні іспанські та деякі британські дослідники [11, 13], окрім іншого, підкреслюють значну роль релігійного фактору в цій війні.

Так чи інакше, саме в Іспанії вперше на полі бою зішлись фашизм, нацизм та комунізм. Враховуючи те, що через п'ять місяців після завершення подій в Іспанії Третій Рейх розпочне вторгнення в Другу Річ посполиту, тема Громадянської війни в Іспанії набуває особливої ваги та актуальності, як предтеча майбутньої світової війни.

Участь українців у Громадянській війні в Іспанії стала предметом вивчення істориків через чверть століття після початку конфлікту. Першим, хто «відкрив» українців у цьому конфлікті був проф. Ф. П. Шевченко, який у 1961 р., з нагоди сторіччя з дня смерті Т. Г. Шевченка, опублікував статтю «Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937–1938 рр.)» [12]. З нагоди іншого ювілею, 50-річчя з часу початку Громадянської війни в Іспанії, світ побачили публікації Я. С. Ляльки [4, 4] та В. Гусарова [2]. Великою заслугою згаданих науковців є те, що ними було залучено чимало унікальних документів того часу: документацію КПЗУ та Компартії Іспанії, інтербригадівську періодичну пресу, листи і спогади українських добровольців, що в сумі дозволило відтворити чимало деталей у бойовому шляху українців полями Іспанії. Проте, їм була властива політична заангажованість із очевидним республіканофільством, що унеможливило об'єктивність та неупередженість в аналізі проблеми, що вивчається. У новітній вітчизняній історіографії долі українських волонтерів в Іспанії було присвячено розвідки Ш. Акічева, І. Голода та Ю. Латиша, А. Якубува.

Бойовий шлях української добровольчої роти ім. Т. Шевченка, про яку йтиметься далі, було покладено в сюжет маловідомого однойменного телефільму (режисер В. Б. Колодний, консультант Я. С. Лялька 1989 р.) [9, 25]. Згадки про українських добровольців у Іспанії можна зустріти також у художній літературі, прикладом чого є «Балада про сотню ім. Т. Шевченка» О. Покальчука та роман «І зараз, і завжди» Ю. Покальчука.

Цінні відомості про життя українських добровольців на фронті і в тилу містяться у тогочасній пресі, зокрема: газетах «Dabrowszczak», «Venceremos», «Ochotnik wolności», «Narzędzie»; друкованому органі роти ім. Т. Шевченка – газеті «Боротьба» (почала виходити з кінця 1937 р.); статті С. Корнійчука «Захисники іспанського народу» (газ. «Dabrowszczak» від 11. 09. 1937); статті Ю. Великановича «Українці в інтернаціональних бригадах» (газ. «Dabrowszczak» від 24. 10. 1937); статті Ю. Великановича «Тарас Шевченко на Арагонському фронті» (газ. «Ochotnik wolności» від 14. 04. 1938); статті С. Томашевича «Шість місяців роти ім. Шевченка» тощо.

Метою статті є ревізія усталених поглядів на проблему участі українських добровольців у Громадянській війні в Іспанії та розкриття нових, раніше невідомих обставин цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу

У публічному просторі Західної України Громадянська війна в Іспанії опинилася в центрі уваги в серпні 1936 р. Природно, підвищений інтерес до конфлікту проявили Компартія Польщі, КПЗУ, комуністичні організації Північної Буковини та Закарпаття. Дещо раніше, у травні 1936 р., інтелігенція краю засудила фашизм на Львівському антифашистському конгресі. У маніфесті КПЗУ «За волю, за щасливе майбутнє українського народу» та у «Зверненні до борців проти фашизму в Іспанії» ЦК Комуністичної спілки молоді Західної України (серпень 1936 р.) містилися заклики до спільної боротьби українців

та іспанців проти загрози фашизму і нацизму [4, 119]. У вересні – листопаді 1936 р. під схожими гаслами відбулися мітинги у Львові, Луцьку, Стрию, Станіславі, Рогатині, Раві-Руській та Тернополі, а в жовтні наступного року – в Ужгороді, де було підписано петиції, відповідно, до урядів Польщі та Чехословаччини з вимогою розпочати поставки зброї та амуніції республіканській армії. У містах і селах Галичини виникали комітети допомоги Іспанській республіці, захисту Іспанії, товариства друзів демократичної Іспанії; у цей час на хвилі піднесення львівський письменник С. Й. Тудор пише пісню-марш «Пасіонарія» [5, 87]. Підпільні типографії та осередки КПЗУ займалися також розповсюдженням агітаційних листівок, марок та значків, присвячених війні в Іспанії. Великий успіх мали акції зі збору коштів на підтримку Мадридського уряду: тільки протягом вересня – грудня 1936 р. в Галичині було зібрано 45 тис. злотих, у Буковині 52 тис. левів, а в Закарпатті – 50 тис. крон [4, 120]. Подібні акції викликали жорстку реакцію в урядових колах Польщі та Румунії, які в серпні 1936 р. заявили про свій нейтралітет у «іспанському питанні». У січні 1937 р. воєводським управлінням в Галичині було наказано «докласти всіх зусиль, щоб перешкодити веденню агітації в краї, а також виїздам поляків та українців до Іспанії» [4, 121].

Як бачимо, події в Іспанії привернули увагу українських діячів, зокрема комуністів, не від самого початку, а лише з серпня 1936 р. Аргументоване пояснення цьому, посилаючись на архіви Комінтерну, дає М. Мещеряков: «...до кінця серпня в комуністичному русі переважала вражаюча благодусність і пасивність у наданні допомоги іспанським антифашистам. Таку пасивність можна пояснити тим, що сама Комуністична партія Іспанії не була на сполох, вважаючи, що вона в союзі з іншими партіями та організаціями Народного фронту самотужки покінчить з військово-фашистським заклотом Ф. Франко. Тільки в кінці серпня, коли стало ясно, що загони робітничої міліції не в змозі протистояти регулярним військам бунтівників, які отримували до того ж значну військово-технічну допомогу з боку Німеччини і Італії, керівництво європейських компартій почало розгортати широкий рух солідарності з республіканською Іспанією» [6, 18–19].

У зв'язку з подіями в Іспанії, у польській, українській та угорській пресі розгорнулася масштабна інформаційна кампанія. Так, регулярні публікації про події в Іспанії тиражувалися на сторінках видань «До наступу», «Досвітні вогні», «Trybuna Młodych», «Trybuna Robotnicza», «Мункаш Уйшаг». Стаття «Допоможіть бототьбі іспанського народу» побачила світ на сторінках ряду газет українців Канади «Народна газета», «Українські робітничі вісті», «Фармерське життя», «Українські щоденні вісті». «Союз українських робітників» у США 30 травня – 9 червня 1937 р. організував тиждень допомоги республіканській Іспанії [4, 120–121].

Не залишилася осторонь іспанських подій і громадськість радянської України. В Українській РСР активно діяли громадські організації, що не лише інформували громадськість про події в Іспанії, але й надавали республіканцям посильну допомогу. Наприклад, Всеукраїнська секція Міжнародної організації допомоги революції тільки протягом серпня – вересня 1936 р. внесла до фонду допомоги республіканській армії 548 тис. крб. Починаючи з 18 вересня 1936 р. з Одеси до Іспанії регулярно виходили судна з гуманітарним вантажем. У жовтні 1937 р. до Києва прибула перша група іспанських дітей-біженців (106 чол.) [2, 113–116].

Однак найбільшим виявом підтримки українцями республіканської Іспанії стала їхня безпосередня участь у бойових діях. Перші 37 добровольців-українців прибули до Іспанії з Франції та Бельгії. Це були здебільшого шахтарі та металурги – представники трудової еміграції, або ж колишні вояки армії УНР. Доброволець з Канади М. О. Євчук писав у листі до газети «Українські робітничі вісті»: «...серед нас є дуже багато українців – з Парижа, Сент-Етьєна, Ліона, Острікура, Ліля, Дюнкерка. Добрі з них солдати, багато хто має значні пости в республіканській армії» [4, 124]. У свою чергу, добровольці з Галичини та Буковини за підтримки члена Політбюро ЦК КПЗУ Ю. Завадського нелегально переходили кордон, звідки, з допомогою чехословацьких комуністів, вирушали через Німеччину та Швейцарію до Франції, а потім – до Іспанії. У зв'язку з тим, як це відбувалося, точну кількість українців, які вирушили до Іспанії протягом 1936–1938 рр. встановити неможливо, однак звіти

окожкомів КПЗУ дають змогу переконатися, що цей рух виглядав досить масовим на фоні аналогічних процесів у інших країнах. Наприклад, протягом липня 1937 р. зі Львова тільки за участі комуністів було переправлено 21 особу, із Буковини – 40, із Закарпаття – понад 100 [4, 123]. Також на захист Республіки виступили українські емігранти з Канади, США, Аргентини, Куби та ін. країн. Після прибуття до Іспанії добровольці в основному направлялися до штаб-квартири інтербригад у м. Альбасете (Кастилія), якою керував призначений Л. Кабальєро М. Барріо [3, 77].

Влітку 1936 р. українці вступили у перші бої з франкістами поблизу Іруні й Толедо [12, 103]. Восени 1936 р. західноукраїнські добровольці у складі батальйонів ім. Я. Домбровського, Г. Димитрова, Е. Тельмана, В. Чапаєва обороняли Мадрид, у лютому 1937 р. вони проявили себе у битві на р. Харама, наступного місяця – у наступі республіканської армії на Гвадалахарському фронті.

Після того, як у червні 1937 р. польський батальйон ім. Я. Домбровського було перетворено у 13-ту інтернаціональну бригаду, а у її складі створено батальйон ім. Х. Палафокса, з'явився перший власне український військовий підрозділ – рота ім. Т. Шевченка. Командиром роти став білоруський комуніст С. Томашевич (з березня 1938 р. – П. Іванович), комісаром – волинянин Н. Дем'янчук (з грудня 1937 р. – С. Краєвський; з березня 1938 р. – І. Грицюк). Про цю подію Ю. Великанович писав у бригадній газеті: «Українці, пов'язуючи сучасне з героїчною боротьбою минулої доби, створили компанію імені Тараса Шевченка... В'язень царських казематів, засланець диких степів, переслідуваний і зненавиджений властями поет піднімається на широких полях Іспанії» [12, 104–105].

Загалом, у роки Громадянської війни в Іспанії з числа власне українців було сформовано два підрозділи – роту ім. Т. Шевченка та третю секцію (роту) ім. М. Кривоноса (бл. 50 українців з Канади). Крім того, чимало українських добровольців несли службу в інших частинах: роті ім. Н. Ботвіна, роті ім. А. Міцкевича, кулеметній роті ім. Л. Варинського, батальйоні ім. Мекензі-Папіно (бл. 40 українців з Канади), батальйоні ім. Т. Масарика (58 українців з Чехословаччини, переважно із Закарпаття), бригаді ім. А. Лінкольна, бригаді ім. Я. Домбровського, батальйоні ім. Г. Димитрова (8 українців), батареї ім. Б. Гловацького (13 галичан), батареї ім. В. Врублевського (32 галичанина), в четвертому батальйоні бригади ім. Я. Домбровського воювало «кількадесят українців із анархістського війська Нестора Махна». Промовистими у цьому контексті є слова командира роти ім. Т. Шевченка С. Томашевича: «З погляду бойової підготовки рота імені Тараса Шевченка стоїть дуже високо завдяки досвіду значної частини товаришів, які вже раніше відбували військову службу в інших арміях. В армії Іспанської республіки ми маємо українських офіцерів, таких як поручики Іванович і Литвин, маємо українських сержантів і капралів...» [12, 106]. Показово, що українські добровольці займали в деяких підрозділах досить високі чини: О. Кренько служив капітаном зв'язкової служби 30-ї дивізії; Б. Більграєр був політкомісаром 1-го слов'янського дивізіону важкої артилерії, С. Томашевич; командир роти ім. Т. Шевченка, був за сумісництвом політкомісаром батальйону ім. Х. Палафокса; капітан Кореневський, ветеран армії УНР, був деякий час начальником штабу 14-ї інтербригади, а потім 35-ї інтернаціональної дивізії; уродженець Одеси, майбутній Маршал СРСР Р. Малиновський займав пост радника командуючого 3-м корпусом іспанської армії; командиром однієї з рот в інтербригаді імені Я. Домбровського був екс-поручник врангелівської армії Остапченко; уродженець Запорізької обл. І. Проскуров був командиром Першої авіаескадрильї республіканської армії.

Рота ім. Т. Шевченка пройшла бойове хрещення у липні 1937 р. у боях проти марокканської кінноти під Брунете, зазнавши тоді відчутних втрат (бл. половини особового складу). Другою яскравою сторінкою в історії цього підрозділу стала битва під Саратоґою наприкінці серпня 1937 р. Мужність та сміливість українців на Арагонському фронті відзначив навіть генеральний комісар інтернаціональних бригад Л. Лонґо [4, 125]. Українці з інших частин також проявили себе. Після битви при Фуентес-де-Ебро (жовтень 1937 р.) один із бійців батальйону ім. Мекензі-Папіно, О. Мельниченко, свідчив: «Частина нашого батальйону, що складається з бійців-українців, є взірцевою. Вона є прикладом міцної

дисципліни та високої моралі» [4, 125]. У липні 1938 р. українці у складі рот ім. Т. Шевченка та Н. Ботвіна, батальйону ім. Мекензі-Папіно брали участь у наступі республіканців на р. Ебро. Потрапивши у вересні 1938 р. в оточення франкістів, ці підрозділи зазнали великих втрат (до 2/3 особового складу), ті, кому вдалося вирватися, здобули вищі урядові нагороди Іспанської республіки – медалі «За хоробрість». Її удостоїлися українці П. Шпирка, М. Боднарчук, М. Продеус, М. Литвин та ін. Таблиця № 1 дає глибше уявлення про бойовий шлях українських добровольців у Іспанії:

Таблиця № 1.

Ключові військові операції Громадянської війни в Іспанії, в яких брали участь українці

Дата	Операція	Збройні формування, у складі яких були українці
1936 р., 21 липня – 27 вересня	Облога замку Алькасар (м. Толедо)	Озброєні загони Загального союзу трудящих
1936 р., 27 серпня – 5 вересня	Битва за м. Ірунь	Озброєні загони шахтарів Астурії та французьких комуністів
1936 р., жовтень – листопад	Оборона Мадрида	Батальйони ім. Я. Домбровського, Г. Димитрова, Е. Тельмана, В. Чапаєва
1937 р., 6–27 лютого	Битва на р. Харама	Батальйон ім. Я. Домбровського, ім. Е. Тельмана
1937 р., 6–25 липня	Битва під Брунете	13-та бригада ім. Я. Домбровського (в т. ч. рота ім. Т. Шевченка), 15-та бригада ім. А. Лінкольна
1937 р., 25–26 серпня	Спецоперація біля м. Ов'єдо	Роти ім. Т. Шевченка, ім. А. Міцкевича
1937 р., вересень	Наступ республіканців під Сарагосою	13-та бригада ім. Я. Домбровського (в т. ч. рота ім. Т. Шевченка), 15-та бригада ім. А. Лінкольна
1937 р., жовтень	Битва під Фуентес-де-Ебро	Батальйон ім. Мекензі-Папіно
1937 р., 1–24 грудня	Битва за Теруель	13-та бригада ім. Я. Домбровського (в т. ч. рота ім. Т. Шевченка), 15-та бригада ім. А. Лінкольна
1938 р., лютого	Бої під Сьерра-Кемада та Сьерра-Асебуче	Батальйони ім. Х. Палафокса (в т. ч. рота ім. Т. Шевченка), ім. А. Міцкевича
1938 р., березень	Бій за м. Бельчіте	Рота ім. Т. Шевченка
1938 р., 13–14 березня	Оборона м. Каспе	13-та бригада ім. Я. Домбровського (в т. ч. рота ім. Т. Шевченка)
1938 р., 23 березня	Оборона м. Леріди	Рота ім. Т. Шевченка
1938 р., липень – вересень	Битва на р. Ебро	13-та бригада ім. Я. Домбровського (в т. ч. рота ім. Т. Шевченка), 15-та бригада ім. А. Лінкольна

Насамкінець відзначимо, що особливістю українських добровольчих формувань – передовсім роти ім. Т. Шевченка та секції ім. М. Кривоноса, стало те, що своїми традиціями та позабойовою діяльністю вони нагадували підрозділи Легіону січових стрільців часів Української національної революції. Хоча подібних ідей в історіографії раніше не з'являлося, та, враховуючи невелику хронологічну віддаленість, а також галицьке походження великої кількості добровольців, ця думка видається досить правомірною. Подібність тилової роботи українських добровольців в Іспанії та бійців Легіону січових стрільців є очевидною: у часи затишшя вони проводили лекції та читання з історії; знайомили іспанський народ з творчістю Т. Шевченка та українською культурою (у батальйоні ім. Мекензі-Папіно було створено навіть український військовий хор); допомагали селянам у збиранні врожаю; ремонтували місцеві школи; збирали гроші для купівлі підручників і шкільного обладнання; допомагали сиротам і вдовам [12, 107–108].

Інтербригади стали абсолютно новим і багато в чому несподіваним явищем для свого часу. Досі тривають дискусії стосовно числа осіб, які пройшли крізь їх ряди. За підрахунками Ліги Націй, загальна кількість добровольців складала 32165 чол. з 54 країн. Франкісти одразу

після війни заявили, що через інтербригади за два роки війни пройшло понад 125 тисяч. чол. [3, 258]. С. Відаль вважає, що інтербригадівців було 38 тисяч. Однак, в сучасній історіографії переважає думка, що їх число не перевищувало 50 тисяч. [4, 118; 5, 86]. Так само в історіографії не існує єдиної думки щодо кількості українців, які брали участь у Громадянській війні в Іспанії. Наприклад, П. Кравчук вважає, що тільки з Канади до Іспанії виїхало понад 400 українців; газета «Українські робітничі вісті» від 30 липня 1937 р. повідомляла, що в складі інтербригад воюють щонайменше 500 українців; Комісія ЦК Компартії Іспанії збирала дані про 366 українських добровольців [4, 127]; за даними учасника Громадянської війни в Іспанії, радянського генерала О. Родімцева, кількість одних лише уродженців Західної України в інтернаціональних бригадах, які воювали проти фашистів, досягла тисячі осіб.

Втім, воювали наші співвітчизники й по інший бік фронту. Серед таких, приміром, були лейтенант М. Шинкаренко, сержант Двойченко, рядовий Куценко, А. Яремчук – всі колишні військові Білої армії. Одним із перших, хто запропонував свої послуги франкістам у жовтні 1936 р. був В. Белінський, лейтенант запасу Української Національної Армії, який став членом Легіону Чорних Стріл. В. Марченко з Поділля, колишній пілот гідролітаків у російській армії, став лейтенантом авіації націоналістів та проходив службу спільно з Р. Франко, братом майбутнього іспанського диктатора Ф. Франко. За різними даними, офіцерів Армії УНР, які воювали на стороні Франко і наполягли на тому, щоб їх записали українцями, нараховувалося півтора десятки осіб. Імовірно, одним із мотивів, що підштовхнули їх до боротьби в лавах франкістів, була ідея «Хресного Походу проти комунізму».

Для українців, які боролися на боці республіки, військові дії завершилися 24 вересня 1938 р., коли іспанський уряд опублікував постанову про виїзд добровольців з країни. Завершенням бойового шляху українських волонтерів став військовий парад 28 жовтня у Барселоні та урочисті проводи інтербригад.

Висновки

Як бачимо, українці пліч-о-пліч з добровольцями інших країн брали активну участь у боротьбі проти фашизму та нацизму напередодні Другої світової війни. Звісно, з огляду на їх чисельність, переоцінювати вклад наших співвітчизників у спротив франкістам не варто, однак наведені вище дані переконливо свідчать, що вони були учасниками майже всіх доленосних для Іспанської республіки військових операцій, не поступаючись при цьому решті інтербригадівців за боєздатністю та відвагою, чим вписали ще одну славу сторінку в історію українського війська. Бойовий шлях українських добровольців в Іспанії є одним з прикладів тяглості вітчизняних військових традицій, до яких в сучасній Україні, що опинилася у вирі військового конфлікту, природно пробуджується дедалі більший інтерес.

Література

1. Голод І. Галичани в Іспанії. Як рота імені Шевченка з фашистами воювала. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/08/1/48331/> (10. 01. 2017).
2. Гусаров В. Солідарність трудящих УРСР з патріотами республіканської Іспанії / В. Гусаров // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – № 7. – 1986. – С. 112–118.
3. Данилов С. Гражданская война в Испании / С. Данилов. – М. : Вече, 2004. – 352 с.
4. Лялька Я. С. Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією (1936 – 1939 рр.) / Я. С. Лялька // УІЖ. – № 7. – 1986. – С. 118–127.
5. Лялька Я. С. Українські волонтери в Іспанії (до 50-річчя національно-революційної війни іспанського народу) / Я. С. Лялька // Жовтень. – 1986. – № 12. – С. 87–96.
6. Мещеряков М. Т. Судьба интербригад в Испании по новым документам / М. Т. Мещеряков // Новая и новейшая история. – 1993. – № 5. – С. 18–41.
7. Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму (1933–1945 рр.) / редкол. В. Гулевич, М. Дятленко та ін. – Київ : Наук. думка, 1970. – 498 с.
8. Полянський П. Насилля у роки громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр. / П. Полянський // Пам'ять століть – 2004. – № 1. – С. 143–155.
9. Савчук В. Використання документів Держархіву Львівської області у телефільмі «Рота ім. Т. Г. Шевченка» / В. Савчук // Архіви України. – 1989. – № 2. – С. 25–27.

10. Хонигсман Я. Братская помощь трудящихся Западной Украины испанскому народу в борьбе с фашизмом (1936–1939 гг.) / Я. Хонигсман. – Львов, 1989. – 206 с.
11. Хью Т. Гражданская война в Испании 1931–1939 гг. / Т. Хью. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2003. – 573 с.
12. Шевченко Ф. П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937–1938 рр.) / Ф. П. Шевченко // УДЖ. – 1961. – № 1. – С. 101–114.
13. Якубів А. Наші земляки у боях із комунізмом в Іспанії. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/04/12/120305/> (10. 01. 2017)
14. Baxell R. Myths of the International Brigades / R. Baxell // *Bulletin of Spanish Studies: Hispanic Studies and Researches on Spain, Portugal and Latin America*. – 2014. – P. 11–24.
15. Jackson M. Fallen sparrows. The International Brigades in the Spanish Civil War / M. Jackson. – 1994. – 157 p.
16. Momryk M. Ukrainian volunteers from Canada in the International brigades, Spain, 1936–39 / M. Momryk // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1991. – 16, Nos. 1–2. – P. 181–194.

References

1. Golod, I. (2011). Galicians in Spain. As the Taras Shevchenko company fought the fashists. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/08/1/48331/> (10.01.2017) (in Ukr.)
2. Gusarov, V. (1986). Solidarity of the workers of Ukrainian SSR with patriots of Republican Spain *Ukrainian historical journal*, № 7, 112-118 (in Ukr.)
3. Danilov, S. (2004). The Spanish Civil War. Moskow : Veche (in Rus.)
4. Lyalka, Y. (1986). International solidarity of the working people of Western Ukrainian with Republican Spain (1936–1939). *Ukrainian historical journal*, № 7, 118-127 (in Ukr.)
5. Lyalka, Y. (1986). Ukrainian volunteers in Spain (the 50th anniversary of the national revolutionary war of spanish people). *October*, № 12, 87-92 (in Ukr.)
6. Meshcheryakov, M. (1993). The fate of international brigades in Spain in the light of new documents. *Modern and Contemporary History*, № 5, 18-41 (in Rus.)
7. Gulevich, V. & Dyatlenko, M. (ed). (1970). International solidarity in the struggle against fascism (1933–1945). Kyiv : Naukova dumka (Scientific opinion) (in Ukr.)
8. Polyansky, P. (2004). Violence during the Spanish Civil War 1936–1939. *Memory of centuries*, № 1, 143-155 (in Ukr.)
9. Savchuk, V. (1989). Using of documents State Archives of Lviv region in the television movie «Taras Shevchenko company». *Archives of Ukraine*, № 2, 25-27 (in Ukr.)
10. Honigsman, Y. (1989). Fraternal aid of workers in Western Ukraine to the Spanish people in the struggle against fascism (1936–1939). Lviv, 1989 (in Rus.).
11. Hugh, T. (2003). Spanish Civil War 1931–1939. Moskow : ЗАО Tsentropoligraf (in Rus.)
12. Shevchenko, F. (1961). Taras Shevchenko company in the struggle against fascism in Spain (1937–1938). *Ukrainian historical journal*, № 1, 101-114 (in Ukr.)
13. Yakubuv, A. (2013). Our compatriots in the struggle with communism in Spain. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/04/12/120305/> (10.01.2017)
14. Baxell, R. (2014). Myths of the International Brigades. *Bulletin of Spanish Studies: Hispanic Studies and Researches on Spain, Portugal and Latin America*, 11-24
15. Jackson, M. (1994). Fallen sparrows. The International Brigades in the Spanish Civil War.
16. Momryk, M. (1991). Ukrainian volunteers from Canada in the International brigades, Spain, 1936–39. *Journal of Ukrainian Studies*, 16, Nos. 1-2, 181-194

MOROZOV Anatoliy Georgievuch,

Doctor of Science (history), professor of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University. B. Khmelnytsky
e-mail: anacid2012@ukr.net

KOMPANIYETS Alex Viktorovuch,

Student- of the Institute of History and Philosophy ChNU them. B. Khmelnytsky
e-mail: oleksiy_kompaniyets@ukr.net

Abstract. *The article is dedicated to the participation of ukrainian volunteers in the Spanish Civil War 1936–1939. In many examples, the authors show that ukrainians participated in the struggle against fascism and nazism at least a few years before the aggression of Hungary in relation to the Carpathian Ukraine, and before the World War II. Participation in the Spanish Civil War, not only volunteers from western Ukraine, but also from the Ukrainian SSR and the diaspora was shown in this article. Provides information about the Ukrainian volunteers in the ranks not only of the Republican army, but also Franco's and anarchists forces. Chronicle of hostilities 1936–1938 in Spain, where distinguished volunteers from Ukraine, was presented firstly.*

Introduction. *Obviously, one of the most important components of the study prerequisites of World War II are local conflicts that took place during the 1930s. A more detailed examination of these phenomena repeatedly encounter the ukrainian track. Particular the participation of our compatriots in the Spanish Civil*

War 1936–1939. The military participation of ukrainian volunteers in that conflict was one of a lot of examples of continuity of national military traditions, which in modern Ukraine, caught in the maelstrom of war, naturally awakens more and more interest.

Methods of researching are represented by: analysis of sources; comparative method;; generalization, classification, comparative analysis and systematization

Results. *Ukrainian volunteers participated in a lot of military operations during Spanish Civil War from the Alcazar siege (july–septemper 1936) to Ebro battle (july-septemper 1938). It's objectively difficult to set the number of ukrainian's from Western Ukraine, Ukrainian SSR and diaspora, who fought in Spain on both sides of the front – for republicans, nationalists and anarchists. According to different researchers of this problem, it's near 300 – 1000 men.*

The peculiar feature of ukrainian volunteer units in Spain – primarily Taras Shevchenko company and Maksym Kryvonis section, – was that their traditions and outmilitary activities they resembled Legion of ukrainian sich riflemens of Ukrainian national revolution times.

Originality. *Authors showed that ukrainians participated in the struggle against fascism and nazism at least a few years before the aggression of Hungary in relation to the Carpathian Ukraine, and before the World War II. Participation in the Spanish Civil War, not only volunteers from western Ukraine, but also from the Ukrainian SSR and the diaspora was shown with a lot of examples. Authors analyzed information about the Ukrainian volunteers in the ranks not only of the Republican army, but also Franco's and anarchists forces. Chronicle of hostilities 1936–1938 in Spain, where distinguished volunteers from Ukraine, was presented firstly.*

Conclusion. *Ukrainian side by side with volunteers of other countries have actively participated in the struggle against fascism and nazism before World War II. Of course, because of their size, it should not be overestimated the contribution of our compatriots in opposition to Franco. However, they were members of almost all crucial for the Spanish Republic military operations without compromising for combat capability and courage with the other international formations.*

Key words: *The Spanish Civil War, ukrainian volunteers, the Taras Shevchenko company, international brigades, fascism, nazism.*

*Надійшла до редакції 09. 10. 2016
Затверджена до друку 20. 10. 2016*

**УДК 94(477)–053.2 «1946/1950»:
640.522.2–053.2**

Голиш Григорій Михайлович,
кандидат історичних наук, доцент,
директор наукової бібліотеки
ім. М. Максимовича
Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького,
e-mail: GolishG@ukr.net
Лисиця Лариса Григорівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології
та спеціальних галузей історичної
науки
e-mail: lorlus@ukr.net

**РОЗГОРТАННЯ МЕРЕЖІ Й ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛІКУВАЛЬНИХ І
САНАТОРНИХ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ УРСР У ПОВОЄННУ ДОБУ (1946–1950 рр.)
(на матеріалах архівів України)**

У запропонованій статті на основі документальних, переважно архівних джерел проаналізовано діяльність лікувальних та санаторних дитбудинків Наддніпрянської і Східної

України у повоєнну добу (1946–1950 рр.). Розкрито особливості розгортання їхньої мережі, показано набутки і труднощі функціонування цих специфічних дитячих установ.

Ключові слова: неповнолітні, діти і підлітки, спеціальні дитячі установи, мережа установ, лікувальні дитячі будинки, санаторні дитбудинки, Міністерство охорони здоров'я.

Постановка проблеми

Одним із головних мірил зрілості будь-якого суспільства було й залишається ставлення влади до захисту неповнолітніх громадян. Ця найбільш вразлива категорія соціуму має особливі потреби й запити, а тому потребує постійної турботи держави. Дана проблема незмірно загострюється в добу великих випробувань народу – надто під час соціально-політичних катаклізмів, найжорстокішим із яких є війни. На жаль, однією з прикмет сьогоденних реалій України є нестихаюча війна з російськими агресорами та їхніми пособниками на Сході країни, а відтак і поява сучасного покоління дітей війни з усім спектром трагічних характеристик. Вказане дає усі підстави стверджувати про беззаперечну актуальність і гносеологічну цінність означеного тематичного сегменту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Попри важливість і злободенність, проблема оздоровлення наймолодших представників воєнного покоління в спеціальних дитустановах ще не стала предметом окремого вивчення. Лише фрагментарно, в контексті дослідження своїх тем, до вказаної проблеми зверталися автори цієї розвідки [1, 2, 3].

Виходячи із зазначеного вище, **метою статті** є на основі документальних джерел переважно архівного походження проаналізувати специфіку розгортання мережі та функціонування лікувальних і санаторних дитбудинків у повоєнну добу (1946–1950 рр.).

Виклад основного матеріалу

Одним із наслідків війни з нацизмом (1941–1945 рр.) стало незмірне зростання небезпечних захворювань серед неповнолітніх українців та суттєве послаблення стану здоров'я цієї найвразливішої категорії соціуму. Це диктувало необхідність розгортання мережі спеціальних установ для дітей з послабленим здоров'ям. Вони знаходилися винятково у відомчому підпорядкуванні Міністерства охорони здоров'я УРСР.

Розгортання цих установ припадає в основному на повоєнний період. Так, у 1946 р. функціонували лікувальні дитбудинки у с. Янківка (Охтирський р-н, Сумщина), с. Гуляй-Поле (Хортицький р-н Запорізької обл.), у с. Свиридівка (Лохвицький р-н, Полтавщина) – усі на 100 ліжок, а також у м. Слов'янську (Сталінська обл.) – на 40 ліжок [4, 27]. Згодом були організовані Григорівський та Молочанський (Запорізька обл.) [5, 39], Дідівський та Ніжинський (Чернігівщина), Кіровоградський, Сталінський, Карачаївський і Південний (Харківщина) лікувальні дитбудинки [6, 1, 4, 16, 40, 58, 75]. Це були установи різного лікувального профілю.

Частина дитбудинків Міністерства освіти звичайного типу перепрофільовувалася на лікувальні і передавалася в підпорядкування Мінохоронздоров'я. Так, у вересні 1948 р. в такий спосіб було розпочато роботу лікувальних дитбудинків для хворих дітей на грибові захворювання по одному на 100 місць у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Київській, Сумській, Полтавській, Харківській, Чернігівській областях та м. Києві, а також у Запорізькій на 150 місць, Сталінській – 200. Для хворих на трахоми аналогічним чином розгорнули роботу лікувальні дитбудинки в Запорізькій, Київській, Сталінській областях (кожен на 100 ліжкомісць) [7, 78–79].

Детальнішу інформацію про мережу, ліжкомісця та профіль лікувальних дитбудинків Наддніпрянщини та Сходу містить матеріал таблиці 1 [Складено за: 6, 1–75].

Табл. 1.

Мережа лікувальних дитячих будинків на 1949 р.

Назва дитбудинку	Область	Профіль	Заплановано місць	Фактично розгорнуто
Григорівський	Запорізька	трахомний	100	100
Дідівський	Чернігівська	міотичний	75	75
Дніпропетровський	Дніпропетровська	фавозний	70	100
Карачаївський	Харківська	туберкульозний	125	125
Кіровоградський	Кіровоградська	трахомний	100	85
Криворізький	Дніпропетровська	трахомний	70	78
Молочанський	Запорізька	міотичний	150	150
Ніжинський	Чернігівська	фавозний	45	70
Південний	Харківська	міотичний	100	100
Слов'янськ	Сталінська	загальний	40	40
Свирідівський	Полтавський	загальний	100	100
Сталінський	Сталінська	міотичний	50	50
Янковський	Сумська	загальний	100	100
Всього			1125	1173

Як випливає з поданої таблиці, на території, що досліджується, у 1949 р. працювало 13 лікувальних дитбудинків, які дислокувалися в Дніпропетровській, Запорізькій, Сталінській, Харківській, Чернігівській областях (по 2), а також у Кіровоградській, Полтавській і Сумській (по 1). Планові показники з розгортання ліжкомісць були дещо перевиконані. Переважали лікувальні дитустанови трахомного, міотичного, фавозного та туберкульозного профілю.

Слід зазначити, що спалах тієї чи іншої епідемії призводив до перепрофілювання лікувальних дитячих будинків. Наприклад, Молочанський лікувальний будинок (Запорізької області), що відкрився 11 лютого 1949 р. як міотичний, 6 січня 1950 р. був реорганізований у трахомний [8, 114].

У зв'язку із значним поширенням грибкових захворювань серед неповнолітніх (лише у Федорівському дитбудинку Запорізької області було виявлено 56 дітей, вражених грибок, це становило 31 % особового складу) [9, 25], органи Міністерства охорони здоров'я розгорнули додатково 5 лікувальних дитбудинків відповідного профілю в містах Дніпропетровськ, Сталіно, Лебедин, Ніжин, Звенигородка сумарно на 250 ліжкомісць [6, 76]. Спалах епідемії стригучого лишая серед вихованців дитустанов Запорізької обл. (захворіло 390 дітей) спонукав місцеву владу відкрити додатково 2 фавозні дитбудинки – Запорізький № 2 (на 170 дітей) і Кіровоградський (на 120) [10, 104].

Серед контингенту лікувальних дитустанов переважали хворі діти, які направлялися сюди з дитбудинків звичайного та спеціального типів Наркомату (Міністерства) освіти УРСР [6, 74]. Так, у Сталінському лікувальному дитбудинку усі 46 дітей, які знаходилися на лікуванні станом на 16 лютого 1948 р. були вихованцями дитустанов Міністерства освіти. Тут були представлені різні вікові категорії хворих дітей: 12 мали вік до 7 р., 27 – від 7 до 10, а семеро були вже підліткового віку [6, 1–2]. Лікувальні дитбудинки відрізнялися особливим режимом утримання хворих дітей, зокрема, гранично обмежувалося навчальне навантаження, передбачалося 4-разове харчування, вранішній та вечірній обхід лікаря тощо.

У повоєнні роки була розгорнута й мережа санаторних дитбудинків Наркомату (Міністерства) освіти для дітей з ослабленим здоров'ям. На відміну від лікувальних

дитбудинків, де практикували методи інтенсивної терапії, у цих установах поряд з медикаментозним лікуванням широко застосовувалися різного роду оздоровчі процедури та лікувальна фізкультура. Великого значення надавалося і неухильному дотриманню оздоровчого режиму, вітамінізації тощо.

Такі спеціальні установи в 1946 р. діяли у Маріуполі (125 місць), Чернігівській області (50 місць), на ст. Луговська (Ворошиловградська область, 30 місць) [11, 117], с. Трипільля (Київщина, 30 місць) [100, 119].

Незрідка санаторні дитустанови відкривалися шляхом реорганізації дитбудинків Наркомосвіти УРСР. Так, у 1946 р. Харківський дитбудинок (у Сокольниках) був перетворений у санаторну установу, що обслуговувала 125 дітей [12, 1–2]. Такій же реорганізації був підданий тоді і Дніпропетровський дитбудинок, розрахований на 100 ліжкомісць [5, 28].

Часом дитбудинки санаторного типу нічим особливим не відрізнялися від звичайних, а служили лише місцем ізоляції хворих дітей аби призупинити розвиток чергової епідемії [13, 22]. Переважали санітарні дитустанови для дітей з туберкульозною інтоксацією, такими, зокрема, були Дніпропетровський [5, 28], Трипільський [13, 22] та ін.

Як і в лікувальних, у санаторних дитустановах оздоровлювалися діти різного віку. Так, у Дніпропетровському санаторному дитбудинку № 5 у 1950 р. перебувало 315 дітей, 212 з них були шкільного віку, а 103 – дошкільного [5, 29].

Термін оздоровлення неповнолітніх у лікувальних та санаторних дитбудинках визначався лікарем залежно від характеру та ступеня захворювання та перебігу й результатів лікування. З аналізу документальних джерел випливає, що термін перебування дітей в установах цього типу становив у середньому 5–6 місяців.

Інтенсивність використання ліжкомісць в оздоровчих дитустановах була досить високою. Так, в активі Сталінського лікувального дитбудинку для міютиків, розрахованого на 50 осіб, за 1948 р. зафіксовано 15806 ліжкоднів, виконання планових показників становило 107,9 % [6, 1–2]. 294 особи впродовж 1949 р. стали пацієнтами Свиридівського лікувального дитбудинку [14, 27].

З огляду на специфічні завдання дитячих лікувально-санаторних установ у їхньому штатному розписі переважали медичні працівники, поряд з ними працювали й педагоги. Так, у Сталінському лікувальному дитбудинку для міютиків у 1948 р. працювало 2 лікарі, 10 медсестер, 1 учитель, 3 вихователі [6, 3].

Дитячі лікувально-оздоровчі установи працювали в нелегких умовах. Більшість з них розташовувалися в пристосованих приміщеннях, які не відповідали санітарним нормам. Бракувало меблів та обладнання, зокрема, справжнім бичем для установ туберкульозного профілю була відсутність у них рентгенапаратів [6, 74]. Через брак приміщень та ліжок, в одній спальній кімнаті Дніпропетровської санаторної установи розташовувалося 9 хлопчиків і 18 дівчаток, при цьому, діти спали по двоє [15, 49].

Хронічно не вистачало м'якого інвентаря та одягу. Так, Дніпропетровський санаторний дитбудинок у жовтні 1949 р. мав у своєму розпорядженні на 102 дитини всього 40 пар рукавиць, 44 пари валянок, на 45 дівчаток – 34 кофти, на хлопчиків – 40 шапок-ушанок. При цьому, виділений для придбання одягу кредит на суму 17,5 тис. крб. не був використаний через відсутність фондів [15, 50]. Щоправда, в 1950 р. ситуація з постачанням санаторно-лікувальних дитбудинків УРСР дещо поліпшилася [5, 33–34].

З огляду на функціональне призначення установ Мінздорів'я важливе місце належало організації харчування, яке було важливим чинником оздоровлення хворих дітей. Згідно з чинними нормами передбачалося 4-разове харчування, достатньо калорійне і енергетично вагоме (понад 3000 ккл.) [5, 31]. В обов'язковому порядку мала проводитися С- і Д-вітамінізація, хворі діти щоденно приймали риба'чий жир. На 1 ліжкодень у 1949 р. асигнувалося 9 крб. 50 коп. [16, 28].

Персонал багатьох лікувально-санітарних установ намагався попри труднощі дотримуватися встановлених норм харчування. Так, у Свиридівському дитбудинку завдяки цьому в 1948 р. 45 хворих дітей додали у вазі від 1 до 2 кг, 90 дітей – від 2 до 4 кг, 56 – від 4

до 6 кг, 11 – від 6 до 8 кг, 2 – від 9 до 11 [180, 30]. Якісним було харчування і в Дніпропетровському санаторному будинку [5, 31].

Проте в більшості установ так і не вдалося налагодити харчування за лікувально-оздоровчим режимом і якістю. Як засвідчила перевірка Трипільського лікувального дитбудинку, Київський облторгвідділ поставляв цій установі недоброякісні продукти. Як правило, м'ясо замінювалося консервами, замість вершкового масла видавався комбінований жир, овочами дитбудинки не був забезпечений, борошно для хліба відпускатися лише житнє [13, 22–22^{3b}]. Свиридівський санаторний дитячий будинок за 1950 р. недотримав крупи і макаронів – 700 кг, молока – 13578 л, яєць – 28160 шт. [14, 10].

Незважаючи на постійне опікування дітьми з боку медичних працівників, у силу різних обставин санаторно-лікувальні установи не обминали інфекційні захворювання. Так, у Дніпропетровській санаторній установі за 1950 р. зафіксовано 1 випадок захворювання вітряною віспою, 3 – скарлатиною, 1 – черевним тифом, 4 – гострим апендицитом, 6 – пневмонією, 2 – ексудативним плевритом, 18 – грипом, 36 – ангіною, 14 – піодермією, 1 – коростою, 13 – отитом, 18 – кон'юнктивітом, 9 – трахомою [5, 30–31].

Окремі лікувально-санаторні установи утримували власні підсобні господарства. Так, Молочанський дитбудинок мав у своєму розпорядженні 20 га землі, 3 свиноматки, 3 коня, 3 бички та корову [8, 115].

Висновки

Таким чином, як випливає з наведених вище фактів, попри труднощі повоєнного часу партійно-радянська влада переймалася питаннями медичної реабілітації неповнолітнього населення. З цією метою поряд з іншими заходами було розгорнуто мережу дитячих лікувально-санаторних установ Мінохоронздоров'я. Вони виконували надзвичайно важливі, в дечому схожі з рештою дитустанов, а з іншого боку специфічні функції оздоровлення дітей та підлітків з ослабленим здоров'ям. Поряд з позитивним у діяльності цих особливих дитбудинків мали місце й суттєві недоліки, пов'язані як з об'єктивними обставинами екстремальної доби, так і наслідками панування тоталітаризму та нерозпорядливістю виконавських структур. Означена в цій статті проблема потребує подальшої наукової розробки на основі залучення нових як архівних, так і наративних джерел, а також надбань «кусної історії».

Література

1. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / Г. М. Голиш. – Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
2. Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. Г. Голиш. – Черкаси, 2007. – 20 с.
3. Голиш Л. Г. Формування мережі та контингенту спеціальних дитячих установ в 1943–1950 рр. / Л. Г. Голиш // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки / голов. редкол.: А. І. Кузьмінський (голов. ред.), Н. А. Тарасенкова, О. О. Богатирьов [та ін.] ; редкол. серії: В. В. Масненко (відп. ред.), Ю. П. Присяжнюк, В. В. Гоцуляк [та ін.]. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 3. – С. 31–37.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 335. – 84 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3920. – 127 арк.
6. ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3757. – 82 арк.
7. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7281. – 266 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3865. – 201 арк.
9. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р-2500. – Оп. 1. – Спр. 73. – 174 арк.
10. ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 1101. – 167 арк.
11. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3979. – 169 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3980. – 145 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 133. – 232 арк.
14. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-4298. – Оп. 1. – Спр. 197. – 19 арк.
15. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Спр. 9582. – 153 арк.
16. ДАПО. – Ф. Р-4298. – Оп. 1. – Спр. 81. – 61 арк.
17. ДАПО. – Ф. Р-4298. – Оп. 1. – Спр. 110. – 97 арк.

References

1. Golysh, G. M. (2005). *Situation of minor citizens of Ukraine during the German-Soviet War (1941–1945)*. Cherkasy: Cherkasy National University. В. Khmelnytsky; CSTEI (in Ukr.)
2. Golysh, L. G. (2007). The functioning of special children institutions USSR (1946–1950). *Abstract*. 07.00.01, 20.
3. Golysh, L. G. Forming Network and contingent of special children's institutions in the 1943–1950 biennium. *Vicnuk of Cherkassy University (Bulletin of Cherkassy University: A series of historical science)*, 203, 31-37 (in Ukr.)
4. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (*hereinafter – TSDAHO Ukraine*). F. 1. Des. 73. Act 335, 84 (in Ukr.)
5. Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine (*hereinafter – TSDAVO Ukraine*). F. 342. Des. 14. Act 3920, 127 (in Ukr.)
6. *TSDAVO Ukraine*. F. 342. Des. 14. Act 3757, 82 (in Ukr.)
7. *TSDAVO Ukraine*. F. R-2. Des. 7. Act 7281, 266 (in Ukr.)
8. *TSDAVO Ukraine*. F. 342. Des. 14. Act 3865, 201 (in Ukr.)
9. The State Archives of Zaporizhia oblast (*hereinafter – SAZO*). F. R-2500. Des. 1. Act 73, 174 (in Ukr.)
10. SAZO. F. P-2. Des. 2. Act 1101, 167 (in Ukr.)
11. *TSDAVO Ukraine*. F. R-2. Des. 7. Act 3679, 169 (in Ukr.)
12. *TSDAVO Ukraine*. F. R-2. Des. 7. Act 3680, 145 (in Ukr.)
13. *TSDAVO Ukraine*. F. 166 Des. 15. Act 113, 232 (in Ukr.)
14. The State Archive of Poltava region (*hereinafter – SAPR*) F. R-4298. Des. 1. Act 197, 19 (in Ukr.)
15. *TSDAVO Ukraine*. F. R-2. Des. 9582. Act 153 (in Ukr.)
16. SAPR. F. R-4298. Des. 1. Act 81, 61 (in Ukr.)
17. SAPR. F. R-4298. Des. 1. Act 110, 97 (in Ukr.)

GOLYSH Grygoriy Mykhaylovych,

Cand. Sc. (History), Associate Professor, Director of M. Maksymovych Research Library of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: GolishG@ukr.net

LYSYTSYA Larysa Grygorivna,

Cand. Sc. (History), Senior Lecturer in Archeology and Specialized Historical Studies
e-mail: lorlus@ukr.net

DEVELOPMENT NETWORK AND PECULIARITIES OF MEDICAL AND SANATORIUM ORPHANAGES USSR AFTER WORLD WAR II (1946–1950)

Introduction. *The essence of the problem investigated is the reconstruction of special children's institutions for the Ukrainian minors suffering from dangerous diseases or have weakened health as a result of the military time. The above problem is noted great relevance and given the actual absence of special works – great epistemological potential.*

Purpose. *Purpose of the article is based on documentary sources, mostly archival origin, to analyze the specific development network and operation of medical and sanatorium orphanages after World War II (1946–1950).*

Results. *Based on empirical data attached the authors were able to trace the dynamics of development of medical and sanatorium orphanages and justify the position that the said process falls on the first postwar five years. Information about the network of medical orphanages is summarized in the text table. In addition, it is determined comprehensively features of these specific children's institutions, analyzed daily life of educatees, disclosed negative events in this area of child protection.*

Originality. *For the first time in domestic science the given thematic segment was singled out from the shared problem of the Ukrainian minors after World War II and was the subject of a special study.*

Conclusion. *It is proved that medical and sanatorium orphanages perform very important functions rehabilitation of children and adolescents with impaired health. In concert with the positive activities of these special orphanages there were significant drawbacks associated with both the objective circumstances of extreme time and the consequences of totalitarianism domination and executive structures' inability. The said problem needs further scientific development based on attracting new as archival and narrative sources.*

Key words: *minors, children and teens, special children institutions, network facilities, medical orphanages, sanatorium orphanages, Ministry of Health.*

неповнолітні, діти і підлітки, спеціальні дитячі установи, мережа установ, лікувальні дитячі будинки, санаторні дитбудинки, Міністерство охорони здоров'я.

*Надійшла до редакції 01. 10. 2016
Затверджена до друку 10. 10. 2016*

УДК 930/332:(94(477));(6001.1ALN)

ГРОН Вікторія Віталіївнакандидат історичних наук, викладач
англійської мови та історії
державного навчального закладу
«Черкаський професійний ліцей»
e-mail: ghron@ukr.net**ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У КОНЦЕПЦІЇ
ВІЛЬЯМА ЕДВАРДА ДАВІДА АЛЛЕНА**

У статті здійснено спробу наукового осмислення економічного фундаменту української суб'єктності в контексті історіографічного аналізу економічних студій міжвоєнної доби. У якості відправної точки дослідження обрано концепцію британського історика, публіциста й політичного діяча В. Е. Д. Аллена, викладену й оприлюднену у 1940 р. на сторінках змістовної розвідки «The Ukraine. A History». На основі співставлення ідей автора з позицією українських вчених, насамперед, О. Оглоблина, М. Слабченка, М. Яворського, обґрунтовано думку про вирішальне значення факторів економічної географії для формування національних утворень у певних кордонах.

Ключові слова: економічна історія, економічна географія, цивілізаційна вісь, транзитний потенціал, господарчий комплекс, В. Е. Д. Аллен.

Постановка проблеми

За якими ознаками відбувається ідентифікація спільнот як націй? Це питання роками й десятиліттями турбувало й продовжує турбувати дослідників по різні боки вітчизняного кордону. Можливо, найвідвертіше з цього приводу висловився колись український соціал-демократ, юрист і соціолог В. Старосольський, оприлюднивши свої думки на сторінках ґрунтовної розвідки «Теорія нації» (Відень, 1922). Автор, по-перше, наполягав на ірраціональній сутності суспільної, у тому числі, національної ідеї, яка, для того, щоб бути «товчком суспільного руху», мала стати «не тільки предметом розумового переконання, але також предметом почування, віри, недискутованим вже гаслом, яким люде захоплюються та переймаються» [1, 8–9]. По-друге, вважав, що цілі, форми і зміст суспільних рухів постійно змінюються. Отож у кожній точці часу й простору на передній план виходять що разу інші чинники, виступаючи консолідуючою ланкою та поволі перетворюючись на головну ознаку й спосіб існування націй [1, 10].

До певної міри, явище, яке сьогодні прийнято позначати терміном «нація», виникло в епоху європейських буржуазних революцій на тлі формування внутрішніх ринків, зовнішньої конкуренції та торгівельної й виробничої кооперації. Виносячи за дужки мінливу суспільну надбудову та суперечки між прихильниками й опонентами теорії марксизму, можна сказати, що в самій глибині своєї природі, нації – продукт економічної географії. Клімат, ґрунти, корисні копалини, водні ресурси, транзитні можливості, вихід до морів і океанів – все це з давніх-давен визначало напрямки міграційних процесів, а значить – політичних, економічних і культурних контактів з усіма виникаючими наслідками.

Принаймні, з таких позицій розглядали феномен українства наші співвітчизники у міжвоєнний період. Маються на увазі «експерименти на ниві «масової» – соціальної й економічної історії», проведені представниками українських радянських наукових течій 1920-х рр. М. Слабченком, О. Оглоблиним, М. Яворським. А також – «спроби соціального представлення минувшини», здійснені авторами «Чорноморської доктрини» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У наш час згадані приклади українського історіє писання вже давно стали об'єктом студій над ідейними та суспільно-політичними факторами становлення системи знань про

Україну. Серед них слід виділити змістовні публікації Ю. Василевича, Т. Гончарука, В. Заруби, О. Яся. Однак, увага сучасних науковців сконцентрована переважно на, так би мовити, внутрішньому погляді на проблему. Натомість, для всебічного осмислення витоків і перспектив націотворчого процесу конче потрібен погляд ззовні. Потрібен погляд стороннього спостерігача, роль якого, у даному випадку, пропонується доручити британському досліднику Вільяму Едварду Давіду Аллену, автору актуальної понині праці «The Ukraine. A History» (1940 р.).

Мета дослідження

Таким чином, далі мова йтиме про порівняльний аналіз концепцій британського вченого та його українських колег щодо конфігурації економічного підґрунтя української суб'єктності з метою виявлення точок дотику і розбіжностей. Гостроти цій уявній полеміці має додати хронологічний аспект: доба на зламі епох – період між двома світовими війнами.

Виклад основного матеріалу

На початку декілька слів про політичні й наукові погляди головного учасника анонсованої дискусії. В. Е. Д. Аллен (1901–1973 рр.) – британський військовий журналіст, політичний діяч, історик. Політичну кар'єру розпочинав у таборі ірландських уніоністів. Однак згодом симпатії дослідника опинилися на боці місцевих фашистів, орієнтованих на Італію Муссоліні [3]. Наукова діяльність Аллена стосувалася переважно історії Закавказзя у контексті геополітичної доктрини Об'єднаного Королівства. У тому ж зв'язку слід розглядати його інтерес до України. Між іншим, центральне місце у концепції Аллена відводилося міграційним процесам і транзитним можливостям регіону. Отже, сутність вітчизняного поступу він вбачав у заміні «меридіанної» («meridian») цивілізаційної вісі на «горизонтальну» («latitudinal»). Іншими словами, у переході від руху «із варяг у греки» до просування новими землями у східному напрямку [4]. Неухильне слідування окресленій схемі спричинило варту подиву байдужість вченого до явищ і зв'язків, виявлених і досліджених українськими науковцями.

Втім, про все детальніше. Перш за все, Аллен ставив під сумнів значення України як житниці імперії. Цю функцію, на його думку, ще за часів Олександра I виконували південні райони центральної Росії: Орел, Курськ, Воронеж, Тамбов. Паралельно посилювалася роль Північного Кавказу, де погодні умови були значно сприятливіші для вирощування зернових культур, ніж клімат переважної частини українських земель. У результаті новий порт Новоросійськ швидко перетворився на потужний транспортний вузол і став серйозним конкурентом традиційному експортному трафіку через Одесу [5, 346–347].

Майже одночасне становлення промислової інфраструктури Донбасу й Катеринославщини, а також розквіт нової російської житниці на Кубані, розглядалися Алленом у сукупності з активізацією залізничного будівництва, яке, у свою чергу, позиціонувалося як прояв «широтного» («latitudinal») розвороту євразійської парадигми. Велика Транссибірська залізниця створювала пріоритетні можливості для розвитку сільськогосподарського виробництва Західної й Південної Сибіру і поєднувала Челябінськ через Єкатеринбург, В'ятку й Вологду з портами Балтійського узбережжя. При цьому «діагональний», точніше «меридіанний» транзит проходив далеко на південному сході через Туркестан до кордонів з Афганістаном і Китаєм [5, 347].

Таким чином, територія, яку Аллен виводив під назвою «the Ukraine», набувала у його інтерпретації подоби своєрідного острова, що волею долі опинився на узбіччі магістральних шляхів імперії. Ба, навіть остеронь від власного півдня й північного сходу.

А ось так в концепції британського вченого виглядала традиційна система економічних зв'язків України. На Правобережжі (Київ, Поділля, Волинь) основу господарського життя становила цукрова промисловість з супутнім винокурінням, млинами та садівництвом, що зростали на базі великих панських маєтків. Зерно вирощувалося переважно для задоволення внутрішніх потреб регіону. Однак ці потреби були значні: 60–70 осіб на квадратний кілометр – цілком «європейська» щільність населення, що мала б остудити запал західних мрійників про «вакантні землі» [5, 350].

На лівому березі Дніпра протягом XIX ст. склалися умови для розвитку фермерських господарств, які почали витісняти великих землевласників. Цей процес супроводжувався швидким збільшенням населення, так що у пореформену добу безземельні селяни Полтавщини й Чернігівщини стали масово мігрувати на південь у Новоросію («New Russia») і далі на Кубань і Поволжжя [5, 351–352].

Що стосується Харківщини, то її Аллен ставив осібно від інших провінцій Лівобережжя. На півночі Харків швидше нагадував йому Курськ, тоді як на південному заході це була, у його баченні, частина Новоросії [5, 350].

У цілому, аналізуючи аграрний сегмент українського ринку, автор постійно підкреслював «цукрову» специфіку останнього. Мовляв, перед війною (мається на увазі перша світова війна – В. Г.), на Україну припадало до 18 % світового виробництва цукру і близько 60 % імперського виробництва спирту. При цьому в регіоні з майже 20-мільйонним населенням відводилося лише 2 мільйони гектар під вирощування пшениці, у той час як у сусідній Новоросії з удвічі меншим населенням – 4 мільйони. Отже, робить висновок Аллен, справжніми житницями Росії і головними експортерами зерна являлися Північний Кавказ і Поволжжя, західна Сибір і Новоросія (включаючи Херсонщину, Катеринославщину, північ Таврії та південь Харківщини) [5, 352–353].

Тут варто зробити важливе уточнення. Справа в тому, що британський історик застосовував назву «Україна» («the Ukraine») лише по відношенню до території 5 губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської і Полтавської. Не зважаючи на декларовану прихильність цивілізаційному підходу, у питаннях пошуку української ідентичності, Аллен фактично перебував на позиціях архаїчного народництва. Наприклад, розглядаючи, процес інтеграції Донецького басейну в економічну структуру краю, він підкреслював, що вказаний регіон з його змішаним індустріальним населенням не мав нічого спільного з переважно сільським і українськомовним населенням більш західних областей. Єдиним реальним зв'язком, існуючим між Донбасом і Україною, Аллен вважав зв'язок між вугільними шахтами на річці Донець і металургійними підприємствами на берегах Дніпра [5, 362].

Окремої уваги заслуговують висновки вченого щодо індустріалізації України в історичному й духовно-культурному розрізі. На його думку, сучасна капіталістична промисловість з'явилася тут в результаті штучного накладання передових методів організації виробництва на відсталу переважно аграрну систему господарювання у другій половині XIX ст. [5, 370]. Згадує Аллен і фортуна більшовиків, яким поталанило дістати у спадок від дореволюційного режиму потужну індустрію, зведену на кошти західних інвесторів. Отже, саме іноземцям належало право називатися фундаторами промислового потенціалу України й Новоросії, які згодом стали найпотужнішими економічними зонами Радянського Союзу [5, 365].

Також пише Аллен про цілісність господарчого комплексу, якого у кордонах УРСР 1940 р., з його точки зору, просто не існувало. «Значна частина залізничного транспорту в Радянському Союзі, – цитує він В. Левицького, – зайнята перевезенням напівфабрикатів найбільш складними й довгими маршрутами, наприклад, з берегів Дніпра на Урал, або з Москви на Донбас і назад». Перед цим автор проводить думку про цілеспрямовану політику радянського уряду щодо зміцнення економічної залежності республіки від інших частин Союзу [5, 369]. Тобто з усіх попередніх викладів науковця випливає, що до революції 1917 р., у добу активного розвитку капіталістичних відносин, не існувало природних факторів, здатних об'єднати області довоєнної України в межах окремого господарчого комплексу. Мало того, більшовики, створивши на території України квазідержаву, зберігали мозаїчний характер її економічної структури.

З такими ідеями можна погоджуватися, можна погоджуватися частково, можна не погоджуватися зовсім. Проте, з нашої точки зору, краще порівняти положення британського історика з науковим доробком українських вчених. Як зазначалося вище, складається враження, що у схемі Аллена діють такі собі абстрактні сили, які періодично повертають цивілізаційну вісь у різних напрямках. Проте в реальності об'єктивні фактори не можуть

діяти інакше, як через конкретних учасників суспільних процесів. Так зокрема О. Оглоблин у фундаментальній праці «Нариси історії української фабрики: Перед капіталістична фабрика» (Харків, 1925 р.) підкреслював: «Одним з основних питань розвитку України XIX ст., методологічне значення якого не підлягає сумніву, являється питання про взаємовідносини українського і російського капіталів» [6, 14]. І далі: «Потрібно пам'ятати, що з другої половини XVIII ст. фронт господарського розвитку України повертається до Чорного моря, до середземноморського ринку. Колонізація Південної України, що рано стала предметом особливих жадань російського капіталу, являлась життєвим інтересом для українського господарства. І якщо на внутрішньому ринку українська буржуазія вела серйозну боротьбу з російською, то у завоюванні чорноморського ринку більш слабкий український капітал йшов у потужному руслі російського капіталізму» [6, 39].

На цій підставі О. Оглоблин дійшов висновку, що природна слабкість опозиції українського капіталу сприяла його мимовільному союзу з місцевим російським купецтвом у протистоянні з великоруською індустріальною буржуазією. Однак підкреслював: «...вся складність питання полягала в тому, чи збереже російська промисловість своє панівне становище на українському ринку і забезпечить собі шлях через Україну до південних і східних ринків, чи розвиток українського промислового капіталізму зупинить переможну ходу російського капіталізму на південь» [6, 40].

Аналітичні виклади представника української історіографії стосовно розподілу сфер впливу між різними етнічними й соціальними групами українського підприємництва, боротьби двох транзитних шляхів (західноєвропейського й російського) [7], причин і наслідків Кримської кампанії ставлять, до певної міри, під сумнів «широтну» концепцію Аллена. Так само непереконливо виглядають тези дослідника щодо відсутності природних «силових ліній», за якими відбувалося б формування окремого економічного простору на українських теренах. Як писав з цього приводу інший вітчизняний історик міжвоєнної доби М. Слабченко, «...українське господарство XIX ст. перед 1861 р. являється *об'єднаним* (курсив М. С.) і ваготиючим до своїх кінцевих пунктів – до Чорного моря, зв'язаним різними путями зі своїм закордонним споживачем» [8, IV].

Більш детально дослідити ситуацію навколо характеристик, даних Алленом економіці України, дозволить статистика товарних перевезень і цінової динаміки, представлена у ґрунтовній розвідці українського історика-марксиста М. Яворського. Подекуди зазначена інформація підтверджує висновки умовного опонента, подекуди спрощує.

І так, Аллен рішуче відкидав ідею України – житниці Російської імперії. На противагу йому М. Яворський наводив у своїй праці уривок з публікації Грехтера «Значіння України в економічному житті Росії» (Літературно-науковий вісник, 1909. IX. С. 301), де останній стверджував: «Україна для Росії не тільки житниця, як пишуть по всіх хрестоматіях, а й склад масла, ртути, глини, залізної руди, чавуну, сталі камінного вугілля, свекли, цукру і т. чинш. Цих і інших ще продуктів дає Україна – Росії стільки, як жодна провінція, взяті разом з центром». Далі слідує цифра «5134 тисячі пудів» – вивіз товарів і продуктів з України в інші райони імперії у 1895 р. [9, 111–112].

Щоправда, М. Яворський не заперечував фактів незначного експорту хліба до Великої Росії і значного – до Польщі, пояснюючи це тим, що між Україною і російськими промисловими районами знаходилися хліборобські великоруські губернії, «яким довіз хліба в потребуючі райони коштує дешевше, ніж з України...» У вказаному пункті, як бачимо, Аллен і М. Яворський дотримувалися однакової лінії. «Але, – продовжував історик, – найвіддаленіші пункти України ближче лежать до Чорноморсько-Азовських портів; ціни Чорноморсько-Азовських портів звичайно стоять до того вище від Московських цін завдяки попиту на український хліб з боку більш розвинених промислово ніж Великоросія – західноєвропейських країни» [9, 113]. А тут їх позиції розходилися.

Нагадаємо: серед основних експортерів зерна в Російській імперії Аллен називав Катеринославську, Херсонську, частину Таврійської й Харківської губернії, однак не вважав окреслений регіон українським, послуговуючись терміном «Новоросія». М. Яворський навпаки не вважав його російським. На думку українського марксиста Україна разом з

південними й південно-східними областями була серйозним конкурентом Росії, «бо давала 43,3 % всього вивозу з Росії за кордон» (дані за 1909–1911 рр.) [10, 109].

Власне, у підтексті економічних студій Аллена також простежується натяк на конкуренцію між двома частинами імперії. Адже урядові заходи у галузі залізничного будівництва спрямовувалися, насамперед, на створення пріоритетних умов для вивозу сільськогосподарської продукції Західної Сибіру через балтійські порти [5, 347]. Майже про те ж саме писав і М. Яворський: «До проведення на Україні та в Росії залізничних шляхів перевага чорноморських пристанів була очевидна. Коли ж почали будувати залізничні шляхи – як знаємо – в першу чергу в Росії, бо будівництва цих шляхів й було концесією для Російського торговельного капіталу, то перевагу свою почали чорноморські пристані швидко здавати на користь балтійських пристанів» [10, 109–110]. Якщо у 1868 р. вивіз збіжжя у процентному відношенні розподілявся між Чорним морем і Балтикою як 64,04 % і 18,65 %, то у 1876 р. співвідношення було зовсім іншим: 37,00 % і 40,00 % відповідно [10, 110].

Продовження залізничного будівництва повернуло, однак, перевагу південним морям. Вочевидь, далися взнаки об'єктивні обставини з розряду факторів економічної географії: значна кількість сучасних експертів припускає, що вплив кліматичних показників, особливо у розрізі температурної шкали, не можливо подолати жодним підвищенням суспільної організації праці. Не випадково вже на початку ХХ ст. (1902 р.) відсоткові пропорції зернового експорту мали такий вигляд: Південні пристані – 55,7 %; Балтійські пристані – 27,7 %; Західні залізниці – 16,3 % [10, 110].

Щодо виробництва цукру, яке Аллен вважав основною спеціалізацією української економіки, то воно дійсно являлося найбільшим сегментом обробної промисловості Правобережжя [10, 40]. Але з урахуванням особливостей підходу вченого до встановлення територіальних рамок дослідження, більш обґрунтованим видається висновок М. Яворського, який ставив цукроваріння лише на почесне третє місце серед промислових ділянок (після хліборобства й важкої індустрії), що ними Україна «вибивалася вперед в ряді капіталістичних країн» [10, 39]. Інша справа, що саме хліб і цукор – «це були одинокі національні продукти, що їх збут міг регулювати виключно національний торговий капітал» [10, 132].

Окремий інтерес становить протиріччя, побачене Алленом у поєднанні нової економічної вісі, орієнтованої по широті, з меридіанною політичною віссю, все ще опертою на «Візантійські мрії» епохи Катерини II. Цю останню вісь він називав «архаїчною», віддаленою від реалій євразійської географії. І з нею, а не з економічною необхідністю, асоціював значення України в системі суспільних зв'язків Російської держави [5, 347]. При цьому у перших розділах своєї книги Аллен виводив появу Києва з торгово-економічних стосунків між племенами, що населяли територію між Дністром і Доном, та середземноморськими цивілізаціями, називав його продуктом візантійського впливу і більш давнім слов'янським центром у порівнянні з Московією.

Вказаних фактів цілком достатньо для того, щоб засумніватися у проникливості автора, а можливо й у його щирості. Варто згадати основні положення теорії іншого британця – відомого соціолога, філософа й історика А. Тойнбі. Розмірковуючи над критеріями типологізації соціумів, він писав: «Отже, ми встановили, що вселенська церква являється основною ознакою, яка дозволяє попередньо класифікувати суспільства одного виду. Другим критерієм для класифікації суспільств являється ступінь віддаленості від того місця, де вказане суспільство спочатку виникло» [11, 26].

Позначену формулу у прикладанні до вітчизняної дійсності не без успіху розробляли українські вчені. Зокрема, філософ і публіцист В. Левинський у розвідці «Царська Росія і українська справа» (Монреаль, 1917 р.) стверджував: «Україна, що зберегла в себе навіть в тяжкі моменти «панського» насильного режиму демократичний дух, що була під впливом Заходу через Польщу, але не забувала в ті самі часи і візантійської цивілізації, Україна була перенята духом сильної і живої Культурности. Московія була спосібна стати творцем «імперії», тільки прийнявши сей дух живої культури» [12, 3–4].

Дещо пізніше інший відомий український дослідник в еміграції Б. Крупницький, вивчаючи лінію історичного розвитку Росії в інтерпретації російських науковців, виявив традицію, на яку спиралися всі історіографічні схеми. Традиція полягала у використанні методи «послідовного переходу від одного центру до другого» [13, 5]. Малася на увазі ідея історичного призначення Москви як третього Риму, як головного оплоту християнської православної віри (вселенської церкви за А. Тойнбі). «Але всі ці претензії на спадкоємство візантійських імператорів, – заключав Б. Крупницький, – вимагали посередніх чинників. Одного шлюбу Івана III з Софією Палеолог не вистарчало для встановлення твердої традиції. Бракувало найефективніших аргументів, а вони саме й були пов'язані з Києвом» [13, 6] (а ось і ступінь віддаленості від екумени). Отже, без Києва Москва втрачала атрибут самодостатньої цивілізації, а відтак і право на суб'єктність у «великій грі» з усіма наслідками для економічних еліт щодо присутності на міжнародних і навіть внутрішніх ринках.

Висновки

У світлі озвучених концепцій, економічні студії Аллена представляються засобом «візуального» зменшення ваги Києва за рахунок затушовування його природної єдності з Чорноморсько-Азовським регіоном. Можна припустити, що у даному випадку автор переслідував подвійну ціль. По-перше, мова йшла про намагання зробити історично необґрунтованими «світові аспірації» геополітичного конкурента Великої Британії. По-друге, про виокремлення України в автономний феномен без шкоди для транзитних інтересів Лондона через Північне Причорномор'я і Кавказ до британських колоніальних володінь.

Насамкінець, для зменшення ідейної напруги у ретроспективній дискусії навколо проблем українського економічного базису доцільно було б згадати слова Д. Чижевського. Видатний культуролог-славист якось зауважив: «історичний процес це не сукупність випадкових рухів в різних напрямках в окремих сферах культури, рухів, простежуючи які історик іноді може подати якусь суцільну картину окремої епохи, а іноді може такої картини і не подати, оскільки розбіжні, різноманітні можуть бути ці рухи. Суцільна картина є з цього погляду лише досягнення історичного дослідження, витвір парці історика» [14, 7]. І кожного разу методологія історіографічних студій має цей парадокс долати.

Література

1. Старосольський В. Теорія нації / Передм. І. О. Кресіної / В. Старосольський. – Нью-Йорк; Київ : Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка: Вища школа, 1998. – XL, 157 с. Друкується за виданням: Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський. – Відень, 1922. – 143 с.
2. Ясь О. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. – Ч. 3. [Електронний ресурс] / О. Ясь. – Режим доступу: www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1220-oleksii-yas-tradytsii-velykyh-istorychnyh-naratyviv-u-svitli-kulturnyh-epokh-kintsia-xviiikhkh-st-chastyna-3.
3. William Edward David Allen [Electronic Resource]. – Regime to access: http://en.wikipedia.org/wiki/William_Edward_David_Allen. – Title Screen.
4. The Ukraine. A History by W. E. D. Allen [Electronic Resource]. – Regime to access: http://www.troynovant.com/Franon/Allen_WED/ – Title Screen.
5. Allen W. E. D. The Ukraine. A History [Electronic Resource] / William Edward David Allen. – Cambridge University Press, 2014. – 404 p. – Regime to access: <http://books.google.com.ua>. – Title Screen.
6. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика [Текст] / А. П. Оглоблин. – Харків : ДВУ, 1925. – 232 с.
7. Гончарук Т. Г. Праці українських істориків О. Оглоблина та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва [Електронний ресурс] / Т. Г. Гончарук. – Режим доступу: www.stattionline.org.ua/histori/114/21574-praci-ukrainiskix-istorikiv-o-ogloblina-ta-m-slabchenka-yak-pidruntya-ekonomichnoi-koncepcii-m-volobueva.html.
8. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття (у 2-х томах). [Текст] / М. Є. Слабченко. – Одеса : ДВУ, 1925. – Т. 1. – 318 с.
9. Яворський М. Україна в епоху капіталізму / М. Яворський. – Харків : ДВУ, 1925. – Вип. 2 : На шляху капіталістичної акумуляції. – 185 с.
10. Яворський М. Україна в епоху капіталізму / М. Яворський. – Харків : ДВУ, 1925. – Вип. 3 : В суперечках імперіалізму. – 308 с.
11. Тойнбі А. Постигение истории (издательский дом Айрис-Пресс, 2002 г.). [Електронний ресурс] / А. Тойнбі. – Режим доступу: http://royallib.com/book/toynbi_arnold/postigenie_istorii.html.

12. Левинський В. Царська Росія і українська справа / В. Левинський. – Монреал : Накладом Ів. Гниди. – 3 друкарні «Новий світ», 1917. – 120 с.
13. Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії [Текст] / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1952. – 30 с. – (Теорія третього Риму: Зб. праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі).
14. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Д. Чижевський. – Авбурґ-Монреаль : Накладом Т-ва Прихильників УВАН, 1978. – 16 с.

References

1. Starosol'skii, V. (1998). Teoriya natsii. K., 157 (in Ukr.)
2. Yas, O. Tradysii velykyh istorychnykh naratyviv u svitli kulturnykh epokh kintsia XVIII–XX st. Chastyna 3 [Electronic Resource] / Oleksii Yas. – Regime to access: [www.historians.in.ua /index.php/doslidzhennya/1220-oleksii-yas-tradysii-velykyh-istorychnykh-naratyviv-u-svitli-kulturnykh-epokh-kintsia-xviiikhkh-st-chastyna-3](http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1220-oleksii-yas-tradysii-velykyh-istorychnykh-naratyviv-u-svitli-kulturnykh-epokh-kintsia-xviiikhkh-st-chastyna-3) (in Ukr.)
3. William Edward David Allen [Electronic Resource]. – Regime to access: http://en.wikipedia.org/wiki/William_Edward_David_Allen. – Title Screen.
4. The Ukraine. A History by W. E. D. Allen [Electronic Resource]. – Regime to access: http://www.troynovant.com/Franson/Allen_WED/ – Title Screen.
5. Allen, W. E. D. (2014). The Ukraine. A History [Electronic Resource] / William Edward David Allen. – Cambridge University Press. – 404 p. – Regime to access: <http://books.google.com.ua>. – Title Screen.
6. Ogloblin, A. P. (1925). Ocherki istorii ukrainskoi fabрики: predkapitalisticheskaia fabrika. Kharkiv: DVU, 232 (in Russ.)
7. Honcharuk, T. H. Pratsia ukrainskykh istorykiv O. Ogloblina ta M. Slabchenka yak pidgruntia ekonomichnoi kontseptsii M. Volobueva [Electronic Resource]. – Regime to access: www.stationline.org.ua/histori/114/21574-praci-ukrainskix-istorikiv-o-ogloblina-ta-m-slabchenka-yak-pidruntya-ekonomichnoi-koncepcii-m-volobueva.html (in Ukr.)
8. Slabchenko, M. Ye. (1925). Materialy do ekonomichnj-sotsialnoi istorii Ukrainy XIX stolittia (U 2-h tomah) ekonomichno: T. 1. Odesa: DVU, 318 (in Ukr.)
9. Yavorski, M. (1925). Ukraina v epohu kapitalizmu. Vypusk druhyi. Na shliakhu kapitalistychnos akumulatsii. Kharkiv: DVU, 185 (in Ukr.)
10. Yavorski, M. (1925). Ukraina v epohu kapitalizmu. Vypusk tretii. V superechkakh imperializmu. [Text / M. Yavorski. Kharkiv: DVU, 308 (in Ukr.)
11. Toynbee, A. Postizheniye istorii (izdatyel'skiy dom Ayris-Press, 202 g.) [Electronic Resource]. – Regime to access: http://royallib.com/book/toynbi_arnold/postigenie_istorii.html (in Russ.)
12. Levynski, V. (1917). Tsarska Posiya I ukrainska sprava. Montreal Монреал, 120 p. (in Ukr.)
13. Krupnitski, B. (1952). Teoriya III Rymu I shliakhy rosiiskoi istoriohrafii. Miunkhen, 30 (in Ukr.)
14. Chyzhevski, D. (1978). Kulturno-istorychni epokhy. Avburh-Monreal, 16 (in Ukr.)

HRON Victoriya Vitaliivna,

Candidate of historical science, a teacher of English and history of Cherkasy Vocational Lyceum
e-mail: ghron@ukr.net

EKONOMIC HISTORY OF UKRAINE IN THE CONCEPTION OF WILLIAM EDWARD DAVID ALLEN

The article attempts a scientific understanding of the economic basis of the Ukrainian sovereignty in the context of historiographical analysis of the economic studies between two world wars. A starting point of investigation was the concept of the British historian, publicist and political figure W. E. D. Allen, presented and published in 1940 on the pages of thorough investigation «The Ukraine. A History». On the basis of comparison of the ideas of the author with the position of Ukrainian scientists, especially O. Ogloblin, M. Slabchenko, M. Yavorski, opinion of the critical importance of the factors of economic geography in the development of the national life was substantiated. At the same time, the difference in the formulation of the problem in the works of Ukrainian and British scientists was shown. In particular W. E. D. Allen limited the territory of Ukraine five provinces: Kiev, Podolia, Volhynia, Poltava, and Chernigov. He denied the integrity of the Ukrainian economic system, rejecting it from the Southern and South-Eastern regions of the country. Taking into account the place and time of the publication, the article concluded that the findings of the British scientists can serve as an objective proof of the existence of the historical legitimacy of the Ukrainian political subjectivity. However, highlighting Ukraine into an independent geopolitical phenomenon, Allen sought primarily to protect the transit interests of Great Britain.

Key words: economic history, economic geography, civilization axis, transit potential, economic complex, national capital, W. E. D. Allen.

Надійшла до редакції 27. 09. 2016

УДК 94(420):327.061+930(477)

Грубінко Андрій Васильович
доцент кафедри теорії та історії
держави і права
Тернопільського національного
економічного університету
e-mail: gav_tnpu@yahoo.com

УЧАСТЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У СПІЛЬНІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ І ПОЛІТИЦІ БЕЗПЕКИ ЄС В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано результати дослідження досягнень української історичної науки у вивченні проблеми участі Великої Британії у процесі становлення і розвитку СЗППБ ЄС. Визначено провідні наукові центри вивчення означеної проблеми і провідні вітчизняні наукові періодичні видання, на сторінках яких опубліковані роботи з відповідної тематики. Зроблено висновок, що проблема участі Великої Британії у вказаному напрямі функціонування Європейського Союзу є недостатньо дослідженою та потребує спеціального комплексного аналізу.

Ключові слова: Велика Британія, європейська інтеграція, ЄС, Спільна зовнішня політика і політика безпеки, українська історіографія.

Постановка проблеми

Європейська інтеграція як політико-економіко-правове та соціокультурне явище давно стала популярним предметом численних наукових студій. Водночас переважна більшість публікацій українських дослідників мають узагальнюючий характер, не містять аналізу специфічних галузевих проблем історичного розвитку Європейського об'єднання. Перманентний процес зближення України з Європейським Союзом актуалізує потребу поглибленого дослідження окремих напрямів розвитку цього унікального з точки зору політико-правової теорії та історичної практики високоінтегрованого міждержавно-інституційного об'єднання. З часу формально-юридичного утворення на початку 1990-х років невід'ємним елементом розвитку ЄС є його «друга опора» – Спільна зовнішня політика і політика безпеки (далі – СЗППБ), яка стала багато в чому визначальним напрямом розвитку цієї первинно економічної організації, майданчиком для погодження міжнародних інтересів держав-учасниць європейської інтеграції. Тому актуальним є дослідження політик ключових учасників творення сучасного внутрішнього і зовнішнього обличчя Єдиної Європи, серед яких з огляду на особливі геополітичні, економічні, гуманітарні і військово-політичні можливості, усталені міжнародні пріоритети та специфіку зовнішньої політики, традиційні підходи до євроінтеграції виділяється Велика Британія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В українській історичній науці окремі дослідження історіографії означеної у назві статті наукової теми досі не проводилися. Про це свідчить відсутність відповідних спеціальних публікацій. Наявні лише побіжні історіографічні замітки у ряді наукових праць, які містять вказівки на основні публікації провідних вітчизняних дослідників загальних проблем європейської політики Великої Британії, її участі в ЄС. Серед таких відзначимо монографії Н. Яковенко [1, 13], В. Крушинського [2, 58], дисертацію О. Романової [3, 19], наукові статті О. Черінька [4, 181]. У монографії С. Пик акцентовано увагу на публікаціях вітчизняних авторів з проблем зовнішньої політики Великої Британії на європейському та американському напрямках [5, 9]. З огляду на недостатній рівень історіографічного аналізу вказаної теми виникла необхідність окремого дослідження здобутків вітчизняної історичної науки щодо питання участі Великої Британії у СЗППБ ЄС.

Мета публікації. Проаналізувати історіографічний доробок українських дослідників з проблем участі Великої Британії у процесі становлення і розвитку Спільної зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу, виявити малодосліджені аспекти вказаної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу

Історіографію участі Великої Британії у становленні і розвитку СЗППБ ЄС можна поділити на три основних групи: 1) праці з історії формування зовнішньополітичного і безпекового виміру Європейського Союзу, які містять значимі факти, висновки та узагальнення; 2) публікації з історії становлення зовнішньої політики Великої Британії на європейському напрямі, її участі в європейській інтеграції; 3) роботи, присвячені конкретній темі участі Великої Британії у СЗППБ ЄС.

Першу групу складають насамперед напрацювання ряду вітчизняних фахівців, які досліджують загальні аспекти (сутність, походження, статус, структуру і функціональне наповнення) історії СЗППБ ЄС, що мають важливе значення для розуміння особливостей британського підходу до формування і розвитку цього напрямку діяльності Європейського Союзу. Серед комплексних досліджень проблематики виділимо першу у вітчизняній історіографії спеціальну монографію А. Мартинова, в якій розглянуто історичні передумови, нормативно-інституційні механізми реалізації СЗППБ ЄС, тенденції розвитку його оборонної політики і відносин з НАТО, проаналізовано вплив розширення ЄС на еволюцію зовнішньополітичної діяльності об'єднання, його відносин з Росією і Україною [6]. Публікація В. Рудої висвітлює результати дослідження динаміки розвитку СЗППБ ЄС у 1990-х роках, факторів заснування цієї політики Євросоюзу, позиції країн щодо її розвитку під час розробки Маастрихтського і Амстердамського договорів [7].

Дослідженню проблем еволюції Європейської (Спільної) політики безпеки та оборони Євросоюзу присвятили свої публікації О. Александров, Є. Магда, А. Павленко, Т. Сауляк [8; 9; 10]. У них серед іншого міститься коротка інформація про участь Великої Британії у формуванні координаційно-управлінських і військових структур ЄС. У дисертації О. Семенюка в контексті аналізу еволюції ЄПБО ЄС в умовах розширення 2004 року подано міркування щодо концептуальних підходів Великої Британії до розбудови цього сегмента політики Співтовариства [11].

З огляду на вагомий вплив США у світовій політиці і функціонуванні системи європейської безпеки, американо-британське «особливе» партнерство, непересічне значення для дослідження європейської політики Великої Британії мають публікації, які містять аналіз стратегії Сполучених Штатів щодо розвитку військового виміру Євросоюзу. У дисертації М. Миронової досліджено еволюцію відносин США – ЄС у постбіполярний період, одним з чинників трансформації яких на рубежі ХХ–ХХІ століть стало формування Євросоюзу як впливового центру світової політики [12]. Дисертація Д. Скляренка містить розгляд стратегії США щодо європейської інтеграції (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.), вступу країн ЦСЄ до НАТО і ЄС [13]. У праці І. Онищенко розглянуто феномени європеїзму і атлантизму як два стратегічних концепти розвитку європейського політикуму, проблеми розвитку зовнішньої політики ЄС [14].

Наступну підгрупу формують праці дослідників історії розширення Євросоюзу і політики «сусідства», яка стала важливим сегментом європейської політики Великої Британії. В. Копійка у рамках докторського дослідження здійснив комплексний аналіз феномену розширення ЄС, його витоків, концептуально-теоретичних засад, практичних аспектів реалізації і геостратегічних наслідків [15]. Для дослідження східноєвропейської політики Великої Британії в контексті СЗППБ ЄС вагоме значення має монографія В. Халаджи і Н. Яковенко, присвячена вивченню Європейської політики сусідства, її сутності і модифікацій [16].

Другу групу історіографії участі Великої Британії в СЗППБ ЄС складають праці дослідників, присвячені зовнішній (європейській) політиці цієї країни та її участі в євроінтеграції. Керуючись хронологічним принципом насамперед відзначимо напрацювання дослідників з проблем відносин Британії з Європейськими Співтовариствами до 1990 року,

які висвітлюють історію формування специфічної позиції країни в інтеграційних процесах. Дослідження британіста Т. Гогунської стосується особливостей формування і реалізації зовнішньополітичної стратегії урядів М. Тетчер на європейському та американському напрямках [17]. Відзначимо розділи колективної монографії С. Віднянського та А. Мартинова, присвячені ідеологам новітньої зовнішньої політики Великої Британії У. Черчіллю і М. Тетчер [18]. Оригінальною є публікація В. Ціватого і Л. Чекаленко, в якій автори аналізують історичні причини та передумови рішення британського суспільства на користь виходу з ЄС, розглядають особливості європейської політики Британії до і після 1990 року [19]. У контексті формування стратегії і практичного досвіду участі Британії в євроінтеграції привертає увагу дослідження феномену «євроскептицизму» І. Нечаюк [20]. Автор доводить, що осередком виникнення і поширення євроскептицизму стала Велика Британія. Прямий вплив британського євроскептицизму відчула й СЗППБ.

В окрему підгрупу другої групи історіографії виділимо комплексні історичні дослідження з проблем участі Сполученого Королівства в європейській інтеграції. Першим в Україні дисертаційним дослідженням з означеної проблематики стала дисертація О. Неприцького [21]. У монографії Н. Яковенко подано результати дослідження основних аспектів зовнішньополітичної діяльності британських урядів в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. [1]. Автором однією з перших у вітчизняній історичній науці приділено певну увагу аналізу політики британського керівництва щодо формування політичної складової євроінтеграції, зокрема, політики безпеки ЄС. Монографія В. Крушинського представляє дослідження широкого спектру проблем участі Британії в європейських інтеграційних процесах [2]. Публікація В. Копійки містить аналіз принципів британської політики щодо євроінтеграції і впливу країни на комунітарні процеси [22]. У статті В. Соколова та А. Соколова розглядаються проблеми зовнішньої політики уряду британських лейбористів, особливості і динаміка її здійснення [23].

Американо-британські відносини стали одним з головних історичних факторів формування та реалізації зовнішньої політики Великої Британії, її участі в європейській інтеграції. Тому значну підгрупу історіографії складають праці дослідників-британістів, присвячені впливу «особливих відносин» на європейську політику країни. Перша у вітчизняній науці монографія С. Пик на тему сутності та історії розвитку «особливих відносин» США і Великої Британії була видана у 2006 році [5]. У тексті публікації прослідковується аналіз впливу американського фактора на відносини Британії з Європейським Союзом. Дисертація Т. Кандуби «Атлантизм в зовнішній політиці урядів Тоні Блера» представляє комплексне дослідження феномену британського атлантизму. Механізмом реалізації стратегії безпеки Лондона, спрямованої на гармонізацію співпраці ЄС і НАТО (США), став вплив на становлення СЗППБ [24, 160]. Дослідження М. Володіна розкриває проблему ролі США і Великої Британії у реформуванні НАТО упродовж 1990-х – початку 2000-х років в контексті адаптації до нових реалій європейської безпеки [25].

Невід’ємною складовою історії відносин Великої Британії з ЄС став період правління урядів Д. Кемерона (травень 2010 – липень 2016 рр.). Однак доводиться констатувати, що у вітчизняній історіографії дослідження проблем участі країни в європейській інтеграції зазначеного періоду практично відсутні. Серед нечисленних публікацій відзначимо статтю І. Судака, в якій автор окреслив окремі аспекти зовнішньої політики і політики безпеки консерваторів у відносинах із США та Європою [26].

Третю групу історіографії складають праці, присвячені конкретно проблемі участі Великої Британії у процесі формування і розвитку СЗППБ. Застосовуючи хронологічний підхід до розгляду наукового доробку вітчизняних дослідників проблеми, насамперед відзначимо внесок О. Неприцького, в дисертації якого окремо розглянуто особливості регіональної політики урядів країни в умовах трансформацій постбіполярної архітектури європейської безпеки і розширення ЄС у 1990-х роках [21, 180]. В. Крушинський приділив окрему увагу аналізу участі Великої Британії у зовнішньополітичних механізмах ЄС, позиції країни щодо формування європейського воєнно-політичного співробітництва [27]. У докторській дисертації Н. Яковенко висвітлено роль Великої Британії в еволюції

європейського співробітництва у галузі безпеки та оборони [28]. Дисертаційна робота Л. Ямпольської серед дослідження історичного процесу формування і реалізації політики Великої Британії щодо інтеграційних процесів в Європі у 70–90-х роках ХХ ст. містить розгляд особливостей оборонної стратегії Євросоюзу і формування зовнішньополітичних пріоритетів Сполученого Королівства [29]. При цьому аналіз проблеми участі країни в європейській оборонній політиці зводиться до огляду концептуальних засад відносин між США, НАТО і ЗЄС. Про розвиток СЗППБ як окремого напрямку функціонування Європейського Союзу у згаданих роботах не йдеться, а її сутність зводиться до політики безпеки та оборони.

У вітчизняній науці єдиною розробкою дисертаційного рівня, об'єктом якої стало спеціальне вивчення зовнішньополітичної стратегії Великої Британії щодо розвитку СЗППБ ЄС, стала кандидатська дисертація О. Романової [3]. Окрім Великої Британії робота висвітлює результати дослідження участі в СЗППБ ЄС Франції і Німеччини, що робить його основним завданням компаративний аналіз позицій цих трьох провідних європейських держав щодо зовнішньополітичного і військового виміру об'єднання, їх впливу на формування інституційного та нормативно-правового забезпечення СЗППБ/СПБО Євросоюзу.

Спеціальне дослідження проблематики розширення ЄС та участі в ньому Великої Британії у 1997–2010 роках запропонував І. Черінько [30]. Британія розглядається як «найбільший прихильник розширення» серед держав Західної Європи, адже активно підтримувала масштабне розширення 2004–2007 років. Водночас дослідник не розглядає розширення Співтовариства як невід'ємну складову СЗППБ.

Серед аналітичних публікацій, присвячених розвитку європейських військових можливостей і ролі Британії відзначимо статтю К. Зарембо [31]. Автор публікації в контексті аналізу перспектив ідеї європейських федералістів щодо формування європейської армії розкрив причини негативної позиції уряду Д. Кемерона з цього питання.

Висновки

Проведений аналіз доробку вітчизняних дослідників проблем розвитку СЗППБ ЄС та участі Великої Британії у цьому процесі дає можливість зробити ряд висновків. Дослідження історії формування і розвитку зовнішньополітичного виміру європейської інтеграції стає все більш популярною темою для дослідження українськими вченими-європейцями. Провідними центрами дослідження цієї тематики (в тому числі зовнішньої політики Великої Британії) серед академічних установ України стали Інститут історії України НАН України (відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України), Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України (відділ трансатлантичних досліджень), Національний інститут стратегічних досліджень, серед ВНЗ – Дипломатична академія при МЗС України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Інститут міжнародних відносин; історичний факультет, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн), Львівський національний університет імені Івана Франка (факультет міжнародних відносин), Донецький національний університет (кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики), ряд інших. Водночас констатуємо недостатній рівень історичної розробки проблеми участі Великої Британії у процесах європейської інтеграції, членства в ЄС, особливо періоду після 2005 року. Згадані монографії британістів Ю. Крушинського і Н. Яковенко (2003 р.) залишаються єдиними монографічними дослідженнями проблеми європейської політики Великої Британії у вітчизняній історіографії. Серед дисертаційних досліджень відзначимо роботи О. Неприцького (2003 р.), Л. Ямпольської (2004 р.), І. Черінька (2012 р.).

Проблема участі країни у формуванні і реалізації СЗППБ ЄС у дисертаціях вітчизняних вчених у різній мірі була представлена лише на рівні окремих параграфів згаданих дисертацій О. Неприцького, Ю. Крушинського, Л. Ямпольської, О. Романової, І. Черінька, нечисленних фрагментарних статей в інформаційно-аналітичних виданнях. В них домінує тематика внеску Великої Британії у розвиток військово-політичної складової Євросоюзу. Усі роботи містять переважно аналіз теоретичних підходів, стратегії і тактики урядів країни

щодо формування і розвитку СЗППБ ЄС, насамперед СПБО. Практично відсутній аналіз конкретних проектів участі країни у здійсненні СЗППБ, насамперед такого важливого для України, як політика «сусідства» та її оновлений варіант – програма «Східне партнерство». «Слабким місцем» в публікаціях вітчизняних вчених є висвітлення питань розвитку військово-технічного співробітництва держав ЄС і проведення військово-гуманітарних місій в рамках СПБО, участі в них британської сторони. У вітчизняній історіографії залишається недослідженим питання ролі Великої Британії у відносинах ЄС з Росією. Відсутні спеціальні дослідження українських вчених з історії європейської політики Великої Британії періодів урядування Г. Брауна і Д. Кемерона (травень 2010 – липень 2016 рр.). Малодослідженим залишається питання значення України у східноєвропейській стратегії Сполученого Королівства та його вплив на політику ЄС щодо нашої держави після 2005 року.

Перспективи подальших досліджень

Зазначене свідчить, що участь Великої Британії в розвитку СЗППБ ЄС є недостатньо дослідженою і з огляду на актуальність вивчення історичних витоків проблем функціонування сучасної системи міжнародних відносин та європейської безпеки, причин імовірного виходу країни з Європейського Союзу потребує проведення спеціального комплексного наукового аналізу.

Література

1. Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: монографія / Н. Л. Яковенко. – Київ : Науковий світ, 2003. – 227 с.
2. Крушинський В. Ю. Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: монографія / В. Ю. Крушинський. – Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 214 с.
3. Романова О. В. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччині і Великобританії у контексті розвитку й імплементації СЗБП ЄС: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. В. Романова. – Одеса, 2008. – 181 с.
4. Черінько І. П. Політика Великої Британії щодо кандидатів на членство в ЄС (на прикладі розширення Європейського Союзу – 2007) / І. П. Черінько // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 181–186.
5. Пик С. США – Велика Британія: «особливі відносини»: монографія / С. Пик. – Київ : Знання, 2006. – 283 с.
6. Мартинов А. Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті р.р. ХХ ст. – 10-ті р.р. ХХІ ст.). Погляд з України: монографія / А. Ю. Мартинов. – Київ: Інститут історії України НАН, 2009. – 262 с.
7. Руда В. В. Динаміка розвитку спільної зовнішньої політики та політики безпеки країн ЄС після 1991 р. / В. В. Руда // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія. – 2009. – Т. 104. – Вип. 91. – С. 153–159.
8. Александров О. С. Оборонна промисловість Європейського Союзу: сучасний досвід трансформації / О. С. Александров // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 2. – С. 168–177.
9. Магда Є. В. Розбудова системи європейської безпеки та роль Північноатлантичного альянсу: інтереси США та Російської Федерації / Є. В. Магда, В. М. Павленко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : ВІР УАН, 2009. – Вип. 20. – С. 120–132.
10. Сауляк Т. А. Формування європейського безпекового простору в політико-історичному контексті / Т. А. Сауляк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : ВІР УАН, 2011. – Вип. 44. – С. 695–705.
11. Семенюк О. Л. Спільна політика Європейського Союзу у сфері безпеки та оборони в умовах його розширення: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. Л. Семенюк. – Київ, 2007. – 20 с.
12. Миронова М. А. Трансформація відносин Європейського Союзу та США в постбіполярний період: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / М. А. Миронова. – Київ, 2007. – 22 с.
13. Складенко Д. В. Трансформація європейської політики США після завершення холодної війни: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Д. В. Складенко. – Київ, 2004. – 188 с.
14. Онищенко І. Г. Американсько-європейське внешнеполітичне партнерство / І. Г. Онищенко // Інтелект ХХІ. – 2014. – № 3. – С. 15–23.
15. Копійка В. В. Теоретичний та практичний виміри розширення європейського союзу: автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.04 / В. В. Копійка. – Київ, 2004. – 24 с.
16. Халаджи В. Європейська політика сусідства: роль та місце України: монографія / В. Халаджи, Н. Яковенко. – Київ : Наук. світ, 2012. – 218 с.
17. Гогунська Т. О. Формування та реалізація зовнішньополітичних принципів кабінетів М. Тетчер на європейському та американському напрямках (1979–1990 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Т. О. Гогунська. – Одеса, 2003. – 20 с.

18. Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов; [2-ге вид., доп. і перероб.]. – Київ : Києво-Могилянська Академія, 2011. – 395 с.
19. Ціватий В. Втеча «троянського коня» / В. Ціватий, Л. Чекаленко // Зовнішні справи. – 2016. – № 7. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/vtecha-trojanskogo-konja>.
20. Нечаюк І. О. «Євроскептицизм» у процесі європейської інтеграції (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / І. О. Нечаюк. – Київ, 2013. – 20 с.
21. Неприцький О. А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. А. Неприцький. – Харків, 2003. – 230 с.
22. Копійка В. В. Великобританія у Європейському Союзі: очікування та наслідки / В. В. Копійка // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2001. – Вип. 5. – С. 169–176.
23. Соколов В. Зовнішня політика лейбористів: власний курс чи продовження політики торі? / В. Соколов, А. Соколов // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 137–143.
24. Кандуба Т. Ю. Атлантизм в зовнішній політиці урядів Тоні Блера: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Т. Ю. Кандуба. – Донецьк, 2010. – 215 с.
25. Володіна М. О. Співробітництво США та Великої Британії у реформуванні НАТО (90-і роки ХХ ст. – 2004 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / М. О. Володіна. – Луганськ, 2011. – 23 с.
26. Судак І. І. Особливості реалізації зовнішньополітичного курсу Великобританії / І. І. Судак // Проблеми міжнародних відносин: [зб. наук. праць / наук. ред. Канцелярук Б. та ін.]. – Київ : КиМУ, 2013. – Вип. 6. – С. 202–214.
27. Крушинський В. Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: дис. ... докт. політ. наук: 23.00.04 / В. Ю. Крушинський. – Київ, 2004. – 471 с.
28. Яковенко Н. Л. Європейська інтеграційна політика Великої Британії та міжнародні чинники її формування (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.02 / Н. Л. Яковенко. – Донецьк, 2005. – 38 с.
29. Ямпольська Л. М. Інтеграційні процеси в Європі та Велика Британія (1973–1997 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Л. М. Ямпольська. – Київ, 2004. – 23 с.
30. Черінько І. П. Політика Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу (1997–2010 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / І. П. Черінько. – Київ, 2012. – 17 с.
31. Зарембо К. Європейська армія – реальність чи фантазія? / К. Зарембо // Європейська правда. – 2015. – 16 березня. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/03/16/7031852>.

References

1. Yakovenko, N. L. (2003). *Britain in the modern system of international relations: a call for European leadership*. Kyiv: Scientific world (in Ukr.)
2. Krushinsky, V. Yu. (2003). *British European or European Britain. Britain in European integration processes*. Kyiv (in Ukr.)
3. Romanova, A. V. (2008). *Foreign policy strategy of France, Germany and the UK in the context of development and implementation of EU's CFSP: diss. ... cand. of polit. sciences: 23.00.04*. Odessa (in Ukr.)
4. Cherinko, I. P. (2009). *British Policy towards candidates for membership in the EU (for example the enlargement of the European Union – 2007)*. *Naukovii Visnyk Dyplomatychnoyi Akademiyi Ukrainy (Scientific Bulletin of Diplomatic Academy of Ukraine)*, 15, 181-186 (in Ukr.)
5. Pyk, S. (2006). *The US – UK «special relationship»*. Kyiv: Znannia (in Ukr.)
6. Martynov, A. Yu. (2009). *The Common foreign and defence policy of the European Union (90-s years of the XXth century – 10-s of the XXI century). A view from Ukraine*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.)
7. Ruda, V. V. (2009). *Dynamics of development the Common Foreign and Security Policy of the EU since 1991*. *Naukovi pratsi Chornomorskoho Derzhavnoho Universytetu imeni Petra Mohyly. Serii: Istorychna (Proceedings of the Petro Mohyla Black Sea State University. Series: History)*. 104 (91), 153-159 (in Ukr.)
8. Alexandrov, A. S. (2013). *Defense industry of the European Union: current experience transformation*. *Stratehichni priorityety (Strategic priorities)*, 2, 168-177 (in Ukr.)
9. Mahda, E. V. & Pavlenko, V. M. (2009). *Development of the European security system and NATO's role: interests of the United States and Russian Federation*. *Hileia (Hileia)*. In V. Vashkevich (Ed.), 20, 120-132 (in Ukr.)
10. Sauliak, T. A. (2011). *Formation the European security space in the political-historical context*. *Hileya (Hileia)*, In V. Vashkevich (Ed.), 44, 695-705 (in Ukr.)
11. Semeniuk, A. L. (2007). *The Common policy of the European Union in the field of security and defence in conditions of its expansion: diss. ... cand. of polit. sciences: 23.00.04*. Kiyev (in Ukr.)
12. Myronova, M. A. (2007). *Transformation of relations the European Union and the United States in post-bipolar period: avtoref. diss. ... cand. of polit. sciences: 23.00.04*. Kyiv (in Ukr.)
13. Skliarenko, D. V. (2004). *Transformation of the European policy the USA after the Cold war: diss. ... cand. of polit. science: 23.00.04*. Kyiv (in Ukr.)
14. Onyshchenko, I. H. (2014). *The American-European foreign partnership*. *Intelekt XXI (Intelligence XXI)*, 3, 15-23 (in Ukr.)

15. Kopiika, V. V. (2004). *Theoretical and practical measurements the enlargement of the European Union*: avtoref. dis. ... doct. of polit. sciences: 23.00.04. Kyiv (in Ukr.)
16. Khaladzhi, V., Yakovenko N. (2012). *European neighbourhood policy: the role and place of Ukraine*, Kyiv: Naukovyi svit (in Ukr.).
17. Hohunska, T. A. (2003). *Formation and implementation of foreign policies principles of the cabinets of Margaret Thatcher in the European and American trends (1979–1990)*: avtoref. diss. ... cand. of hist. sciences: 07.00.02. Odessa (in Ukr.).
18. Vidnianskii, S. V. & Martynov, A. Yu. (2011). *A United Europe: from dream to reality. Historical sketches of the founding fathers of the European Union*. Kyiv-Mohyla Academy (in Ukr.)
19. Tsviatyi, V. & Chekalenko L. (2016). Escape «Trojan horse» // *Zovnishni spravy (Foreign Affairs)*, 7. Retrieved from <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/vtecha-trojanskogo-konja> (in Ukr)
20. Nechayuk, I. A. (2013). «Euroscepticism» in the process of European integration (second half of XXth – beginning of XXIst centuries): avtoref. diss. ... cand. of hist. sciences: 07.00.02. Kyiv (in Ukr.)
21. Neprytskyi, O. A. (2003). *Britain and European integration (90-s of the XXth century)*: diss. ... cand. of hist. sciences: 07.00.02. Kharkhiv (in Ukr.)
22. Kopiika, V. (2001). UK in the European Union: expectations and implications. *Naukovyi Visnyk Dypljmatychnoyi Akademiyi Ukrainy (Scientific Bulletin of Diplomatic Academy of Ukraine)*, 5, 169-176 (in Ukr.)
23. Sokolov, V. & Sokolov, A. (2007). Foreign policy of the labourists: own course or continuation of the Tories policy? *Politychnyi menedzhment (Political management)*, 2, 137-143 (in Ukr.)
24. Kanduba, T. Yu. (2010). *Atlanticism in the foreign policy of Tony Blair's governments*: diss. ... cand. hist. sciences: 07.00.02. Donetsk (in Ukr.)
25. Volodina, M. A. (2011). *Cooperation between the US and the UK in reforming of NATO (90th years of the XXth century – 2004)*: avtoref. ... dis. cand. of hist. sciences: 07.00.02. Luhansk (in Ukr.)
26. Sudak, I. I. (2013). Peculiarities of realization the foreign policy of Great Britain // *Problemy mizhnarodnyh vidnosyn (Problems of international relations)*, 6, 202-214 (in Ukr.)
27. Krushynskiy, V. Yu. (2004). *United Kingdom in European integration processes*: diss. ... doct. of polit. sciences: 23.00.04. Kyiv. (in Ukr.)
28. Yakovenko, N. L. (2005). *The European integration policy of the UK and international factors of its formation (the second half of XXth – beginning of XXIst centuries)*: avtoref. diss. ... doct. of hist. sciences: 07.00.02. Donetsk (in Ukr.)
29. Yampolska, L. M. *Integration processes in Europe and the UK (1973–1997)* (2004): avtoref. diss. ... cand. of hist. sciences: 07.00.02. Kyiv (in Ukr.)
30. Cherinko, I. P. (2012). *Policy of Great Britain in respect to the enlargement of the European Union (1997–2010)*: avtoref. diss. ... cand. of polit. sciences: 23.00.04. Kyiv (in Ukr.)
31. Zarembo, K. (2015). European army – reality or fantasy? *Yevropeiska Pravda (European true)*, 16 Mar. Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/03/16/7031852> (in Ukr.)

HRUBINKO Andrii Vasylovych,

Associate Professor of the Department of theory and history of state and law, Ternopil National Economic University

e-mail: gav_tnpu@yahoo.com

BRITAIN'S PARTICIPATION IN THE COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICY OF THE EUROPEAN UNION IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Statement of the problem. *Development of Ukraine's relations with the European Union actualizes the need for in-depth study individual areas of development this Community, in particular, Common Foreign and Security Policy. Given the predominantly interstate nature of CFSP is relevant the study of policies key participants development of the EU, among which is Britain.*

Analysis of recent researches and publications. *In the Ukrainian historical science individual research of the historiography indicated in the title of the article topic has still aren't conducted. There are only escaped historiographical notes in a number of scientific works which contain references to the main publications of the leading Ukrainian researchers of general problems of Great Britain's European policy, its participation in the EU.*

Purpose of the publication. *Investigate achievements of Ukrainian historical science in the study of problem participation the UK in the process of formation and development EU's Common Foreign and Security Policy (CFSP).*

The main material. *Historiography is shared on three groups: 1) works from the history of formation foreign policy and defence dimension of the European Union, which contain significant facts, conclusions and generalizations; 2) publications from the history of establishing foreign policy of Great Britain towards Europe, its participation in European integration; 3) works devoted to the specific topic of role the UK in*

development EU's CFSP. Key scientific centers to study presented research problem and the leading domestic scientific periodicals, whose published work on relevant topics are identified.

Conclusion. *The studied special publications contain mainly the analysis of theoretical approaches, strategies and tactics of the country's policy regarding the formation and development EU's CFSP, especially Common Security and Defence Policy (CSDP). Almost unavailable analysis of specific projects of Britain's participation in the functioning of CFSP, primarily actual for Ukraine's European neighborhood policy. Unexplored remains the question of British influence on the relations between EU and Russia.*

Prospects for further research. *In general, the problem of participation the United Kingdom in European Union's Common Foreign and Security Policy is not sufficiently investigated and requires special complex scientific analysis.*

Keywords: *United Kingdom, European integration, EU, Common Foreign and Security Policy, Ukrainian historiography.*

*Надійшла до редакції 30. 09. 2016
Затверджена до друку 15. 10. 2016*

УДК. 930.85 (477): «1950/1960»

ДЗЮБЕНКО Юлія Вікторівна
аспірантка кафедри АСПІН
Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького
e-mail: doll912009@rambler.ru

СИСТЕМА КОНТРОЛЮ НАД СТВОРЕННЯМ ФІЛЬМІВ В УРСР 1950-х – 1960-х років

У статті подано характеристику системи державного контролю за кіновиробництвом 1950-х – 1960-х рр. Розглянуто процес створення фільмів, починаючи від написання сценарію, затвердження його, створення кошторису кінофільму, до підготовки та початку зйомки стрічки. Піднято питання цензури на екрані як моральної, так і політичної.

Ключові слова: *кіновиробництво, державний контроль, цензура, інспекція, космополітизм.*

Постановка проблеми

1950-ті – 1960-ті роки в історії українського кіно період великих злетів та падінь. У першу чергу це стосується збільшення кінопродукції, що випускалась в цей період. Стрічки, що виходили на великий екран були якісно нового зразка, як в технічному, так і в ідейному плані. Майстри всього радянського кіно, в цей період направляли свої зусилля на створення фільмів, які б задовольняли естетичні та інтелектуальні потреби глядача. У свою чергу, кіно може задокументувати реальність, але цей документ може бути фальсифікацією, яка виглядає як вірогідний документ. Звідси – така прискіпливість у ставленні до документів на екрані керівних органів держави. Поява нових поглядів на розвиток кіномистецтва призвело до тотального контролю над митцями кіно.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

На сьогодні існує багато досліджень з історії українського кіно. Слід зазначити, що багато із них торкаються проблеми тотального контролю над кінопромисловістю різних періодів.

Так наприклад, в своєму науковому дослідженні «Повернення до коріння. Українське поетичне кіно» [1], Йоанна Левицька розглядає кіноіндустрію в контексті суспільно-політичного клімату 1960-х-1970-х років в Україні. Автор наголошує на тому, що кіно завжди є позначеним епохою в якій він був створений, у певному сенсі він завжди говорить про специфіку реальної дійсності, яка його породила.

Також, існує велика кількість досліджень цензури в мистецтві, зокрема книга та стаття Лариси Брюховецької про українську поетичну школу [2], [3]. Автор, розглядаючи історію

радянського кіно періоду відлиги, дійшла до висновку, що державний контроль за репертуаром належав до кардинальних завдань Державного комітету з кінематографії. Не існувало жодної стрічки, яка б у своїй підготовці та написанні сценарію не пройшла прискіпливої перевірки відділом агітації та пропаганди.

Дослідження в «Центральному державному архіві громадських об'єднань України», де зберігаються документи Комітету по кінематографії при Раді міністрів УРСР, засвідчують – у цій галузі було розроблено цілу систему застережних заходів, спрямованих на те, аби на екрани не потрапило нічого протипоказаного партійній політиці та ідеології.

Виклад основного матеріалу

Радянське кіно завжди було дуже самобутнє. Частково це пояснюється тим, що воно десятиліттями розвивалося в ізоляції від решти кінематографа. У середині Радянського Союзу вітчизняне кіно було неймовірно популярно, кіноіндустрія приносила чималий дохід державі. Проте, цілі жанри кіно в Радянському Союзі були заборонені цензурою, і допустимість художніх фільмів була вузька. Та й сам кінематограф виявився перед загрозою вимирання, тому що сталінська ідея «малюкартиння», а також боротьба з космополітизмом (від цього постраждали найбільші режисери радянського кіно) привели до різкого скорочення кіновиробництва – до дев'яти фільмів на рік. Можна сказати, що ціла кіногалузь була відправлена на «полицю», а не тільки десяток заборонених стрічок 1945–1950 років (ще кілька картин призупинили на стадії виробництва).

З настанням нової епохи в історичному розвитку, закономірно розпочалась нова ера в історії кіно. Вивчення нових ознак сучасності, нових типових героїв, прагнення до якісно нового кута зору їх світобачення виникла потреба в нових художніх засобах. Так, Іван Корнієнко, зазначав, що кінематограф минулих десятиліть не в змозі був відобразити в повній мірі близько до дійсності сучасника тих часів [10]. Арсенал зображувальних засобів кіно поповнився можливостями широкого екрану, панорами, стереофонії, поліекрану. Збагачення зображувальної та звукової гамми кіно, використання різних форм зйомки, нове застосування внутрішнього монологу – розширило технічні можливості кінематографа, але перш всього особливості його художньої дійсності.

«Специфіка кіно» проявляється в тому, що кінематограф – за своєю природою, за властивими йому образними структурами – надзвичайно схильний до міфологізації, до розробки втілення міфологічних змістовно-образних моделей. Кінематограф, особливо той, що перебуває в залежності від всесильного замовника, продукує міфи, потрібні цьому замовнику. Зокрема, в часи СРСР кінематограф співвідносився з дійсністю тільки через сукупність державно-політичних ідеологем.

Інша справа, коли мова йде про рівень контролю з боку держави, і можливості існувати автономно. Тоталітарна система не залишала кінематографу шансів розвиватися самостійно.

Власне, державний контроль за репертуаром (поряд із виробництвом і показом) належав до кардинальних завдань Державного комітету з кінематографії. Існувала спеціальна інспекція контролю за кінорефертуаром – саме вона видавала кожному фільму дозвільне посвідчення встановленого зразка [3, 246].

Звичайно цензура цим не обмежувалася. Документи що зберігаються в «Центральному державному архіві вищих органів державної влади, органів державного управління» та «Центральному державному архіві громадських об'єднань України», зокрема у фонді комітету по кінематографії при Раді Міністрів УРСР, чітко засвідчують весь складний шлях затвердження кіносценарію, отримання кошторису, кіноплівки, жорсткий контроль над знімальним процесом та створенням фільму. У галузі кіновиробництва було розроблено розгалужену систему заходів, які не дозволяли потрапити на широкі екрани протипоказаному партійній політиці.

У кіно відомстві на всіх етапах творення фільму, починаючи з так званого тематичного планування, тяжів контроль – і над окремим митцем, і над студіями.

Наступний етап – писання і затвердження сценарію – був у полі зору багатьох інстанцій – художніх рад, колегій, комітетів, відділів і т.д. Сценарії проходили найсуворішу апробацію з поглядом ідеологічного. Про посилений контроль над сценарієм свідчать документи ЦДАГО,

зокрема, постанова ЦК КП України «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії ім. О. П. Довженка» [5] «...Розробити заходи спрямовані на створення чіткої системи контролю за виробництвом фільмів, на покращення виховної роботи з творчими працівниками, особливо з творчою молоддю, на покращання фінансово-господарської діяльності студії з тим, щоб перекрити збитки, які утворились внаслідок невиходу на екран фільму «Криниця для спраглих» [5].

Згідно з цією постановою здійснювався систематичний контроль за кожним фільмом, який знаходиться у виробництві. Сценарно-редакційна колегія Головного комітету по кінематографії щонайменше тричі переглядала відзнятий матеріал по кожному фільму, надсилаючи студіям висновок із зауваженнями по матеріалу.

Сценарно-редакційній колегії Головного комітету по кінематографії було заборонено приймати літературні сценарії без режисерської експлікації фільму. У практику роботи сценарно-редакційних колегій входило подання висновку не тільки по літературному, а й по режисерському сценарію з уважною перевіркою обґрунтованості обсягу експедиції та метражу майбутнього фільму.

Комітет брав на себе функцію запуску фільму у виробництво і затвердження кошторисів, позбавивши цього права студії [5].

Врешті-решт, після нескінченних митарств, обговорень, доопрацювань, яких зазнавала більшість фільмів та сценаріїв, позначених індивідуальною творчою манерою, настав час приймати готовий фільм. І на цьому етапі включалася найвища контролююча інстанція – ЦК КП України, яка домагалася повної ідеологічної благонадійності [2].

Значні виправлення фільмів провадяться в Москві, спеціально виділеною Міністерством культури СРСР групою керівних і творчих працівників. Часткові вирізки і вклейки здійснюються лише з дозволу і за вказівками відділу по контролю за кінорепертуаром Міністерства культури СРСР безпосередньо на місцях, під доглядом контролерів за репертуаром, які є при кожній конторі кінопрокату.

Розпорядження відділу по контролю за кінорепертуаром Міністерства культури СРСР щодо остаточного або тимчасового зняття фільмів з екрану, часткових виправлень і вирізок цілком стосується і до фільмів виробництва українських кіностудій, так як майже всі вони випущені на Союзний екран [6].

Група по контролю за репертуаром Головного комітету по кінофікації і кінопрокату Міністерства культури УРСР разом з Київською конторою кінопрокату лише за місяць переглянула 43 фільми, виробництва українських кіностудій і в 5-ти з них («Олександр Пархоменко», «В мирні дні», «Співа Україна», «Навіки з російським народом», та «Концерт майстрів українського мистецтва») виявили кадри, які в порядку контролю за кінорепертуаром повинні бути вилученими, про що повідомлено Міністерством культури Союзу РСР, для виправлення фільмокопій цих кінокартин по всіх конторах кінопрокату [7].

Цензурні відомства різних рівнів загалом утворювали доволі складну і часто сповнену суперечностей систему ідеологічної цензури. Доволі влучне визначення цій системі дано у збірнику архівних документів «Кремлевский кинотеатр» [8]. «Радянське кіно опинилося на стику корпоративних інтересів і на перехресті культурної політики багатьох напівавтономних інститутів влади: центральної, місцевої, національних союзних республік, Червоної Армії й її політкерівництва, органів державної безпеки, цензурних відомств різних рівнів. Крім того, кінофільм як кінцевий продукт бюджетного і дорогого виробництва являв собою результат спільної праці кінодраматургів, які входили до Союзу радянських письменників, композиторів, операторів, акторів, і одночасно бухгалтерів, виробничих менеджерів, командирів кінопромисловості. У зв'язку з цим підтримувалися постійні контакти і проводилися нескінченні узгодження не тільки з підрозділами Агітпропу ЦК, але і з партійно-державними органами, зі структурами Комітету у справах мистецтв (як в центрі, так і на місцях), Спілками радянських письменників, композиторів» [8]. Таке твердження є правильним: не існувало якогось одного цензурного відомства, яке б відповідало за цензурування кінопродукції. Цензурні санкції щодо кіно могли застосовувати Політбюро ЦК ВКП(б), Головліт, Оргбюро ЦК ВКП(б), Відділ культурно-просвітницької роботи ЦК

ВКП(б), спеціальні комісії ГУКФ (згодом ГУК) (це відомство входило до Комітету у справах мистецтв), а згодом Комітет у справах кінематографії, який створили ГУКу на зміну, трести республіканських кінематографій, Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б).

Так, протягом 1965–1966 років на різних інстанціях обговорювався сценарій «Київські фрески» – яскравий зразок авторського кіно, але фільм поставити так і не дозволили. Аналогічне сталося із сценарієм «Інтермеццо» за однойменною новелою М. Коцюбинського, в якому предметом творчого дослідження стали стосунки Сергія Параджанова з владою.

Одним із фільмів, який потрапив під посиленій нагляд внутрішньовідомчої цензури, був фільм Кіри Муратової «Короткі зустрічі» 1967 р. В одній із численних постанов Комітету з кінематографії, яка закликала кінематографістів «активно і вміло пропагувати комуністичні ідеали», наводилися факти порушення цих норм: «такі фільми Одеської кіностудії, як «Від снігу до снігу», «Короткі зустрічі» та інші, свідчать про недостатню вимогливість керівництва студій і Комітету з кінематографії до ідейного і художнього рівня створюваних кінотворів» [9].

Після цього фільму Кіра Муратова кілька років була в простой, і не випадково на спільному засіданні Комітету з кінематографії та Президії Спілки кінематографістів 27 червня 1968 року прозвучало питання, зафіксоване у протоколі: «Що буде робити Осика, чому Кіра Муратова іде в резерв? Не знаю як складуться стосунки з Параджановим. Ми боїмося за свої головні стратегічні теми. Таланти є, але стратегія передається в руки посередності» [9].

Висновки

Таким чином, підсумовуючи вище сказане, необхідно зазначити, що контроль за кінотовиробництвом був надзвичайно прискіпливий. Це виражалось в різного роду перевірках і затвердженнях сценаріїв, заборона внесень авторських (режисерських) правок, обмеження бюджету фільмів. Кожний сценарій потрапляючи до кіностудії, прискіпливо перевірявся щодо ідейної благонадійності та вірності, коригувався декількома сценарними колегами. У свою чергу, це призвело до занепаду таких напрямів в кінематографі як авторське та поетичне кіно. І хоч, на думку, деяких дослідників школи поетичного та авторського кіно не існувало, все ж, не можна заперечити той факт, що фільми, покладені на полиці в 1950-х – 1960-х роках, як такі, що не мали вірної ідейної основи, були найцікавішими явищами українського кінематографу, найперспективнішими шляхами його розвитку.

Література

1. Левицька Й. Повернення до коріння. Українське поетичне кіно / Й. Левицька. – Київ : Задруга. – 2011. – 123 с.
2. Брюховецька Л. Українське кіно: тексти і контексти / Л. Брюховецька. – Київ : Глобус-Прес. – 2009. – 415 с.
3. Брюховецька Л. Арештовані фільми України. Цензура в українському кіно // Поетичне кіно: заборонена школа. – Київ, 2001. – С. 246–228.
4. Іванов С. Український художній фільм 60-х років // Поетичне кіно: заборонена школа. – Київ, 2001. – С. 229–243.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр 2975. – Арк. 209.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2975. – Арк. 211.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 345. – Арк. 70.
8. Кремлевский кинотеатр. 1928–1953 : документы. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 2005. – С. 10.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4754. – Оп. 1. – Арк. 86
10. Корнієнко І. С. Півстоліття українського радянського кіно: сторінки історії / І. С. Корнієнко. – Київ : Мистецтво, 1970. – 228 с.

References:

1. Levytska, Y. (2011). Returning to the roots. Ukrainian poetic cinema. *Zadruha* (in Ukr.)
2. Bryukhovetska, L. (2009). Ukrainian cinema: texts and contexts. *Globus-Pres* (in Ukr.)
3. Bryukhovetska, L. (2001). Arrested movies of Ukraine. Censorship in Ukrainian cinema. *Poetic cinema: prohibited school*. 246-228 (in Ukr.)
4. Ivanov, S. (2001). The Ukrainian movie of 1960. *Poetic cinema: prohibited school*. 229-243 (in Ukr.)
5. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (CSAPO of Ukraine). F. 1. Op. 31. Case 2975. Pgs. 209.

6. CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 31. Case 2975. Pgs. 211 (in Ukr.)
7. CSAPO of Ukraine. F.1. Op. 31. Case 345. Pgs. 70 (in Ukr.)
8. Kremlin cinema. 1928–1953: Documents. (2005). *Russian Political Encyclopedia (RUSSPEN)*. 10 (in Russ.)
9. Central State Archives of Higher Authorities (CSAHA). F. 4754. Op. 1. P. 86 (in Ukr.)
10. Korniyenko, I. S. (1970). Half century of the Ukrainian Soviet cinema: chapters of history. *Mystetstvo*. (in Ukr.)

DZIUBENKO Yulia Viktorivna,

graduate student of the department of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University B. Khmelnytsky

e-mail: doll912009@rambler.ru

**MOVIE – MAKING CONTROL SYSTEM IN
THE SOVIET UKRAINE OF 1950–1960**

The article contains description of the system of state control over the movie industry in the 1950s–1960s. Viewed the process of movie-making beginning from script writing, approving, creation of movie estimate, to the preparation and start recording tape.

With the advent of a new era in the historical development naturally started a new era in the history of movie. Learning new signs of modernity, new typical characters, the desire for a qualitatively new angle of view of the world needed a new artistic means.

Control over movie production was extremely meticulous. It is expressed in various reviews and approval of scripts, author (director) amendments introduced ban, limiting movie budget. Each script is getting into the studio, meticulously inspected on ideological loyalty and faith, corrected by several script boards.

In turn, it is led to a decline in such areas of motion picture as auteur and poetic cinematography. And though, in opinion of some researchers the schools of poetic and auteur cinematography did not exist yet, it can not deny the fact that the movies placed on a shelf in 1950–1960, as they did not have the correct ideological basis were the most interesting phenomena of the Ukrainian cinema, the most promising ways of its development.

It is raised the issue of censorship on the screen as a moral and political.

Keywords: movie production, state control, censorship, inspection, cosmopolitanism.

*Надійшла до редакції 01. 11. 2016
Затверджена до друку 20. 11. 2016*

**УДК 94 (477.4) «1918/1921» –
057.36 : 281.96 УПЦ : 930.2**

ЗОЗУЛЯ Надія Миколаївна
аспірантка Кременчуцького
національного університету
імені Михайла Остроградського
e-mail: nadia105@mail.ru

**СВІДЧЕННЯ СТАРШИН ТА ОФІЦЕРІВ АРМІЇ УНР ПРО МІСЦЕ РЕЛІГІЙНОГО
ФАКТОРУ У СВІДОМОСТІ ТА МОТИВАХ ПОВСТАНЦІВ СЕРЕДНЬОГО
ПОДНІПРОВ'Я У 1918–1921 рр.**

Авторка публікації шляхом аналізу мемуарної та епістолярної спадщини старшин та офіцерів армії УНР вперше у вітчизняній історіографії торкається питання про вплив релігійного фактору на свідомість, мотиви та дії повстанців – учасників визвольної боротьби на землях Середнього Подніпров'я у 1918–1921 рр. У статті наводяться, коментуються та аналізуються ряд сюжетів, пов'язаних з тим як кадрові військові УНР оцінювали місце християнської моралі у побуті повстанців; особливості святкової та поховальної обрядовості у повстанському середовищі; релігійну самоідентифікацію повстанців; релігійні мотиви у гаслах і програмах повстанців; подробиці взаємодії між служителями кліру та повстанцями тощо. Отримані результати дозволять більш ґрунтовно реконструювати релігійний побут повстанців Середнього Подніпров'я у часи Перших визвольних змагань, вплив християнської етики на свідомість повсталого селянства,

з'ясувати бачення цих процесів старшинами та офіцерами армії УНР, зрозуміти підстави деяких колізій, що історично виникали у стосунках між партизанами та професійними військовими.

Ключові слова: *мемуари, епістолярні джерела, офіцери, старшини, армія УНР, повстанський рух, Середнє Подніпров'я, релігія, мотивація, колективна свідомість.*

Постановка проблеми

Очевидно, що історична наука не може існувати в ізольованому, відірваному від проблем сьогодення стані. Виклики, які постали перед Україною та її народом протягом попередніх років, переконують нас не лише у слушності аргументів, що висуваються прибічниками циклічного характеру історичного процесу, але й у тому, що деякі сторінки нашого минулого, навіть ті, які б здавалося є добре вивченими, можуть в силу різних обставин набувати особливої актуальності, а відтак потребувати нового прочитання. Зокрема, нині об'єктивно обумовленими є звернення до історичного значення релігійного чинника у визвольних змаганнях українців, особливо в період національної революції 1917–1921 рр., а також до питання про колізії у відносинах між різними повстанськими формуваннями та кадровими професійними військовими. Останнє набуває особливого значення з огляду на неоднозначні оцінки, які впродовж 2014–2016 рр. давалися фахівцями Генштабу ЗСУ різноманітним добровольчим формуванням.

З огляду на вищесказане, можна побачити прямий зв'язок між окресленими проблемами сучасності та оцінками старшинами і офіцерами армії УНР місця релігійного фактору у свідомості та мотивах повстанців Середнього Подніпров'я у 1918–1921 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Предмет даної публікації практично не розглядався нашими попередниками у широкому ключі на сторінках спеціальних досліджень. Однак, інший аспект – мемуари старшин та офіцерів армії УНР, а в їх контексті й деякі аспекти, пов'язані з рефлексією повстанського руху в Україні на зламі 1910-х – 1920-х рр. – отримали належний джерелознавчий аналіз з боку ряду дослідників. Так, Р. Пирогу належить ґрунтовна публікація «Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років» [15], ставлення головного отамана С. Петлюри до феномену отаманщини знайшло своє відображення на сторінках публікації Ю. Митрофаненка [12], заслуговує на увагу джерелознавче дослідження мемуарів генерала О. Грекова, автором якого є В. Пархоменко [14], інформативними можна назвати передмови та вступні статті до мемуарів генерала М. Омеляновича-Павленка [13] та Ю. Тютюнника [19–20]. Неможливо обійти увагою важливе наукове та суспільне значення активної публікації різними видавництва впродовж останніх двох десятиліть спогадів ряду старшин та офіцерів армії УНР. Однак, деякі цінні праці досі побачили світ лише в діаспорі чи, більш того, є досі не опублікованими.

Виклад основного матеріалу

Аналізуючи зміст мемуарів старшин та офіцерів УНР, зокрема головного отамана С. Петлюри, генералів О. Грекова, М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника, полковника О. Вишнівського, підполковників Ю. Городянина-Лисовського (Горліса-Горського) та О. Доценка, сотників Н. Авраменка, Я. Гальчевського та І. Лютого-Лютенка, чорних запорожців – П. Дяченка та М. Дорошенка, натрапляємо на численні сюжети, які розкривають різні аспекти повстанського руху в Середньому Подніпров'ї протягом 1918–1921 рр., а також власне коментарі професійних військових з цього приводу. Однією зі складових цього є судження старшин та офіцерів армії УНР з приводу ролі та місця релігійного фактору серед мотивів та дій повстанців.

Так, релігійна проекція дихотомії «свій – чужий» у ставленні селян до більшовиків знайшла своє відображення у спогадах підхорунжого М. Дорошенка, який побіжно зазначав, що селяни Черкащини, зокрема с. Цибулів (нині – Монастирищенський район Черкаської області), називали частини Червоної гвардії не інакше як «гвардією антихриста». «Доброю поведінкою і ознакою большевицького виховання, – продовжував М. Дорошенко, – вважалось безбожна зухвалість, зневажання Бога, та осквернювання різними брутальними словами та

матюками. Так російський більшовизм просував свою ідею, морально розкладав консервативні побожні українські села, що особливо мало успіх серед молоді» [6, 12–13].

Той же автор наводить цікавий сюжет, який одночасно свідчить про високий рівень побожності холоднороських повстанців, а з іншого – вказує на значну роль релігійного фактора у військовій риторичі повсталих селян. Так, розповідаючи про нараду отаманів у с. Цвітне влітку 1920 р., М. Дорошенко наводить виступ відомого серед місцевого населення діяча В. Халявки: на початку той перехрестився, а в ході самої промови чимало акцентів робив на тому, що холоднороські є «нащадками борців за Україну та за Віру Православну» [6, 65–66].

Цікаво, що поруч з глибокою набожністю, повсталі селяни в рамках військової риторичі дозволили собі альтернативне трактування Святого Письма. Підтвердженням цього можуть бути слова одного з холоднороських ватажків – Ю. Дроботковського (Андрія Чорноти), процитовані Ю. Горліс-Горським: «Я християнин і вірую в Бога, але я не згоджуюся з Христовим заповітом підставляти праву щоку, як тобі приліплять ляща по лівій. Така засада для українців пагубна, бо маємо таких добрих сусідів, що будуть бити поки влізе і соромно їм ніколи не стане, бо б'ють вони нас не для розваги, а тому, що їм потрібні багатства нашого краю» [5, 45].

Чимало місця у своїх мемуарах старшини та офіцери УНР відводять святковій релігійній повсякденності повстанців Середнього Подніпров'я. М. Дорошенко так описував повстанський Святвечір 1921 р.: «Находило Різдво Христове. Народ, хоч і в тузі, та недостатках, але готувався до свята... В час визвольно-революційних подій, повстанці та армія УНР, в ці дні часто гостили по хуторах і селах з селянами за спільним святочним столом. І все це було таке дороге та рідне... Холоднороські отамани Хмара і Завгородній в 1921 році, сівши за святвечірній стіл, насамперед спом'янули в урочистій тиші полеглих своїх вояків, побратимів-козаків, відвівши вільне місце за столами...» [6, 185].

М. Дорошенко зі слів Ю. Горліс-Горського записав, що на Великдень 1920 р. біля Мотронинського монастиря відбувалося не лише велелюдне дійство, але й освячення повстанської зброї: «З ближчих сел збирався народ до монастиря щоб помолитися, славити Воскресшого Христа і посвятити паски. Навколо церкви чарівним барвистим поясом стояло із кошиками з пасками безліч людей-з побожними обличчями, з радісними очима, святочно одягнених. Нас, холоднороських козаків, розмістили позаду людей. Коли ж почало розвиднятися і архимандрит вийшов з церкви з хресним ходом, щоб розпочати освячення пасок, ми тоді хутенько поклали між пасками свою зброю. І в цей спосіб ми освятили з пасками нашу зброю, якою, свяченою, били ворога» [6, 311–312].

М. Дорошенко у своїх мемуарах не обійшов увагою тієї деталі, що холоднороські повстанці неодноразово використовували великі православні свята як привід або дату до початку чергових масштабних акцій. Зокрема 6 серпня 1920 р., на свято Спаса, серед жителів с. Цибулева (нині – Монастирищенський район Черкаської області) та навколишніх сіл повстанці поширювали відозви із закликом до всеукраїнського повстання. Опір таким діям з боку місцевої міліції та комунарів повстанці швидко придушили. Прикметно, що під час промов, звернених до місцевого населення, повсталі селяни ідентифікували себе як «люди добрі, православні християни» [6, 71–72].

Не буде зайвим підкреслити, що серед повсталих селян Середнього Подніпров'я, як і раніше, був поширений звичай хреститися чи «божитися» на підтвердження правдивості своїх слів. На такі сюжети неодноразово натрапляємо на сторінках мемуарів М. Дорошенка [6, 107, 121].

Нерідко релігія ставала засобом духовного опору ворогові, до Бога повстанці зверталися у години відчаю та перед смертю. Останні години життя кількох холоднороських повстанців, які опинилися в більшовицькому полоні, відобразив у своїх спогадах М. Дорошенко: «В'язні сиділи й чекали останньої розправи. Рано й вечером молилися Богу, перед їжею всі разом співали «Отче наш». Попросили Євангелію і їй принесла її Архипова сестра Векла. Читали про народження Ісуса Христа, хто Він був, про Його науку, та й хто Його доконав» [6, 131–132].

Серед мемуарних сюжетів, які стосуються предмета нашого дослідження, значну частку складають спогади старшин та офіцерів УНР про похорони ватажків повсталих селян. Так, М. Дорошенко докладно описує похорон повстанського отамана М. Бондаренка (Кібця) [6, 175–176], а Ю. Горліс-Горський – велелюдний похорон сотника кінної сотні гайдамаків Холодного Яру І. Компанійця [5, 31–32].

Примітно, що як обставини похоронів, так і самі обряди є схожими. М. Дорошенко підсумовував: «Похорон закінчився поминальним обідом за звичаями українського народу, як і належить кожному православному християнинові» [6, 176].

Це дає підстави стверджувати, що попри складну ситуацію, повстанці Середнього Подніпров'я надавали великого значення тому, щоб гідно попрощатися зі своїми побратимами чи улюбленими командирами. Навіть тоді, коли повсталими селянами не вдавалося поховати своїх побратимів по-християнському, вони старалися зробити це хоча б по-людському [6, 140].

Поруч із вищесказаним привертає увагу цікавий казус, описаний у мемуарах М. Дорошенка: під час похорону отамана М. Бондаренка (Кібця) «серед місцевого большевицького активу знайшлися такі, що не зорієнтувалися в події, яка відбувалася тут, прийняли повстанців за червоноармійців, та хотіли перешкодити їм «переконати організаторів похорону не хоронити з попом та з хрестами, та ще й біля церкви. Але відповідь для них була дуже коротка...». Важливо, те, що, вбиті повстанцями більшовики, на думку перших, не заслуговували гідного християнського поховання: «...тільки без священників, хоронили їх... і поза церквою» [6, 174].

Поряд з тим, на початку 1920-х рр., коли серед повстанців почалися масові амністії, більшовики оголосили перехід до НЕПу, а тривалий воєнний побут, який дехто відчував ще з 1914 р., став нестерпним, серед повстанців почала ширитися глибока зневіра щодо успішного завершення боротьби та загалом падіння бойового духу, за винятком, хіба що, крайньо налаштованих «залишенців». Це, в свою чергу, відбилося навіть на ставленні повстанців до смерті та обов'язковості подальшого поховання за християнським звичаєм. Останнє точно відобразив колишній штабс-капітан російської армії та сотник УНР Я. Гальчевський-Войнаровський у мемуарах «Проти червоних окупантів»: «Всіх повстанців жде один кінець – смерть... Ніхто не дасть нагороди за божевільну відвагу й хоробрість. Коли ж смерть буйне це життя прикоротить, то не буде людського похорону, не заплаче родина, лише товариші закриють очі і без домовини покладуть у землю» [4, 126].

Сакральнo-символічне значення повстанських могил для місцевого населення, мабуть, найбільш влучно розкрито у мемуарах генерала М. Омеляновича-Павленка: «По боях – нові могили на цвинтарішах, правда, не такі високі, як старі козацькі, на виді яких виховалося не одне молоде серце» [13, 281].

Серед проаналізованих нами мемуарів старшин та офіцерів армії УНР неодноразово натрапляємо на схожі думки про те, що для повстанців Середнього Подніпров'я деякі найбільш значні культові споруди краю, зокрема Мотронинський та Жаботинський монастирі, виступали своєрідними центрами підконтрольної території, «столицями» «повстанських республік» [див., напр. 11, 51].

Підстав для цього було вдосталь з огляду хоча б на те, що зазначені монастирі знаходилися у важкодоступній місцевості, обабіч основних шляхів пересування ворожих військ та, водночас, протягом тривалого часу виступали місцем перебування повстанських штабів. Саме ж місце розташування культових споруд було добре відомим навколишнім селянам, що дозволяло зібрати необхідну кількість повстанців протягом лічених годин після того, як їх скликав звук монастирського дзвону. Зрештою, розташування повстанських центрів на території монастирів додавало духовного змісту повстанській боротьбі та сприяло підтримці бойового духу; за потреби такі місця могли перетворюватися на тимчасові шпиталі, що було доцільно, враховуючи традиційно вищий рівень медичних знань серед чернецтва, аніж пересічних селян. Поряд з тим слід визнати, що такі тривалі постої повстанців на території монастирів, особливо Мотронинського, на що неодноразово вказував

Ю. Горліс-Горський, іноді породжували конфлікти між черниціями та повстанцями, створювали додатковий тягар для бюджетів монастирів та й самих його мешканців.

Окремий інтерес представляють мемуарні сюжети про використання повстанцями православних храмів Середнього Подніпров'я не як суто культових споруд або шпиталів, а як військово-тактичних об'єктів та вузлів оборони повстанців. Скажімо, «добра оборона», підготовлена отаманом Залізником біля с. Еградківка (нині – Олександрівський район Кропивницької області) для оборони від Зінов'євської школи червоних старшин кінноти, за словами М. Дорошенка, мала такий вигляд: «Біля Казанської церкви, на краю села, звідки чекали наступу, спорудили оборонну лінію з ровів, бліндажів барикад. На вулицях і дорогах було накидано борін, плугів, саней і всякого завалу...» [6, 78–79].

Висновки

З огляду на вищесказане, можемо черговий раз переконатися в тому, що мемуари старшин та офіцерів армії УНР є цінною, перспективною та водночас недостатньо вивченою групою джерел з історії повстанського руху в Середньому Подніпров'ї у 1918–1921 рр. Їх автори торкаються різних аспектів повстанського буття: військово-політичного, господарського, побутового, організаційного, духовного тощо. Останній, на нашу думку, є на сьогодні найменш висвітленим, попри те, що місцю та ролі релігійного чинника у повстанській боротьбі на сторінках мемуарів кадрових військових УНР відводиться чимало місця.

Серед сюжетів, яких торкаються мемуаристи в контексті вищеназваних проблем, можна виділити такі: місце християнської моралі у побуті повстанців; релігійна самоідентифікація та ставлення селян до чужинців крізь релігійну призму, особливості святкової та поховальної обрядовості у повстанському середовищі; релігійні мотиви у гаслах і програмах повстанців; взаємодія між служителями кліру та повстанцями, використання повсталими селянами культових споруд Середнього Подніпров'я як військово-організаційних центрів тощо.

Література

1. Авраменко Н. Спомини запорожця / Н. Авраменко. – Київ : Темпора, 2007. – 456 с.
2. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія / О. Вишнівський. – Детройт, 1973. – 109 с.
3. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський. – Краків : Українське Видавництво, 1941. – Ч. 1. – 205 с.
4. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський. – Краків : Українське Видавництво, 1942. – Ч. 2. – 162 с.
5. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Львів : СПОЛОМ, 2014. – 432 с.
6. Дорошенко М. Стежками холоднороськими 1918–1923 рр. / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.
7. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 375 с.
8. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / Упоряд.: Р. Коваль. – Київ : Стікс, 2010. – 448 с.
9. Коваль Р. Отаман Зелений: іст. нарис / Р. Коваль. – Київ : Історичний клуб «Холодний Яр» ; Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – 464 с.
10. Левченко С. За волю і державу. Півість із визвольних змагань українського народу, 1918–1920 рр. / С. Левченко. – Лондон; Дарбі, 1966. – 494 с.
11. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Лютий-Лютенко. – Детройт, 1986. – 151 с.
12. Митрофаненко Ю. Отаманщина як історичне явище: погляд Володимира Винниченка та Симона Петлюри / Ю. Митрофаненко // Наукові записки. – Сер.: філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – Вип. 92. – С. 175–180.
13. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / Упоряд.: М. Ковальчук. – Київ : Темпора, 2007. – 608 с.
14. Пархоменко В. А. Мемуари генерала О. Грекова як джерело з історії української революції 1917–1921 років / В. А. Пархоменко // Література та культура Полісся: зб. наук. праць. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – Вип. 61: Проблеми літературознавства, історії та культури України з погляду сучасності. – С. 105–118.
15. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.
16. Самійленко С. Дні слави / С. Самійленко. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1958. – 134 с.
17. Сім'янець В. Роки козакування 1917–1923 / В. Сім'янець. – Філадельфія, 1976. – 411 с.

18. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки 1917–1921 / Я. Тинченко. – Київ : Темпора, 2007. – Кн. 1. – 536 с.
19. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник. – Київ : Книга Роду, 2008. – 312 с.
20. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 / Ю. Тютюнник. – Нью-Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. – 99 с.

References

1. Avramenko, N. (2007). *Zaporozhets memoirs*. Kyiv: Tempora (in Ukr.)
2. Vyshnivskyy, O. *Rebel movement and otamaniya*. (1973). Detroit (in Ukr.)
3. Galchevsky-Voynarovskyy, Y. (1941). *Against the Red invaders. Part 1*. Krakow: Ukrainian publishing house (in Ukr.)
4. Galchevsky-Voynarovskyy, Y. (1942). *Against the Red invaders. Part 2*. Krakow: Ukrainian publishing house (in Ukr.)
5. Horlis-Gorski, Y. (2014). *Cold Ravine*. Lviv: SPOLOM (in Ukr.)
6. Doroshenko, M. (1973). *By the paths of Cold Ravine 1918–1923 pp*. Philadelphia (in Ukr.)
7. Dotsenko, O. (2001). *Winter hike (6.XII.1919–6.V.1920)*. Kyiv: Publisher Olena Teliha, 375.
8. Dyachenko, P. (2010). *Black Cossacks. Memoirs of the commander of the 1st Cavalry Regiment of Black Cossacks of Army of Ukrainian people's republic*. In R. Koval (Ed.). Kyiv: Styx (in Ukr.)
9. Koval, R. (2011). *The otaman Green: historical sketch*. Kyiv: Historical club «The Cold Ravine»; Kamianets-Podilskyi «Medobory-2006» (in Ukr.)
10. Levchenko, S. (1966). *For the will and state. The story of the liberation struggle of the Ukrainian people, 1918–1920*. London: Darby (in Ukr.)
11. Lyutyi-Lutenko, I. (1986). *The fire from Cold Ravine*. Detroit (in Ukr.)
12. Mytrofanenko, Y. (2010). *Otamanschina as a historical phenomenon: the V. Vinnichenko and S. Petlura vision. Scientific notes. Philology series, 92, 175-180*. Kropyvnytskyi : Department of Editing and Publishing of The Kropyvnytskyi Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University (in Ukr.)
13. Omelyanovych-Pavlenko, M. (2007). *Memories of army commander (1917–1920)*. In M. Kovalchuk (Ed.). Kyiv: Tempora (in Ukr.)
14. Parhomenko, V. (2011). *Memoirs of General Olexander Grekov as a source on the history of the Ukrainian revolution 1917–1921. Literature and Culture of Polissya, 61, 105-118*. Nizhyn: Nizhyn Gogol State University (in Ukr.)
15. Pyrih, R. (2009). *Memoirs of contemporaries as a source on the history of the Ukrainian revolution 1917–1921. The problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921, 4, 31-58*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of The National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.)
16. Samiylenko, S. (1958). *The glory days*. New York: Ukrainian Free Academy of Sciences (UVAN) (in Ukr.)
17. Sim'yantsev, V. (1976). *The years of cossackship 1917–1923*. Philadelphia (in Ukr.)
18. Tynchenko, Y. (2007). *The officer corps of Ukrainian people's republic 1917–1921. Vol. 1*. Kyiv: Tempora (in Ukr.)
19. Tyutyunnyk, Y. (2008). *The notes of general-horunzhy*. Kyiv: The family book (in Ukr.)
20. Tyutyunnyk, Y. (1966). *First Winter Campaign 1919–1920*. New York: Publishing house of Czartoryski (in Ukr.)

ZOZULIA Nadiya Mukolaivna,

postgraduate of Kremenchug National University Mykhalo Ostrogradskiy

e-mail: nadia105@mail.ru

THE EVIDENCE OF THE PETTY OFFICERS AND OFFICERS OF THE ARMY OF UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC ABOUT THE SIGNIFICANCE OF THE RELIGIOUS FACTOR IN THE MINDS AND MOTIVES OF THE MIDDLE DNIEPER REGION REBELS IN 1918–1921

Abstract. Introduction. *The challenges facing Ukraine and its people over the past years, requires high interest to the historical significance of the religious factor in the Ukrainian liberation movement, especially during the National Revolution 1917–1921, as well as the issue of conflict between various rebel forces personnel and professional military. The latter is particularly important because of estimates, that were declared by the experts of General Staff of Ukrainian Armed Forces during 2014–2016 for diverse volunteer formation.*

Methods of researching are represented by: analysis of sources; comparative method; comparative and systematization; generalization.

Results. *The author analyzed the content of the memoirs of petty officers and officers of the Ukrainian People's Republic, including memoirs of Chief Otaman S. Petliura, generals O. Grekov, M. Omelianovych-Pavlenko and Y. Tyutyunnyk, colonel O. Vyshnivsky, lieutenant colonel Y. Gorodyanin-Lisovski (Gorlis-Gorsky) and O. Dotsenko, captains H. Avramenko, Y. Galchevsky and I. Lutyi- Lyutenko, black Cossacks – P. Dyachenko and M. Doroshenko. There are a lot of stories, that reveal different aspects of the insurgency*

in the Middle Dnieper during 1918–1921's., as well as their own professional military comment on the matter.

Originality. Author of the publication by the analysis of memoirs and epistolary heritage of petty officers and officers of the Army of Ukrainian People's Republic firstly in the ukrainian historiography touched problem about the influence of the religious factor on the minds, motives and actions of the rebels – the participants of the liberation struggle on the lands of the Middle Dnieper in the 1918–1921.

Conclusion. Memoirs of petty officers and officers of Ukrainian People's Republic are valuable, perspective and not enough studied group of sources on the history of insurgency in the Middle Dnieper during 1918–1921. Different authors showed various aspects of guerrilla life: political-military, economic, daily, organizational, spiritual etc. The latter, in our opinion, is the least illuminated today, despite the fact that the place and role of the religious factor in the rebel struggle in the pages of the memoirs of military personnel of Ukrainian People's Republic a lot of space was given.

Key words: memoirs, epistolary sources, officers, petty officers, the Army of Ukrainian People's Republic, the rebel movement, the Middle Dnieper region, religion, motivation, collective consciousness.

Надійшла до редакції 30. 09. 2016
Затверджена до друку 15. 10. 2016

УДК 930.2(447) «1941–1945»

КОВАЛЬСЬКА Леся Андріївна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії слов'ян
ДонНУ імені Василя Стуса
e-mail: dreamlife.lesya@gmail.com

ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ТА ПІДПІЛЬНОГО РУХУ

У вивченні суперечливих історичних процесів та явищ важливе місце посідають носії суб'єктивної інформації, які взагалі письмових історичних джерел становлять окрему групу джерел особового походження. Їх значення полягає у встановленні міжособистісної комунікації в еволюційному та екзистенціальному цілому і автокомунікації. Такі джерела інформації найбільш послідовно показують процес самоусвідомлення особистості й становлення міжособистісних відносин. Вивчення масиву історичних джерел особового походження та методики їх аналізу для отримання інформації ставало предметом дослідження в загальних працях з джерелознавства та окремими джерелознавчими дослідженнями.

Окрема група історичних джерел особового походження з питань радянського партизанського та підпільного руху років війни представлена архівними документами та опублікованими спогадами учасників. З'ясування історичної інформативності документів особового походження передбачає застосування спеціальних методів їх аналізу.

Джерела особового походження радянської партизаничини та підпілля доповнюють документи офіційного походження і є важливою складовою джерельного масиву з історії радянського Руху Опору. Варто відзначити видову різноманітність документів особового характеру й суб'єктивність викладеної в них інформації, що не применшує їх значення, а доповнює історичну картину особистісними характеристиками.

На відміну від документів офіційного характеру, які складаються за певними правилами, документи особового походження яскравіше відображають індивідуальні риси характеру їх автора, сприйняття ним навколишньої дійсності, а також часто містять такі дані про факти і події, які не відображені у діловій та службовій документації.

Група історичних джерел особового походження завдяки суб'єктивному способу подання інформації передбачає власну методику аналізу джерел та несе в собі історичну інформацію, яка не властива іншим письмовим джерелам.

Ключові слова: радянський Рух Опору, джерела особового походження, мемуари, спогади, щоденники, особовий фонд.

Постановка проблеми

Процес емансипації людської суб'єктивної реальності обумовлює становлення міжособистісних відносин. Це породило виникнення нової сфери історичних джерел – джерел особового походження, які найбільш послідовно втілюють такі тенденції. Джерела особового походження є групою історичних джерел, функцією яких є встановлення міжособистісної комунікації в еволюційному та екзистенціальному цілому і автокомунікації. Вони найбільш послідовно показують процес самоусвідомлення особистості й становлення міжособистісних відносин.

Мету статті визначає проблема систематизування та виявлення інформативності історичних джерел особового походження в межах джерелознавчого дискурсу радянського партизанського та підпільного руху років війни.

Виклад основного матеріалу

Опрацювання масиву історичних джерел особового походження та методики їх розроблення і отримання інформації ставало предметом дослідження в загальних працях з джерелознавства та окремими джерелознавчими дослідженнями Є. Сенявської, М. Черноморського, І. Данилевського, О. Медушевської та інших [1–93]. Вироблення методології роботи з історичними джерелами особового походження для з'ясування їх інформативності з історії партизансько-підпільного руху років війни в історичній науці України потребують окремого спеціального вивчення. Мету статті визначає проблема систематизування та виявлення інформативності історичних джерел особового походження в межах джерелознавчого дискурсу радянського партизансько-підпільного руху років війни.

Ця група джерел достатньо представлена сьогодні, відображає особистісно-історичні тенденції минулого. Головним критерієм класифікації джерел особового походження є спрямованість встановлених ними комунікаційних зв'язків. Вони розглядаються в двох аспектах – джерела особового походження можна розділити на автокомунікативні (щоденники) й міжособистісної комунікації. Другу групу можна розділити на джерела з фіксованим адресатом (епістолярії, мемуари-автобіографії, адресовані нащадкам мемуариста) і з невизначеним адресатом (мемуари – «сучасні історії», есеїстика, сповіді). Джерела особового походження можуть бути спрямовані на встановлення зв'язків у еволюційному або екзистенціальному цілому [1]. До джерел, спрямованих на комунікацію у екзистенціальному цілому, відносяться щоденники й особисте листування. Основна функція джерел особового походження – встановлення другорядних соціальних зв'язків індивіда в еволюційному цілому, в історії. Джерела особового походження становлять щоденники, приватне листування (епістолярії), мемуари-автобіографії, мемуари – «сучасні історії», есеїстика, сповіді.

Запропонована систематика джерел особового походження обумовлює відмінності в методиці вивчення їх видів. Так, цілком очевидні відмінності ступеню впливу адресата на автора при фіксованому чи нефіксованому адресаті. Тут важливе, що різна адресність і спрямованість комунікації на еволюційне або екзистенціальне ціле позначається на ступені збереження історичних джерел, їх зосередженості в архівному фонді, можливості їх пошуку. Це визначає ступінь адекватності уявлень про певний вид джерел.

Одним з напрямів подальшого вивчення подій 1941–1945 рр. є розширення їх джерельної бази, залучення нових раніше невикористаних і недооцінених документів і свідчень. У зв'язку з цим зростає актуальність введення у науковий обіг спогадів (фр. *Mémoires* – спогади) фронтового покоління. Образ війни в перцепції її учасників, комплекс уявлень про неї, формується під впливом багатьох факторів протягом тривалого часу. Він ніколи не буває статичним, а зазнає постійної трансформації. Знання і бачення про пережиту війну, власні оцінки її подій і наслідків, сформований в світобаченні людей образ війни як історичної події займають важливе місце в духовному житті суспільства, а в джерелознавчому плані становлять важливий ретроспективний і суб'єктивний вид історичного джерела [4].

У власній монографії російський науковець Є. Сенявська визначила три рівні існування уявлень про війну в свідомості людей: прогностичний, синхронний та ретроспективний [3, 44–50]. Під впливом суспільної свідомості напередодні певних явищ в історичному процесі формується прогностичний образ. Синхронний образ виробляється безпосередньо в ході подій, надбання реального досвіду. Ретроспективний образ війни є фактом історичної пам'яті народу. Він виступає предметом професійного аналізу – істориків, військових, психологів, філософів, політиків та ін. Ретроспективний образ війни є більш цілісним, ніж прогностичний і синхронний. Його основу складають думки вчених, інтерпретація і систематизація фактів на основі існуючого комплексу документів та архівних матеріалів. Інша змістовна сторона ретроспективного образу війни представлена у вигляді свідоцтв, спогадів фронтовиків, військових щоденників, листів з фронту, а також літературних творів письменників, поетів і журналістів.

Джерелознавчу оцінку спогадів учасників війни 1941–1945 рр. наводить дослідник М. Чорноморський. У 1960-ті рр. джерелознавство поповнилося низкою статей про спогади учасників війни [2]. У них відзначена виняткова цінність мемуарів як історичного джерела, розкрито основні особливості радянської мемуарної літератури – висока заідеологізованість, підхід до оцінки подій з партійних позицій. Значний внесок у нове розуміння військових мемуарів вніс А. Курносов [5]. Розроблена ним методика дослідження мемуарів значною мірою може бути використана відносно спогадів як воєначальників, так і рядових солдатів і працівників тилу. Згідно концепції А. Курносова, зміст мемуарів визначається історичною ситуацією, в якій були створені спогади, а також логікою саморозвитку мемуарного жанру. Зосередивши увагу на соціальних функціях мемуарів, джерелознавці по-новому побачили і комплекс мемуарів про події війни. Помітним дослідженням радянської мемуаристики є робота В. Голубцова, у якій розкрито значення мемуарів для вивчення конкретної проблеми та аспектів соціальної історії, автор висвітлює широкий комплекс питань їх джерелознавчого аналізу [6]. У роботі підкреслено, що суб'єктивність мемуарної літератури є їх основною цінністю. Великий вплив на мемуари мають особистісні характеристики автора. З точки зору автора, у спогадах знаходять відображення досвід, погляди мемуариста, ступінь його участі в подіях та інші аспекти. Натомість, дослідники І. Белявський і О. Пронштейн показали, що у мемуарах через суб'єктивність авторського сприйняття і авторської передачі відображена об'єктивна дійсність [7]. У свою чергу, С. Мінц підкреслює, що спогади дають самому авторові вичерпну характеристику того як усвідомлені ним суспільні відносини свого часу, яке місце він займав в системі міжособистісних відносин [8]. Звідси, специфіка зберігання та історична цінність джерел особового походження зумовлюють необхідність їх використання у науковому дослідженні.

Сьогодні спостерігається підвищений інтерес до формування образу «індивідуальної війни», який можна знайти лише в джерелах особового походження. Головним видом таких джерел є мемуари фронтовиків, партизан і працівників тилу. З відходом ідеологічної ангажованості можна активніше звертати увагу на цей вид джерел з метою розширення сформованого уявлення про ретроспективний образ війни. Іншим пріоритетним напрямом історичної науки нині є підвищений інтерес до локальної історії.

Мемуари є специфічним видом історичних джерел та особливим жанром літератури, особливістю якого є документальність. Мемуарна документальність ґрунтується на свідченнях мемуаристів, очевидців описуваних подій та їх безпосередніх учасників. Такі спомини допомагають відновити безліч фактів, що не отримали вираження в інших історичних джерелах. Мемуарні джерела можуть мати вирішальне значення для реконструкції окремої події. Проте є обставини, які заважають об'єктивному дослідженню конкретної події чи явища: пам'ять з роками слабшає, а це применшує об'єктивність мемуарів; на викладення спогадів впливають особливості індивідуального психічного складу, в силу чого людина пам'ятає одне й забуває інше; важливі й умови історичної епохи створення мемуарів.

Визначені аспекти впливають на світогляд автора, на ступінь правдивості, приховування або спотворення тих чи інших фактів, особливо мемуарів радянської епохи.

Спогади є фіксацією подій минулого, це і сповідь, і виправдання, і звинувачення, і роздуми особистості. Тому мемуари відносяться до суб'єктивних документів, що не є недоліком, а властивістю мемуарів, бо вони несуть на собі відбиток особистості автора. Всі достоїнства і вади мемуариста мимоволі переносяться і на спогади. В іншому випадку мемуари безликі. Іноді в історичній літературі і в підручниках суб'єктивність мемуарів якщо і не розцінюється відкрито як недолік, то мається так на увазі. Однак мемуари іншими бути не можуть. У мемуариста завжди велика спокуса зробити акцент свого місця в історії трохи більше ніж він того заслуговує, виглядати трохи краще в спогадах ніж в реальності.

Джерела мемуарні бувають письмовими і усними. Письмовими можуть бути оперативні документи військових штабів, уривки з листів і щоденників, листівки, повідомлення періодичної преси та ін. У військових мемуарах особливо багато уваги приділяється штабним документам. Усні джерела (оповідання) залучаються й надають свідчення про той чи інший факт.

Отже, до мемуарів, як і до будь-яких інших історичних джерел, необхідно підходити критично. У джерелознавстві відпрацьована технологія критичного аналізу мемуарів як окремого виду історичного джерела. Насамперед, необхідно вивчити особистість автора, час та місце проведення описуваних подій. Важливо з'ясувати становище автора спогадів у подіях та процесах, а звідти його обізнаність про них. Важливою складовою критичного аналізу мемуарів є встановлення джерел інформації автора. Окрім власної пам'яті мемуарист залучає додаткові матеріали у таких випадках: для того, щоб відновити в пам'яті хід подій; для цілісності викладу фрагмента, у якому автор безпосередньої участі не брав; для більшої переконливості своїх аргументів.

Основним джерелом мемуариста залишається пам'ять, від надійності якої залежить максимальна точність передачі інформації про подію. Велике значення має відрізок часу, що минув з часу події до розповіді мемуариста про нього. Чим довша часова відстань, тим більша ймовірність спотворення, втрати деталей, прізвищ дійових осіб і інше. Але часова дистанція дає можливість спокійніше і об'єктивніше оцінити минуле, більш виважено розставити акценти, виділити з частин головне. Один з ефективних методів перевірки повноти і достовірності мемуарів – їх зіставлення з іншими джерелами, в яких описуються події що стосуються подій аналізованих мемуарів. Вагомість мемуарів для історика залежить від теми, до дослідження якої вони залучені. Мемуари виникли як жанр художньої літератури, тобто це матеріал не стільки для досліджень, скільки для читання і для повноти репрезентативності історичного минулого. Історики часто забуваючи про це підходять до мемуарів виключно як до історичного джерела, що формує претензії до мемуариста і способу викладення спогадів їх повноти та стильових особливостей.

У вивченні джерелознавчої бази з історії радянського суспільства існує велика кількість найрізноманітніших мемуарів. Такі історичні джерела можна згрупувати за певними ознаками – за тематично-хронологічним принципом та за походженням. Мемуарні джерела можна згрупувати за різновидами: класичні спогади; тематично-формальні записи; сюжетні записи, за змістом схожі на нариси; спогади, написані з допомогою анкет; мемуари, які допомагали згадувати і написати (літературні обробки нотаток та щоденників видатних людей); спогади створені за участю помічників (доповіді, статті, промови і т. д.); спогади, викладені за розповідями автора іншою особою; мемуари, підготовлені до видання після смерті автора; спогади «дітей»; мемуари, які умовно можна назвати «автор невідомий».

Різноманітність жанровості мемуарів з часом поповнилася такими формами як бліц-спогади, або «міні-мемуари» – короткі спогади для періодичної преси. До них можна віднести радіоспогади, які плавно переходять в усну історію. До мемуарів відносять автобіографії, написані для публікації. Елементи автобіографій можна знайти в інших видах джерел (листи, мемуари) та в автобіографічних повістях й романах.

До різновидів мемуарної літератури належать щоденники і різні щоденникові записи, серед яких можна виділити декілька типів: за обсягом (короткі або розгорнуті записи); за регулярністю (часті, систематичні або записки); за даними (суворо і завжди датовані або датовані недбало). Сюди ж відносяться: щоденники, що охоплюють події незначного

проміжку часу (похідний щоденник); щоденники, які переростають в окремий жанр літератури. Будь-який вид мемуарної літератури, особливо щоденники, записки мають тенденцію переростати в жанр художньої літератури, ставати формою художнього відображення життя згідно бачення її автором.

Все що стосується мемуарної спадщини партизанської діяльності можна поділити на групи залежно від ціннісно-значущих сюжетних міфологем минулого. Перша група пов'язана з питаннями патріотизму, вірності і самовідданої праці на благо Батьківщини. У спогадах фронтовиків 1960–1970-х рр., чітко простежуються такі спільні риси оповідання, як стандартизація описів військових дій, присутність «замовлення» на патріотизм, героїзацію, міфологізацію і романтизацію подій минулої війни. Друга група пов'язана з уявленнями мемуаристів про відданість радянських громадян комунізму та комуністичній партії. Мемуаристи в своїх творах писали, що війна була найбільшою школою мужності й виховання мільйонів людей у дусі вірності комуністичним ідеям, на які посягнув ворог, в дусі безмежної любові до Батьківщини, незалежності й честі, який ніс загрозу [9]. Така безальтернативність відповідала генеральним установкам радянської пропаганди. Партія використовувала всю міць державного апарату для підйому морального духу солдат і партизанів, їх політичної свідомості під час суворих військових випробувань. Тому в мемуарах приділяється така велика увага ролі партії у боротьбі з німцями, що суттєво простежується саме у мемуарах партизан і підпільників.

Третя група міфологем наближена до попередньої і включає в себе сюжети про роль і значення особистості Й. Сталіна у подіях Великої Вітчизняної війни. Автори мемуарів з представників керівної ланки партії на все життя зберегли глибоку шанобливість по відношенню до персонажу Сталіна-вождя. Ці сюжети у спогадах, як правило, найбільш емоційні і змістовні [10]. У спогадах фронтовиків більш пізнього радянського періоду прослідковується згасання ідеалізації вождя Й. Сталіна, а більше уваги приділяється іншим радянським керівникам. Наступна група міфологем включає опис та героїзацію партизан і підпільників, романтизацію образів, особливо загиблих героїв. Автори спогадів приділяють велику увагу в своїх описах реалізації завдань командирів загонів. А добре виконані завдання в умовах окупації німцями рідного краю вже є подвигом для кожного партизана, що впливає на оцінку подій та процесів.

П'ята група міфологем пов'язана з високою оцінкою героїчних вчинків як піонерів і комсомольців, так і людей старшого покоління – учасників Першої світової і Громадянської воєн, у справі перемоги у 1941–1945 рр. Автори спогадів прагнули показати, що допомогти Батьківщині в боротьбі з ворогом хотіли всі люди, незалежно від соціальної стратифікації радянського суспільства. Особливу роль в питаннях виховання молоді відігравала мережа комсомольських організацій, про що свідчать спогади минулого. Роль комсомольців у боротьбі з ворогом чітко простежується у більшості спогадів. Мемуаристи писали про подвиги піонерів і комсомольців у війні з метою розвитку в молоді почуття патріотизму та любові до Батьківщини.

Однією із визначальних рис міфологізації минулої війни в мемуарах фронтового покоління є завдання з формування образу та узагальненого уявлення про ворога. Домінуючою рисою масової свідомості радянського суспільства було активне неприйняття політики і практики окупантів, їх ідеології і моралі. Психологічна природа протистояння як форми вираження думок і вчинків людей впливає із суті самої війни. За словами О. Зубкової, тільки на війні психологічна конструкція «ми – вони» існує в чистому вигляді обопільного неприйняття [11]. Таке міфологізоване сприйняття образу ворога відклалося насамперед у військових спогадах, де присутні емоційно-негативні описи ворога – «фріци», «фашисти». Але і в негативі був присутній міфологічний компонент. Міфологема спогадів фронтовиків – загальність негативності. Опис позитивних рис супротивника був швидше винятком, ніж закономірністю.

В останню групу міфологем можна включити установку на героїзацію учасників бойових дій і підпілля. Мемуаристи не приділяли великої уваги, або пропускали у своїх

творах факти зради й співпраці з окупантами. Для авторів спогадів ті, хто співпрацював з окупантами, були більш ніж ворогами – перебіжчиками, зрадниками, чужими «елементами».

Загалом документи особового походження посідають важливе місце у масиві Національного архівного фонду і є важливим історичним джерелом, яке знайомить з подіями Руху Опору у війні 1941–1945 рр. Перш за все, це документи фондів Центрального державного архіву громадських організацій. Інформативний потенціал мають профільні, обласні архівні установи, фонди музейних експозицій. На відміну від документів офіційного характеру, які складаються за певними правилами, документи особового походження яскравіше відображають індивідуальні риси характеру їх автора, сприйняття ним навколишньої дійсності, а також часто містять такі дані про факти і події, які практично неможливо знайти у діловій та службовій документації.

Цілком закономірно, що особисті документи представників партизанщини та підпілля доповнюють документи офіційного походження і є важливою складовою джерельного масиву з історії радянського Руху Опору. Центральні архівні установи України мають чітку структуру архівного фонду та тематично виокремлюють фонди особового походження саме партизанського та підпільного рухів. Тому розглядати документи особового походження можна лише персонально за фондами регіональних партизанських керівників та партизанських з'єднань і формувань.

Загалом, ЦДАГОУ містять як особові фонди партизан, так і присвячені партизанським загонам – з фонду 62 (діяльність УШПД) по 262 фонд (З'єднання партизанських загонів особливого призначення розвідувального управління Генерального штабу РСЧА. Командир А. Бринський). Так, у фондах ЦДАГО України представлено документи та світлини з особового фонду О. Федорова (фонд 326 «Колекція документів партизанської, державної та громадської діяльності О. Федорова (1941–1985) 1941–1986 рр.»), які розкривають основні віхи його життя, політичної і громадської діяльності. Сюди ж, особовий фонд № 240 «Д. Коротченко (1894–1969) 1918–1969 рр.»; особовий фонд № 241 «С. Ковпак (1887–1967) 1941–1973 рр.».

Матеріали особового характеру зберігають фонди окремих партизанських з'єднань і загонів та підпільних обкомів. Так, документація фонду № 63 «Перша Українська партизанська дивізія ім. двічі Героя Радянського Союзу С. Ковпака. (Сумське партизанське з'єднання. Командири С. Ковпак, П. Вершигора (1942–1944) 1941–1945 рр.)» містить особові справи партизан з прийому в члени і кандидатів в члени партії, щоденники та інші. У справі 84 представлений щоденник комісара з'єднання С. Руднева (01. 05. 1942–31. 07. 1942 рр.). У своїх дописах С. Руднев прибільшує власні заслуги у життєдіяльності Сумського партизанського з'єднання: «...Ковпак по-прежньому равнодушен не только к полевым и лесным условиям борьбы с противником, а в горах он совсем профан, но как он любит повторять чужие мысли и страшно глуп и хитер, как хохол, он знает, что ему есть на кого опереться ... а когда приходится круто, то немедленно обращается ко мне, который всю ночь мечется по колонне, и на всякие изменения немедленно реагирует. Он, и не только он, но и многие другие знают, что Руднев выведет...» [12]. У щоденниках можна прослідкувати прояви духовних переживань людини, його потаємних бажань та прагнень, образ та симпатій. Тому, аналіз інформативності цього виду історичних джерел потребує особливого критичного та об'єктивного підходу з врахуванням місця у владній структурі автора, його оточення, умов професійної діяльності.

З фонду № 66 «З'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів. (Командир М. Наумов) (1943–1944) 1942–1945 рр.» справа 42 «Дневник командира соединения М. Наумова (17. 01. 1943–29. 06. 1944 рр.)» характеризує діяльність з'єднання на завершальному етапі партизанського руху. У щоденнику М. Наумов пише про проблеми власних загонів та бюрократизацію офіційних партизанських керівних структур УШПД: «... У меня подчас создается впечатление, что этот деятель (Соколов) партизанского движения на Украине делает все, чтобы партизаны, действующие на Украине, были поставлены в невыносимые условия, а (подчиненные УШПД) партизаны, живущие в белорусских лесах,

пользуются всеми преимуществами ...». У справах 44 по 59 викладено спогади учасників з'єднання – бійців, командирів, політичних керівників.

Можна навести джерела подібних прикладів інших формувань – фонд № 69 «Рівненське партизанське з'єднання №1 (Командир В. Бегма) (1943–1944) 1943–1944 рр.»; фонд № 64 «Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання. (Командир О. Федоров) (1942–1944) 1941–1945 рр.»; фонд № 65 «З'єднання партизанських загонів Житомирської області. (Командир О. Сабуров) (1942–1944) 1941–1944 рр.»; фонд № 67 «Житомирська партизанська дивізія ім. М. Щорса. (Командир С. Маліков) (1942–1944) 1942–1944 рр.»; фонд № 68 «Рівненське партизанське з'єднання № 2 «За Батьківщину». (Командир І. Федоров) (1942–1944) 1942–1944 рр.»; фонд № 70 «Рівненський обласний штаб партизанського руху. (Начальник штабу В. Бегма) (1943–1944) 1942–1944 рр.»; фонд № 71 «З'єднання партизанських загонів ім. Й. Сталіна. (Командир М. Шукаєв) (1943–1945) 1943–1945 рр.»; фонд № 72 Партизанське з'єднання ім. І. Боровика. (Командир В. Ушаков) (1941–1943) 1941–1945 рр.»; фонд № 73 «Волинське партизанське з'єднання ім. В. Леніна. (Командир Л. Іванов) (1943–1944) 1941–1944 рр.»; фонд № 74 «Друге партизанське з'єднання ім. В. Леніна. (Командир А. Мечковський) (1944) 1944 р.»; фонд № 75 «Вінницьке партизанське з'єднання. (Командир Я. Мельник) (1943–1944) 1941–1945 рр.»; фонд № 76 «Партизанське з'єднання ім. М. Хрущова. (Вінницька область, командир О. Кравченко) (1944) 1943–1944 рр.»; фонд № 77 «Київське партизанське з'єднання ім. М. Хрущова. (Командир І. Хитриченко) (1943) 1942–1946 рр.»; фонд № 78 «Партизанське з'єднання ім. М. Хрущова. (Командир В. Чепіга) (1943–1944) 1943–1944 рр.»; фонд № 79 «З'єднання партизанських загонів ім. М. Хрущова. (Тернопільська область, командир Д. Ніколайчик) (1944) 1943–1944 рр.»; фонд № 80 «Партизанське з'єднання ім. М. Хрущова. (Львівська область, командир Б. Шангін) (1944) 1943–1944 рр.»; фонд № 81 «Партизанське з'єднання ім. М. Хрущова Представництва УШПР при Військовій Раді 2-го Українського фронту. (Командир І. Даньшин) (1943–1944) 1943–1944 рр.»; фонд № 82 «З'єднання партизанських загонів ім. С. Будьонного. (Командир В. Макаров) (1944) 1943–1944 рр.»; фонд № 83 «Партизанське з'єднання ім. С. Будьонного. (Командир І. Артюхов) (1944) 1944 р.».

Документи фондів особового походження, як правило, поділяються на декілька тематичних груп: документи до біографії, документи службової, наукової, творчої та громадської діяльності, листування та література. Крім того, особливу цінність для роботи дослідника складають фотодокументи з родинних та військових альбомів, на яких зображено як самого фондоутворювача, так і людей, котрі його оточують, міста, будівлі та інше.

Архівні обласні матеріали безпосередніх учасників партизанського руху та підпілля становлять другу групу документів особового походження. Так, документи Державного архіву Кіровоградської області у фонді № Р-7714 містить 66 од. зб. (1939–1988 рр.) присвячені Герою Радянського Союзу партизану диверсійної групи Чернігівського партизанського з'єднання Г. В. Балицькому [13]. Матеріали фонду належать за походженням до групи документів учасників партизанського руху в Україні. У роки війни займався диверсійною діяльністю, у 1942–1944 рр. – командир партизанського загону ім. Сталіна Чернігівського партизанського з'єднання. Фонд містить рукописи творів про події війни «Війна вночі», «Вибухи гримлять на Волині», «Короткі спогади. Автобіографічна розповідь» та інші. Тут, копії наказів Українського штабу партизанського руху про передислокацію партизанських загонів, про реформування партизанського з'єднання (1943–1944 рр.), запрошення на участь в урочистому засіданні ЦК КПУ й Верховної Ради, присвяченому 25-річчю визволення України від нацистських загарбників (1976 р.). Копії довідок про військову службу, бойові характеристики (1941–1944 рр.), копії Указу Президії Верховної Ради СРСР і нагородного листа про присвоєння звання Героя Радянського Союзу (1943 р.). Листи та щоденники Г. Балицького. У справі 59 фонду 64 ЦДАГОУ є щоденник командира партизанського загону ім. Сталіна Г. Балицького із записами до 26 січня 1944 р. Цитований запис характеризує стан автора та спробу урізноманітнити партизанське дозвілля у власному тилу: «...13 лютого до 5 березня 1943 г. Жизнь протекает в столице Москве. 13 лютого ушел из госпиталя. Я стал жить вместе с Федоровым, Дружининым, Коваленко, Працуном в

гостинице «Москва» ... Об этом номере знала почти вся «Москва». Жизнь проходила исключительно весело: пили, гуляли, так проходили дни и ночи ...».

Роботу з формування та зберігання фондів особового походження років війни проводять Державні архівні установи по областях України. Так, державний архів Харківської області налічує 15 фондів учасників Другої світової війни та працівників тилу. Вони були активними громадськими діячами, творчими особистостями, завдяки чому їх фонди багаті цікавими документами, і становлять значний інтерес для дослідників.

У дослідженні визначеної тематики важливе місце займають особові фонди харківського архіву – матеріали учасників партизанського руху і підпілля. Так, фонд П-11278 ДАХО секретаря Харківського підпільного обкому КП(б)У, Героя Радянського Союзу І. Бакуліна. 3 липня 1941 р. він очолив Харківський підпільний обком КП(б)У. Харківське підпілля уже до середини 1942 р. було викрито окупаційними військами. Але, за два роки партизани знищили більш ніж 20 тисяч окупантів, підірвали десятки паровозів, сотні вагонів та автомашин. У вересні 1942 р. І. Бакуліна схопили, після катувань він помер у тюремній лікарні. Нагороджений орденом Леніна, медаллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» першого ступеня, у 1965 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Фонд зберігає спогади про І. Бакуліна та фотодокументи учасників Харківського підпілля.

Документи Л. Пашкової, майстра спорту, неодноразової чемпіонки України з лижного спорту, майора запасу – фонд Р-5873 ДАХО. В роки війни 1941–1945 рр. воювала у партизанському загоні, була відряджена до штабу Південно-Західного фронту, де організовувала лижні загони. Бойові заслуги відзначені урядовими нагородами: орденом Червоної Зірки, медалями «Партизану Великої Вітчизняної війни» 2-го ступеня, «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною». Серед документів, що представлені у фонді, у розділі «Листування» містяться листи військових частин та організацій до фондоутворювача з проханням взяти участь в організації музеїв бойової слави, запрошувальні листи на зібрання та секції партизан і підпільників – учасників Великої Вітчизняної війни.

В архіві Харківської області фонд Р-6544, опис 1 зберігає документи Д. Якушенкова командира диверсійного відділення Особового партизанського з'єднання «Тринадцять», яке діяло в Могильовській області Білорусі. 3 25 травня 1943 р. Д. Якушенков вступив до Особового партизанського з'єднання «Тринадцять», яке брало участь у «рейковій війні», був командиром диверсійного відділення, з вересня 1944 р. по листопад 1945 р. служив старшиною 392 стрілецького полку 73 стрілецької дивізії на території 2-го Білоруського фронту. Учасник визволення Польщі, Східної Пруссії. Тут представлено особисті документи: почесні грамоти, шкільні та бойові характеристики фондоутворювача, газетні збірки статей Д. Якушенкова про воєнні дії в роки Другої світової війни, рукописи статей, опублікованих в газеті «Слово ветерана», фотокарточки та ін. Інформативні можливості джерел особового характеру розкривають картину минулого з погляду учасника та його власних вражень. Вивчення та залучення їх в дослідженні допомагає проілюструвати отримані свідчення з офіційних документів.

Не менш цікавими за своєю інформативністю є фонди Державного архіву Одеської області. Окрім фондів управлінської документації Одеси в період окупації, що розповідають про втрати народного господарства, звірства німецько-румунських військ. Окремим специфічним комплексом документів є особові фонди учасників Другої світової війни. Вони зберігають матеріали, які подають конкретні факти, цікаві події в інтерпретації діячів того періоду [14]. Архів нараховує п'ятнадцять особових фондів. Фонди містять багаті біографічні матеріали, а саме: особисті документи, посвідчення учасників війни, картки ветеранів, автобіографії, відомості про трудову діяльність і нагородження, спогади, вирізки з газет і статті присвячені радянським воїнам. Особливу цінність складають колекції фотодокументів з сімейних і військових альбомів. Деякі з фондів учасників війни мають велику джерелознавчу цінність для дослідження, оскільки в них зосереджено багато особової документації про життя та діяльність конкретної особистості. До групи особових джерел партизанської та підпільної діяльності відносяться документи особового походження М. Шаповаленка, що сформували фонд Р-7973 ДАОО. У лютому 1942 р. він вступив у

підпільну антифашистську групу Уточкіна, яка діяла до квітня 1944 р. Цікавими документами є довідка про участь в підпільній антифашистській групі 1941–1944 рр., медалі та посвідчення до них «За бойові заслуги» та «40 лет Победы в Великой Отечественной войне».

Інформація про військові події серпня-жовтня 1941 р., що відбувалися на теренах Полтавщини, зберігається у фондах архіву Полтавської області [15]. В них представлено історичні джерела особового походження. Зокрема, Ф. П-105 «Колекція документів діяльності партійного та комсомольського підпілля, партизанського руху, інших форм антифашистського спротиву, що діяли на території Полтавської області у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», 360 справ; Ф. Р-9075 «Колекція документів полтавчан – учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», 22 справи; Ф. Р-8910 «Колекція документів ветеранів Полтавського танко-технічного училища (ПТУ) і Зведеного полку училища», зібраний А. Ульяновком за 1939–1991 рр., 146 справ; Ф. Р-8676 «Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур та ін. періоду тимчасової німецько-фашистської окупації України 1941–1944 рр.» 395 справ; Ф. П-15 «Документи Полтавського обкому КП України». Документи справи 2 «Колекції Зведеного полку ПТУ» ДАПО Ф. Р-8910, опис 1 представляють витяги із бойових наказів, схеми бойових дій, спогади та листи ветеранів, щоденник бійця М. Косорукова про його участь у боях 1941 р. під Кременчуком і Дніпропетровськом, згодом – обороні Північного Кавказу.

Джерела особового походження з історії утворення й діяльності партизанського та підпільного рухів в роки окупації Сталінської області зібрано в архівному фонді 5000 Державного архіву Донецької області «Партизанское и подпольное патриотическое движение в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.) на территории Донецкой области», формування якого розпочато в 1941 р. і на сьогодні нараховує 455 справ. Окремою групою документів, за суб'єктивною специфікою подання інформації, є щоденники та спогади учасників підпільної роботи в тилу німців. Інформація цього виду джерела вимагає ґрунтовної критики в процесі аналізу та застосування її інформації у дослідженні Руху Опору, оскільки самі партизани та підпільники, з огляду на особливості подібної діяльності, не мали можливості пересвідчитися в досконалості виконаних завдань. Для цього існували спеціальні групи партизан, метою діяльності яких була перевірка роботи і встановлення достовірності поданих свідчень.

Прикладом такого виду документів є щоденник Замятіна про перебування у тилу ворога в Олександрівському районі Сталінської області у період 1941–1943 рр. у справі 80, 18 аркушів. Також, інформацію про підпільну роботу у 1942–1943 рр. в Сталінській області дають спогади її учасників А. Чванкіної (справа 134) та інших, документи яких зібрано у фонді 5000 «Партизанское и подпольное патриотическое движение в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.) на территории Донецкой области». Спогади організатора підпілля у Костянтинівському районі Сталінської області М. Бризгалова (опис 1, справа 219) та інші документи з фонду 533 «Воспоминания...» (опис 1, справи 215–258).

Цей тип документів широко представлений у фонді 5000 опис 2, що містить документальні матеріали – свідчення діяльності Слов'янського партизанського загону під командуванням М. Карнаухова. Зокрема, історія і щоденник партизанського загону, щоденник партизанського загону М. Карнаухова, щоденник бойової діяльності партизанського загону, щоденник групи Трубочанінова та інші (справи 2–4, 6, 8, 10).

Документи присвячені партизанам та підпільникам Луганщини зібрані в фондах Державного архіву Луганської області. У фонді Р-1790, опис 1 (1942–1946 рр.) «Партийное подполье и партизанское движение на территории Ворошиловградской области в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)» розділ 7 присвячений колекції спогадів про підпільно-партизанський рух на Ворошиловградщині. Так, справа 78 «Воспоминания, письма и другие материалы о деятельности подпольной организации «Молодая гвардия» (июнь-октябрь 1943 г.)» на 83 сторінках містить матеріали особового походження та свідчення, які доповнюють офіційну та партійну документацію з проблем функціонування та діяльності

підпільної комсомольської організації. До розділу 7 віднесено документи особового походження: справа 228 «Куровский Н. В., Синенко Л. В. Воспоминания о партизанской деятельности сватовчан в составе партизанского отряда под командованием Сиворонова Я. И. (июнь 1943 – апрель 1944 гг.)» на 10 аркушах зафіксовані спогади учасників партизанського загону на території Сватівського району. Справа 229 а «Отредактированная и дополненная воспоминаниями стенограмма беседы с бывшим секретарем подпольного обкома КП(б)У т. Сеценко С. Е., воспоминания Морозовой Т. П. (1945–1980 гг.)» має 176 аркушів тексту стенографічного характеру та доповнена спогадами. До розділу 10 цього фонду – справа 274 «Автобиографии молодогвардейцев, воспоминания и другие материалы о деятельности подпольной комсомольской организации «Молодая гвардия» внесено документи особового походження при підготовці збірника документів про діяльність комсомольців за квітень 1943 – вересень 1955 рр. на 106 аркушах.

Окремо виділяється фонд Р-1745, опис 1 «Воспоминания участников подпольных комсомольских организаций Ворошиловградской области о подпольной работе в период временной немецко-фашистской оккупации (коллекция) 1945 г.». Тут одна справа на 25 аркушах – спогади про роботу підпільної комсомольської організації «Комсомолец» міста Кадіївка Ворошиловградської області за період 20 квітня – 25 травня 1945 р.

Достатньо широко у фондах Державного архіву Дніпропетровської області представлена документація особового походження, що засвідчує активну діяльність окремих представників партизансько-підпільного руху Дніпропетровщини. Так, фонд Р-4534 «Особовий фонд Рябого» нараховує 41 одиницю зберігання та присвячений підполковнику, начальнику штабу об'єднаних бойових груп підпільної антифашистської організації міста Павлограда К. Рябому. До матеріалів фонду увійшли – автобіографія, посвідчення партизана Великої Вітчизняної війни, спогади про збройне повстання павлоградчан у лютому 1943 р., книга К. Рябого «43 дні в підпіллі», статті опубліковані в газетах, вітальні листи та телеграми у зв'язку з 30-ти річчям визволення України від окупантів, фотографії К. Рябого та його товаришів-підпільників, схема бою в період повстання бойових патріотичних груп у Павлограді 13–16 лютого 1943 р.

У фонді Р-4543 «Особовий фонд Савельєва-Сучкова», нараховує 4 одиниці зберігання, зібрано спогади В. Свельєва-Сучкова про діяльність молодіжної підпільної групи партизан-розвідників в тилу ворога у 1941–1943 рр., архівна довідка про його участь у партизанському русі на території Дніпропетровської області, фотографії. Фонд Р-6137 «Особовий фонд Штейна», нараховує 263 одиниці зберігання, містить матеріали журналіста М. Штейна. Він брав участь у діяльності підпільної комсомольської організації Дніпропетровська, що діяла у 1941–1943 рр. У фонді є фотографії М. Штейна та членів вказаної підпільної групи, статті присвячені історії періоду Великої Вітчизняної війни, післявоєнної відбудови міста.

У фондах архіву зібрано колекції тематичних документів. Зокрема, фонд Р-2431 колекція листівок та листів, надісланих радянськими громадянами з примусових робіт у Німеччині й нараховує 12 800 одиниць зберігання за 1941–1945 рр. Фонд Р-2442 колекція контрольних робіт учнів шкіл Дніпропетровської області на тему: «Що я зазнав у дні німецько-фашистської окупації», нараховує 5045 одиниць зберігання й написано у 1943–1946 рр. в період визволення України і післявоєнні роки. Документи фонду розповідають про вторгнення німецьких військ на територію Дніпропетровщини, насильство, розстріли, грабування, вивезення населення до Німеччини, допомогу місцевого населення партизанам. Додаткову інформацію можна знайти у джерельному масиві ДАДнО: фонд Р-5012 «Комісія з перевірки колишніх партизан», фонд Р-2427 «Комісія з обліку збитків (1941–1946 рр.)». Так, фонд Р-5421 «Документи про ветеранів Великої Вітчизняної війни», який нараховує 61 одиницю зберігання за період 1941–2001 рр., представлений документами приватних осіб, районних архівів області, редакцій газет «Дніпровська правда», «Дніпро вечірній», «Дніпровська зоря».

Джерела особового походження як окрема група джерел з питань радянського партизанського та підпільного руху років війни представлена архівними документами та опублікованими спогадами учасників. Огляд документів архівного фонду України з

проблеми формування та діяльності партизанських загонів та підпільних груп у роки окупації засвідчує вагомий науковий потенціал. З'ясування історичної інформативності документів особового походження передбачає застосування спеціальних методів їх аналізу. Джерела особового походження радянської партизанщини та підпілля доповнюють інформацію документів офіційного походження і є важливою складовою джерельного масиву з історії радянського Руху Опору. Варто відзначити видову різноманітність документів особового характеру й суб'єктивність викладеної в них інформації, що не применшує їх значення, а доповнює історичну картину особистісними характеристиками.

Висновки

Документи особового походження, на відміну від документів офіційного характеру складених за певними правилами, яскравіше відображають індивідуальні риси характеру їх автора, сприйняття ним навколишньої дійсності, а також часто містять додаткову інформацію про факти і події, які не відображені в офіційній документації. Група історичних джерел особового походження завдяки суб'єктивному способу подання інформації передбачає власну методику аналізу джерел та несе в собі історичну інформацію, яка не властива іншим письмовим джерелам. Використання у дослідженні джерел особового характеру уможливорює ґрунтовні історичні реконструкції як бойової й підривної діяльності окремих загонів, так і формування цілісної картини радянського Руху Опору в роки війни на території України.

Література

1. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие / Авт. кол. И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М. : РГГУ, 2004. – 702 с.
2. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник: учеб. пособие по источниковедению истории СССР / М. Н. Черноморский. – М., 1958.
3. Сеньявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. С. Сеньявская. – М. : РОССПЭН, 1999. – 383 с.
4. Реброва И. В. Великая Отечественная война в мемуарах: историко-психологический аспект. дис. к. и. н. спец. 07.00.02 / И. В. Реброва. – Краснодар, 2005. – 255 с.
5. Курносоев А. А. Приемы внутренней критики мемуаров: Воспоминания участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как исторический источник / А. А. Курносоев // Источниковедение: Теоретические и методологические проблемы. – М., 1969. – С. 478–505.
6. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 38, 89–91.
7. Белявский И. Г. Некоторые психологические аспекты отражения действительности в исторических источниках / И. Г. Белявский, А. П. Пронштейн // Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы. – 1974. – № 1. – С. 20.
8. Минц С. С. Об эволюции источников мемуарного характера (к постановке проблемы) / С. С. Минц // История СССР. – 1979. – № 6. – С. 60–61.
9. Шеляг В. В. Структура общественного сознания и проблемы формирования духовного облика советских воинов: доклад на соиск. учен. степ. докт. филос. наук. / В. В. Шеляг. – М., 1971. – С. 15.
10. Василевский А. М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – М., 1976.
11. Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945–1946 гг.) / Е. Зубкова // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 6.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 53.
13. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. № Р-7714. – 66 од. зб. (1939–1988 рр.) «Григорій Васильович Балицький».
14. Паніван Г. М. Фонди особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у Державному архіві Одеської області / Г. М. Паніван // Архіви України, 2010. – Вип. 2(268): квітень-червень. – С. 163–170.
15. Пустовіт Т. П. Документи Державного архіву Полтавської області про участь місцевих військових формувань у бойових діях у серпні – вересні 1941 р. на території Полтавської області / Т. П. Пустовіт // Архіви України, 2010. – Вип. 2(268): квітень-червень. – С. 77–89.

References

1. Danylevskyy, J. N. Kabanov, V., Medushevskaya, A. N. & Rumyantsev, M. F. et al (2004). *Istochnykovedeniye: Theory. History. Method. Sources of the Russian history: Textbook. Posobyie*. M. : RGGY, 702 (in Russ.)
2. Chernomorskiy, M. N. (1958). *As Memoirs historically Source: Textbook. Posobyie ystochny kovedenyyu history in USSR*. M. (in Russ.)
3. Senyavskaya, E. S. (1999). *Psychology war in the XX century: Russia historically Experience*. M., 383 (in Russ.)

4. Rebrova, I. V. (2005). The Great Patriotic War in his memoirs, historical and psychological aspect. Dis. k.y.n. specials. 07.00.02. Krasnodar, 255 (in Russ.)
5. Kurnosov, A. A. (1969). *Receptions inner critics memuarov: Memoirs Partizanskmovement participants in the Great Patriotic War periodhistorically As Source*. M., 478-505 (in Russ.)
6. Golubtsov, V. S. (1970). *Memoirs as a source for the history of Soviet society*. M., 38, 89-91 (in Russ.)
7. Belyavskyy, I. G. (1974). *Some psychological aspects of reflection of reality in historical sources. 1*, 20 (in Russ.)
8. Mynts, S. S. (1979). *On the evolution of memoirs sources (to the problem)*. 6, 61 (in Russ.)
9. Shelyag, V. V. (1971). The structure of social consciousness and problems of formation of the spiritual image of Soviet soldiers: report onsoisk. scientists. step. Doctor. Philosophy. Sciences. M., 15 (in Russ.)
10. Vasilevskiy, A. M. (1976). Lifework. M. (in Russ.)
11. Zubkova, E. (1992). The social atmosphere after the war (1945–1946 biennium). *Free life*, 6, 6 (in Russ.)
21. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (*hereinafter – TSDAHO Ukraine*). F. 63. Des. 1. Act 85, 53 (in Ukr.)
12. State Archive Kirovograd region (*hereinafter – SAKR*). F. R-7714. 66 (1939–1988) «Grygoriy Vasylevych Balytskyy» (in Ukr.)
13. Pinivan, G. M. (2010, April–June). Personal funds of the Great Patriotic War of 1941–1945. In the State Archives of Odessa region. *Archives of Ukraine*. 2(268), 163-170 (in Ukr.)
14. Pystovit, T. P. (2010 April–June). Documents State Archive of Poltava region on the part of localmilitary units in combat operations in August–September 1941 in Poltava region. *Archives of Ukraine*. 2(268), 77-89 (in Ukr.)

KOVALSKA Lesya Andriyvna,

Candidate of historical science, Vasyl' Stus Donetsk National University

e-mail: dreamlife.lesya@gmail.com

THE SOURCES OF PERSONAL ORIGIN AND HISTORY OF THE SOVIET PARTISAN UNDERGROUND MOVEMENT

Purpose. *In the study of controversial historical processes and phenomena important element of subjective information carriers that of written historical sources constitute a separate group of sources of personal origin. Their significance lies in the establishment of interpersonal communication in evolutionary and existential whole and avtokomunikatsiyi. These sources show consistently the most individual process of self-awareness and development of interpersonal relationships. Study array of historical sources of personal origin and methods of analysis for information became the subject of research in general works with source and source-specific research. The purpose of Article defines systematization problem and identify informative historical sources of personal origin of source discourse within the Soviet partisan movement and underground war years.*

Approach. *A separate group of historical sources of personal origin on Soviet partisan movement and underground war years represented archival documents and published memoirs of participants. Figuring informative historical documents of personal origin involves the use of special methods of analysis.*

Findings

The sources of personal origin partyzanschyny Soviet underground and official documents complement origin and is an important component of the source array with the history of Soviet resistance movement. It is noteworthy species diversity of personal documents set out the nature and subjectivity in them information that does not diminish their value, and complements the historical picture of personal characteristics.

Research consequences. *Unlike the official nature of documents that consist by certain rules, documents of personal origin brightly reflecting individual traits of the author's perception of reality, and often contain data on the following facts and events that are not reflected in the business and official documentation.*

Value. *Group of historical sources of personal origin due to the subjective way of presenting information provides its own method of analysis of sources and carries historical information, which is not characteristic of other written sources.*

Keywords: *Soviet Resistance Movement, sources of personal origin, memoirs, memoirs, diaries, personal fund.*

*Надійшла до редакції 05.10.2016
Затверджена до друку 15.10.2016*

УДК 930.1(450):94(477)«1918/1933»-058.244

КОМПАНІЄЦЬ Олексій Вікторович,
студент-магістр ННІ історії та філософії
ЧНУ ім. Б. Хмельницького
e-mail: oleksiy_kompaniyets@ukr.net

КОНЦЕПЦІЯ «ВЕЛИКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СРСР 1918–1933 рр.» В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АНДРЕА ГРАЦІОЗІ: СПРОБА КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Публікація присвячена концепції «Великої селянської війни в СРСР 1918–1933 рр.» та її інтерпретації в працях сучасного італійського історика А. Граціозі. Виявлено чинники, що сприяли генезі концепції, зокрема підходи Е. Вулфа, В. П. Данілова, Т. Шаніна. Порушено питання про доцільність застосування в даному контексті дефініції «селянська війна» та про обґрунтованість обраних хронологічних меж. Проаналізовано сутнісні характеристики «Великої селянської війни в СРСР», що пропонуються в західній історіографії. Зроблено спробу виявити сильні та вразливі сторони як самої концепції, так і підходу А. Граціозі до її інтерпретації. Публікація супроводжується інтерв'ю автора з проф. Граціозі.

Ключові слова: Велика селянська війна 1918–1933 рр. в СРСР, Андреа Граціозі, західна історіографія, селянський опір, «суцільна» колективізація сільського господарства, Селянська революція 1902–1922 рр., Віктор Данілов.

Постановка проблеми

Не буде перебільшенням назвати А. Граціозі (Andrea Graziosi) – професора новітньої історії з Неаполітанського університету ім. Федеріка II, президента Італійського національного агентства з оцінки університетів і досліджень – найвідомішим і найпопулярнішим на сьогодні представником італійської історіографії з проблем радянського села 1920-х – 1930-х рр. Представникам різних аграрно-історичних наукових шкіл, що існують в пострадянських країнах, особливо послідовникам В. П. Данілова, А. Граціозі передовсім відомий як прибічник оригінальної концепції «Великої селянської війни в СРСР 1918–1933 рр.».

Остання, нарівні з концепціями «щоденного опору» (everyday resistance) Дж. Скотта (James Scott), «культури опору» (culture of resistance) Л. Віоли (Lynn Viola), «соціального бандитизму» (social banditry) Е. Гобсбаума (Eric Hobsbawm), «селянських війн ХХ ст.» Е. Вулфа (Eric Wolf) та «спротиву без лідера» (leaderless resistance) Ю. Амосса (Julius Amoss) тощо, набуває особливого наукового значення в контексті історіографічного аналізу домінуючих у західній історіографії підходів до інтерпретації селянського спротиву соціально-економічній та культурній політиці радянської влади наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Погляди А. Граціозі на проблему «Великої селянської війни 1918–1933 рр. в СРСР» вперше були комплексно представлені на лекції, прочитаній у Гарвардському університеті у березні 1995 р., а згодом – на сторінках монографії, що витримала кілька перевидань «The Great soviet peasant war. Bolsheviks and peasants. 1917–1933» («Велика селянська війна в СРСР. Більшовики та селяни». 1917–1933) [4; 17]. Для кращого розуміння підходу А. Граціозі до інтерпретації вищезазначеної проблеми, варто звернутися й до інших праць історика [3; 6 (англомовний варіант – див. 19); 7, 14, 15, 16, 18]. Окремо слід згадати про книгу «Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр.» [5], оскільки ряд епізодів селянського спротиву політиці більшовиків – «найбільшої селянської війни в історії Європи початку ХХ ст.» [4, 7; 5, 118] – Граціозі намагається розглядати саме в європейському (чи, коректніше, євразійському) ключі.

У вітчизняній історіографії спадщина А. Граціозі досі не була предметом спеціального дослідження. До його інтерпретації «Великої селянської війни 1918–1933 рр. в СРСР» дослідники зверталися переважно в контексті аналізу західної історіографії історії СРСР

1920-х – 1930-х рр. Так, можна виділити статті Г. М. Васильчука, О. В. Вовка, Б. К. Патриляка, Н. Р. Романець. Оскільки краще усвідомлення поглядів А. Граціозі на проблему «Великої селянської війни» можливе за належного історіографічного аналізу інтерпретацій В. П. Даніловим і Т. Шаніним концепції «Великої селянської революції», підвищений науковий інтерес викликають недавні публікації Ю. С. Кононенка, С. В. Корновенка [11] та І. А. Фаренія [12].

Мета публікації: виявити ключові положення в інтерпретації сучасним італійським істориком А. Граціозі відносин між селянством і владою в СРСР у 1920-х – на поч. 1930-х рр. у межах концепції «Великої селянської війни 1918–1933 рр.»; порівняти точку зору дослідника з близькими до неї, висловити судження про ефективність історичних інтерпретацій такого типу.

Виклад основного матеріалу

Попри те, що концепція «Великої селянської війни в СРСР» в інтерпретаціях А. Безансона (Alain Besancon) й А. Граціозі побачила світ, відповідно, 1993 та 1995 р., очевидно, що її генезу слід шукати серед аграрно-історичних студій попередніх десятиліть.

У якості предтечі концепції «Великої селянської війни» маємо підстави назвати працю Е. Вулфа «Селянські війни ХХ ст.» («Peasant wars of the twentieth century»), де, поруч з іншими країнами, розглянуто динаміку конфліктів між владою та селянством у Росії з ХVІІ ст. до 1920-х рр. [20, 51–102] і, зокрема, зроблено висновки про те, що «незважаючи на здобуття більшовиками владних висот у 1917 р. *[суперечливість цієї тези є очевидною – прим. авт.]*, їх стосунки із селянством відзначалися гострою конфліктністю, а стара сільська Росія продовжувала існувати до 1929 р.» [20, 97–98].

Ще одним важливим чинником появи концепції «Великої селянської війни в СРСР», безперечно, став науковий проект і концепція «Великої селянської революції 1902–1922 рр.». У рамках останньої підвищений інтерес викликає наукова спадщина В. П. Данілова і Т. Шаніна (Teodor Shanin), які хоч і спиралися на існуючу історіографічну традицію *[як переконливо довів І. А. Фареній, одним з перших, хто обстоював селянський характер революційних подій в Росії поч. ХХ ст. як синтез революції пролетарської (явища міжнародного) та революції селянської (явища суто російського) був ще М. М. Покровський у 1920-х рр. – прим. авт.]*, однак вперше ґрунтовно розкрили її сутнісні ознаки, розробили схему періодизації, довели її самобутній, але не взаємовиключний щодо революцій 1905 та 1917 р., характер [12, 162], а також сформували відповідну потужну джерельну базу, в т.ч. із залученням провінційних архівів. Привертає увагу те, що, за словами Т. Шаніна, на їх із В. П. Даніловим бачення «Великої селянської революції 1902–1922 рр.» вплинули аналітичні узагальнення Е. Вулфа, яким «вперше було з'ясовано загальну проблему селянських війн у ХХ ст.» [13, 32]. Так, спільними рисами наративів Вулфа, Данілова і Шаніна є підвищена увага до провінцій, особливо до селянських виступів у прикордонних територіях; аналіз факторів, що об'єднували селянство у боротьбі проти політики влади; пошук відповідей на ключове питання: «хто повстає?».

Переходячи безпосередньо до аналізу концепції «Великої селянської війни в СРСР» А. Граціозі, дозволимо собі дати короткий коментар щодо позиції А. Безансона, який за два роки до італійського історика висловив співзвучну тезу. Так само, як і Граціозі, Безансон пропонує змістити нижню хронологічну межу війни з 1917 р. на користь 1918 р., мотивуючи це тим, що 1917 р. конфлікт на селі лише зав'язувався, а його справжній вибух навесні-влітку 1918 р. викликало масове виникнення комнезамів та активізація реквізицій у селянства [1, 117–118]. Таким чином, А. Безансон наполягає на тому, щоб визнати 1918–1921 рр. першою з чотирьох фаз війни більшовиків проти селян. Допускаючи неточності перекладу, зауважимо, що вже через кілька сторінок період 1918–1921 рр. названо не окремим етапом, а власне «селянською війною» [1, 125]. Наступні фази війни – це, відповідно, 1921–1928 рр. – НЕП, або «селянський Брест-Литовськ» [1, 118] – час гуртування сил перед остаточним наступом і 1928–1932 рр. – війна зі змінним успіхом (!) проти «класового ворога» в особі метафізичного «куркуля» *[див. цікаве співставлення А. Безансоном «куркуля» метафізичного та реального – 1, 119]*. На думку дослідника, 1932 р. – час остаточної перемоги більшовиків

при нульовому економічному вираші. У такому разі видається непродуктивною його спроба представити голодомор 1932–1933 рр. як четверту фазу війни [1, 121], особливо враховуючи те, що спротив, який чинила одна з «воюючих сторін» – селянство у цей час був на позір меншим, ніж, скажімо, 1930 р. Традиційно для французької історіографії, у питаннях протистояння селянства політиці радянської влади А. Безансон неодноразово намагається звернутися до досвіду Вандеї 1793–1796 рр. як класичного прикладу подолання контрреволюції [1, 116, 123–126], хоч і більш складного, різноманітного і багатшого, на його думку, ніж «селянська війна в СРСР» [1, 123].

Інтерпретація «селянської війни в СРСР» італійським істориком А. Граціозі виглядає більш ґрунтовною, аргументованою і концептуально витриманою. Передовсім зазначимо, що, однаково полемізуючи з істориками – прибічниками комплексного та локального підходів, проблему взаємовідносин між радянською владою і селянством дослідник розглядає в кількох площинах: національній, всесоюзній та європейській. Останню він намагається вписати у своє оригінальне трактування європейської історії 1905–1956 рр. як часу війн та революцій у Європі [5]. Зокрема, природу «селянської війни в СРСР» можна розглядати крізь призму конфлікту між міським і сільським суспільством. Хоч сам А. Граціозі, як ним було зазначено в інтерв'ю автору цієї статті, не є прибічником такого підходу, та очевидно, що протягом XVIII–XX ст. у Європі наростало відчуження між державою та селом, що супроводжувалося перманентними великими селянськими війнами від Вандейського повстання до протистояння 1918–1933 рр. в СРСР [5, 118]. Спорідненість селянського опору зумовлювалася подібністю вимог: заволодіння панською землею і її розподіл [*побутування цих категорій як соціальних міфів у селянському середовищі заслуговує більш докладної уваги – прим. авт.*], мінімальне втручання держави, вільна торгівля у місцевому масштабі, захист традиційних селянських цінностей тощо [5, 145].

Спробуймо з'ясувати наскільки взагалі доцільним і в яких контекстах видається вживання поняття «селянські війни». Очевидно, що дефініція «селянська війна в СРСР» не відповідає звичному розумінню слова «війна» як конфлікту, що включає виразно представлені ворожі сторони, їх збройні сили, наявність лінії фронту тощо. Так, піхотні та кавалерійські підрозділи РСЧА, де частка селянства становила, відповідно, бл. 85% та бл. 95%, застосовувалися проти повсталого селянства лише у виключних випадках. Можливим виходом з такої ситуації виглядає звернення до більш вдалого терміну «гібридна війна» в значенні боротьби у економічній, юридичній, інформаційній та культурній сферах. В історичному контексті виступає ще одне можливе поняття – «тиха війна» – використане Й. Сталіним у відомому листі від 05.06.1933 до М. Шолохова на позначення боротьби, яка йде між селянством і радянською владою.

Повернімося до раніше згадуваного питання «хто повстає?», чи, в даному випадку, «хто воює?». За образним висловом А. Безансона, селяни [*ті, кого надихає земля (зокрема мирна робота на землі) та віра в Бога – прим. авт.*] протистояли тим, «кого надихає віра у міць трактора» [1, 120]. Виходячи з цих імперативів, виникає питання: наскільки вдалою може бути інтерпретація «селянської війни в СРСР» як спротиву традиційного консервативного селянства інституціональним інноваціям? Водночас наскільки можна говорити про традиційність радянського села 1920-х – поч. 1930-х рр., з огляду на складні процеси емансипації селянства кін. XIX – поч. XX ст., а також наявність, хоч і незначної чисельно, але вагової соціально, групи т. зв. «нового селянства»? На думку А. Граціозі, «громадянська війна» та безжалісна «модернізація» згори пояснюють крайні форми, яких набула в СРСР народна антипатія до сучасності в цілому, в т.ч. до її позитивних сторін [4, 96]. За таких обставин, хоч і нетрадиційним, однак перспективним видається підхід крізь призму філософської проблеми «бунту проти розуму».

Колоніальний [*читай – іншоетнічний*] характер міст, наприклад в Українській СРР, А. Граціозі вважає чинником, що загострював «селянську війну в СРСР» [4, 22]. Такий підхід видається найбільш вдалим за умов його синтезу із тезою Л. Віоли про конфлікт селянства і влади в СРСР як боротьбу міської та сільської світів-культур. По-своєму цікавий, він, однак, на є оригінальним, оскільки «теорія боротьби двох культур» активно відстоювалася ще

Д. Лебедем. Доречною тут видається несподівана теза А. Безансона про те, як «підгодовування» міст владою, зведення «захисних мурів» навколо них від голодного селянства у 1932–1933 рр. за допомогою військових кордонів, сформувало пасивно слухняний характер перших [1, 124].

Образно представляючи «селянську війну в СРСР» як певну соціальну драму, А. Граціозі було запропоновано таку її періодизацію: 1917 р. – увертюра; 1918–1922 рр. – перший акт; 1922–1927 рр. – інтерлюдія (перемир'я між владою та селянством); 1928–1933 рр. – другий акт [наводимо первісну періодизацію за виданням 1997 р. [17]. Під час інтерв'ю автора з проф. Граціозі, ним було подано децю іншу, вочевидь, доопрацьовану періодизацію. Докладніше – див. Додаток – прим. авт.]. Основні епізоди першого акту війни за Граціозі багато в чому нагадують пізню, компромісну, інтерпретацію В. П. Данілова. Італійський історик так само не протиставляє, а органічно розкриває селянську війну на фоні революційних подій 1917–1922 рр. Однак, якщо, згідно В. П. Данілову, «Велика селянська революція 1902–1922 рр.» переможно закінчилася 1922 р., оскільки радянським законодавством було закріплено здійснені земельні перетворення [8, 227], то, на думку А. Граціозі, у 1921–1922 рр. було досягнуто лише крихкого перемир'я: мілітаризована партія більшовиків, не дочекавшись допомоги західноєвропейського пролетаріату, побоюючись піти на відкриту громадянську війну з масою селянства, погодилися на деякі економічні поступки, щоб виграти час та зміцнити соціальну основу радянської влади [4, 37]. А. Граціозі переконаний, що 1928 р. Й. Сталін свідомо вирішив повернутися до зам'ятого у 1921 р. конфлікту. Фактичним оголошенням війни, за словами історика, було виключення селян зі знову введеної системи карткового постачання [4, 44]. Оскільки політичних гарантій-запобіжників незворотності закріплених на поч. 1920-х рр. земельних перетворень не було [12, 162], зміст другого акту «селянської війни» полягав у наступі влади на попередні завоювання хліборобів. Якщо в 1930 р. протидія селянства цьому наступу вилася у масштабний і строкатий за формами активний і пасивний опір, то в 1932–1933 рр. селяни, на думку А. Граціозі, стали боятися холоднокривого придушення відкритої непокори, а тому вдалися до пасивного опору безпрецедентного розмаху [4, 51, 56]. Хоча масштаби опору в умовах голодомору видаються перебільшеними, привертає увагу спроба дослідника розмежувати свідомі та цілеспрямовані акти селянського протесту від спонтанних деструктивних явищ, викликаних такими факторами як голод, страх, відчай, дезорганізованість тощо.

Висновки

Враховуючи результати досліджень наших попередників, можна стверджувати, що «Велика селянська війна в СРСР» постає як постійний загальний фон епохи. Перманентно триваючи в найширшому розумінні з 1902 до 1938 р., селянська війна, чи, точніше, селянські війни в Росії, а потім СРСР набули характеру «війни проти всіх», яку вело селянство, збуджене потужним моральним імперативом мирно господарювати на своїй землі. Не зумівши створити адекватної (органічної) для нього політичної влади, селянство програло змагання за майбутнє, було приборкане моторошним, але в стратегічному відношенні ефективним за умов війни без фронту і тилу, голодомором 1932 – 1933 рр. та остаточно взяте під контроль в ході «куркульської операції» 1937 – 1938 рр.

Інтерпретація «Великої селянської війни в СРСР» сучасним італійським істориком А. Граціозі є ґрунтовним і самодостатнім подальшим розвитком ідей Е. Вулфа і В. П. Данілова. Втім, як і будь-яка велика концепція, в т.ч. «Велика селянська революція 1902 – 1922 рр.», вона вразлива до критики. Подібний селянофільський підхід страждає певним схематизмом, який, однак, частково компенсується за рахунок підвищеної уваги до національних аспектів «селянської війни».

Додаток

Інтерв'ю автора з проф. Андреа Граціозі (21.01.17)

О. К.: Пане Граціозі, очевидно, що дефініція «селянська війна» в СРСР не відповідає звичному поняттю війни як конфлікту, що включає чітко виражені ворогуючі сторони, їхні збройні сили, лінію фронту тощо. Можливо, більш вдалим терміном буде «гібридна війна» в

значенні боротьби радянської влади проти селянства у економічній, юридичній, інформаційній, культурній сферах, адже, як показує історичний досвід, іноді вона виявлялася не менш ефективною, ніж класична війна?

А. Г.: *Я б сказав, що більш вдалим терміном є «партизанська війна», але ми не можемо забувати, що російські, українські та інші селяни перебували також у складі реальних армій, наприклад, Махна і Антонова, які нараховували десятки тисяч бійців та були прив'язані до того, що, на мою думку, мають розумітися як «протодержави».*

О. К.: *Якою мірою дослідження Е. Вулфа «Селянські війни ХХ ст.» та погляди В. Данілова на концепцію Великої селянської революції в Росії 1902–1922 рр. вплинули та Вашу інтерпретацію селянського опору політиці більшовиків у 1920-х – 1930-х рр.?*

А. Г.: *Звісно, я читав і особисто зустрічався як з Е. Вулфом, так і з В. Даніловим. Обидва, безумовно, вплинули на мене, незважаючи на те, що Віктор Петрович був початково проти поширення категорії «селянська війна» на громадянську війну. Фактично від звернувся до мене з пропозицією написати передмову до першого тому доповідей ВЧК-ГПУ про селянство, що виходила за його редакції [мова йде про п'ятитомну збірку документів і матеріалів «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939» – прим. авт.], але коли він прочитав що я думаю, що більшовики вели війну проти селянства у 1918–1922 рр., і що селянська реакція на неї дала початок реальній «селянській війні», він відмовився публікувати мою передмову. Я розумію, що пізніше він дійшов згоди зі мною, але ніколи не мав можливості обговорити це питання з ним ще раз, в т.ч. й через те, що відмова опублікувати мою передмову, звичайно, зашкодила нашим відносинам. В будь-якому разі я хотів би сказати, що обрав назву в руслі Енгельсової Селянської війни в Німеччині, тому що мені здалася дуже парадоксальною обставина, що радянський режим, проголошуючи підтримку селянства, фактично вів проти нього війну. Ідея прийшла до мене в процесі опрацювання доповідей ВЧК, наданих мені В. Даніловим для підготовки моєї передмови, секретних матеріалів Орджонікідзе 1930 р., знайдених мною в Російському державному архіві соціально-політичної історії, і деяких матеріалів, що стосувалися розкозачення у 1919 р. Я пов'язав дані цих документів зі звітами італійських консулів 1930–1934 рр. по Україні і переконався у тому, що в СРСР мала місце справжня селянська війна у двох актах, причому в Україні вона набула специфічних акцентів.*

О. К.: *Яке місце Велика селянська війна в СРСР 1917–1933 рр. та, зокрема, Україна, займають у Вашій інтерпретації Європейської історії 1905–1956 рр. як часу війн та революцій?*

А. Г.: *На мою думку, вони були важливою її частиною тому що це підриває соціальну легітимність радянської держави (який був викуплені завдяки перемозі 1945 р.) і дозволяє нам краще зрозуміти: 1) характер радянської держави, кидаючи виклик традиційній інтерпретації «тоталітаризму»; 2) характер радянської «модернізації», що на мій погляд, увібрала у себе важливі елементи архаїки і нео-традиціоналізму, як на соціальному, так і на політичному рівні; 3) подальший хід радянської історії, так як радянський соціально-економічний режим було перманентно відключено в рамках цієї модернізації, і законність підстав для його повернення після 1945 р. фактично було підірвано досвідом минулого. Це анулювало усі домаганнями режиму, що зробило складною, якщо не неможливою, його регенерацію.*

О. К.: *Ви запропонували 1917–1933 рр. як хронологічні рамки Великої селянської війни. Можливо, вони мають бути розширені до 1902 р. (за В. Даніловим і Т. Шаніним) і, відповідно, до 1934 р. (злам опору останніх селян-принципалістів; створення НКВС; проведення XVII Конгресу ВКП(б) – «з'їзду переможців»; початок нової хвилі репресій після убивства С. Кірова тощо)? Чи, можливо, ми маємо говорити про перманентні селянські війни 1902–1938 рр. в Росії та СРСР (1938 р. – згідно тези Л. Віоли про останній акт «куркульської операції» у 1937–1938 рр.)?*

А. Г.: *У своїй книзі я стверджую, що можна очікувати початок напруженості між «російською» державою і її багатонаціональним селянством до 1902 р., але, звичайно, буде помилкою застосовувати термін «радянська» до періоду 1902–1917 рр. Мій конфлікт з*

Даніловим був викликаний його початковою відмовою розширити хронологічні межі до пост-1918 періоду. Я згоден з можливістю розширення концепції, яка б захопила й куркульську операцію 1937–1938 рр., але до сих пір вважають, що в 1933 р. зокрема за допомогою голоду. Тому я продовжую вважати це війною у двох актах – 1918–1922 і 1930–1933 рр. плюс інтерлюдію (антракт) 1923–1927 рр. та дворічну підготовку до другого акту – 1928–1929 рр.

О. К.: Які причини, на Вашу думку, викликали «антиселянський поворот» у політиці радянської влади наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр.?

А. Г.: *Я вважаю, вони є досить очевидними: величезні амбіції радянської еліти, марксистська ідеологія і параноя, переконання і методи Сталіна та його оточення, досвід громадянської війни.*

О. К.: Чи коректно назвати політику радянської влади в період голодів 1931–1933 рр. у СРСР блискучою стратегічною операцією, здійсненою більшовиками з метою розгромити «класового ворога» в умовах війни проти селянства – війни без тилу і фронту?

А. Г.: *З огляду на жахливі страждання, які вона викликала, я б не назвав її «блискучою», але, звичайно, Сталін (а не «більшовики») дивно, ефективно і цинічно вирішили – найвірогідніше у жовтні-листопаді 1932 р. – використати голод як зброю масового знищення в масштабах цілих регіонів та республік, яку в часи громадянської війни використовували лише щодо конкретних сіл чи районів.*

О. К.: Я цілком солідарний з Вашою інтерпретацією голодів у СРСР 1931–1933 рр. Ці події справді складно вписати у класичне визначення геноциду, запропоноване Р. Лемкіним. На мою думку, більш точним терміном є «соціоцид» або «кластероцид» – як комплекс деструктивних заходів проти конкретної соціальної групи, в радянському випадку, – проти селянської еліти – «куркулів».

А. Г.: *Треба сказати, що в певному сенсі я частково змінив свою думку і тепер переконаний, що в СРСР 1931–1933, трапилися принаймні два дуже різних і специфічних геноциди: перший був не навмисним, але прямо викликаний політикою Москви, а інший побудований цілком штучно: перший є знищенням кочового казахського населення в 1931–1932 рр., як наслідок цього – рішення на експорт м'яса з Казахстану, щоб годувати російські, українські та ін. міста. Другий мав місце в Україні, де, я тепер переконаний, Сталін свідомо подвоїв у грудні 1932 р. використання голоду з метою розчавити селян з паралельно з різкими репресіями українських інтелектуальних і національно-комуністичних еліт і деконструкцією української культури і мови. Він, таким чином, лишив «незабудованою» українську націю у межах своєї теорії, згідно якої основою націоналізму є селянство та інтелігенція, мова і культурна надбудова.*

О. К.: Чи здобуло селянство які-небудь перемоги в ході Великої селянської війни 1918–1933 рр. Якщо так, то в чому вони полягають?

А. Г.: *Вони частково виграли перший акт, 1918–1922 рр., отримавши НЕП, вільну торгівлю, можливість управляти своїми господарствами, а також коренізацію. Вони були знищені в ході другого акту. Вони отримали лише Ліспромгосп у 1935 р., але фактично перетворилися у напівкріпаків.*

О. К.: Ви зробили цікаве припущення, що громадянська війна в Росії і безжалісна модернізація, що проводилася партією згори, привели до появи народної антипатії до сучасності в цілому, в т.ч. до її позитивних сторін. У такому разі, наскільки успішною, на Вашу думку, може бути інтерпретація селянського опору політиці більшовиків як спротиву традиційної селянської культури інституційним інноваціям? Мені здається, що з такої перспективи, це можна аналізувати як навіть філософську проблему бунту проти розуму.

А. Г.: *Ні, я переконаний, що селяни були цілком раціональні у своїй опозиції до більшовиків і сталінської політики. Тільки, це була їхня раціональність та їхні інтереси. Залишені самі на себе, без держави, яка намагалася закріпити їх знову вони радо «модернізували» себе у тих рамках, в яких вони існували, як це робили селяни в Італії тощо.*

О. К.: Чи знайомі ви з тезою А. Безансона про селянську війну 1918–1933 рр. у СРСР. Якщо так, то наскільки ви поділяєте його точку зору?

А. Г.: Я оцінив його внесок і захоплююся його роботою. Також робота М. Френкіна «Трагедия крестьянских восстаний в России 1918 – 1921 гг.» має важливе значення для формулювання моїх ідей.

О. К.: Як ви оцінюєте інтерпретацію Л. Віолою боротьби між селянством і владою у 1920-х – 1930-х рр. як конфлікт міських і сільських світів-культур?

А. Г.: Я не згоден. Конфлікт був між більшовицьким керівництвом, і його прихильниками (що, безсумнівно, були більш численними в містах) з одного боку та різними селянськими спільнотами, російськими і неросійськими, з іншого. Більшість міських робітників мали міцне коріння та сім'ї в селах і були глибоко неугодили владі. Крім того, ця влада завдала їм удару також.

О. К.: Не буде перебільшенням назвати Вас найпопулярнішим і найавторитетнішим представником італійської історіографії з проблем відносин селян і влади в СРСР в 1920-х – 1930-х рр. Чи можете ви порекомендувати які-небудь дослідження Ваших колег, які також є експертами в цій темі?

А. Г.: На жаль, небагато італійських вчених досліджували радянське село. Андреа Романо є автором дисертації про Червону Армію і селянство під час колективізації.

Література

1. Безансон А. Війна більшовиків проти селян. 1933 / А. Безансон // Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – С. 116 – 127.
2. Васильєв В. Ю. Українське село в 1934 р.: політика радянського керівництва / В. Ю. Васильєв // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2001. – Вип. 19. – С. 282 – 296.
3. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 годы : очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / А. Грациози. – М. : АИРО-XX, 1997. – 195 с.
4. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне 1917 – 1933 / А. Грациози. – М. : РОССПЭН, 2008. – 136 с.
5. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. / А. Граціозі. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 350 с.
6. Граціозі А. Голод у СРСР 1931 – 1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? / А. Граціозі // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 120 – 131.
7. Грациози А. Советский голод и украинский голодомор / А. Грациози // Отечественные записки. – 2007. – № 1. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/04_g/ra/ziozi.htm (10.01.2017)
8. Данилов В. П. История крестьянства в России в XX веке. Избранные труды: в 2-х ч. / В. П. Данилов. – Ч. 2. – М. : РОССПЭН, 2011. – 831 с.
9. Данилов В. П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. / В. П. Данилов // Крестьяне и власть. – М.-Тамбов, 1996. – С. 4 – 23.
10. Кондрашин В. «Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. Кондрашин // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 70 – 74.
11. Кононенко Ю. С. Селянська революція 1902 – ? рр. / Ю. С. Кононенко, С. В. Корновенко // Український селянин. – 2016. – Вип. 16. – С. 73 – 78.
12. Фареній І. А. Про правомірність концепції Великої селянської революції В. П. Данилова / І. А. Фареній // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 162 – 166.
13. Шанин Т. Крестьянские войны в России. 1902 – 1922 годы. Выступление на аграрном семинаре памяти Виктора Петровича Данилова / Т. Шанин // Крестьяноведение: Теория. История. Современность. Ученые записки. – 2005. – Вып. 5. – С. 30 – 38.
14. Graziosi A. Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales [a travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930] / A. Graziosi, D. Negrel // Cahiers du monde russe : Russie, Empire russe, Union soviétique, Etats independants. – Vol. 35. – 1994. – P. 437–472.
15. Graziosi A. Stalinism, collectivization and the Great Famine / A. Graziosi. – Cambridge, MA : The Ukrainian Studies Fund, 2009. – 83 p.
16. Graziosi A. The Great Famine of 1932 – 1933: consequences and implications / A. Graziosi // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 25. – No. 3/4 (Fall 2001). – P. 157 – 165.
17. Graziosi A. The Great soviet peasant war. Bolsheviks and peasants. 1917 – 1933 / A. Graziosi. – Harvard : Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1997. – 87 p.
18. Graziosi A. The impact of holodomor studies on the understanding of the USSR / A. Graziosi // East / West: Journal of Ukrainian Studies. – Vol. II (1). – 2015. – P. 53–80.
19. Graziosi A. The soviet 1931 – 1933 famines and the ukrainian holodomor: is a new interpretation possible, and what would its consequences be? / A. Graziosi // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 27, No. 1/4. – 2004–2005. – P. 97–115.
20. Wolf E. Peasant wars of the twentieth century / E. Wolf. – Norman : University of Oklahoma Press, 1969. – 328 p.

References

1. Besanson, A. (2007). The bolsheviks war against the peasantry. 1933. *A. Besancon. Disaster century: communism, nazism and the uniqueness of the Holocaust*, Kyiv : PULSARY U.P., 116-127 (in Ukr.)
2. Vasilyev, V. (2001). Ukrainian village in 1934: the policy of the Soviet leadership. *History of Ukraine: Little-known names, events, facts, issue 19*, 282 – 296 (in Ukr.)
3. Graziosi, A. (1997). Bolsheviki and peasants in Ukraine, 1918–1919: essay on bolshevism, national-socialism and peasant movement. Moscow : AIRO-XX (in Rus.)
4. Graziosi, A. (2008). The Great soviet peasant war. Bolsheviki and peasants. 1917–1933. Moscow: ROSSPEN (in Rus.)
5. Graziosi, A. (2005). War and revolution in Europe, 1905–1956. Kyiv : Solomiya Pavlichko's PH «Osnovy» («Fundamentals») (in Ukr.)
6. Graziosi, A. (2005). The Hunger in USSR 1931–1933 and the ukrainian Holodomor: is a new interpretation possible ? *Ukrainian Historical Journal, № 3*, 120-131 (in Ukr.)
7. Graziosi A. (2007). Soviet Hunger and ukrainian Holodomor. *Otechestvennye Zapiski (Notes of the Fatherland), № 1*. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/08/1/48331/> (10.01.2017) (in Rus.)
8. Danilov, V. (2011). History of the peasantry in Russia in the twentieth century. Selected works in 2 parts. *Part 2*. Moscow: ROSSPEN (in Rus.)
9. Danilov, V. (1996). Peasant revolution in Russia, 1902– 1922. *Peasants and power. Moscow – Tambov*, 4-23 (in Rus.)
10. Kondrashin, V. (2008). «Peasant revolution in Russia. 1902–1922» : Research project and scientific concept (preliminary notes). *Ukrainian peasant, Issue 11*, 70-74 (in Rus.)
11. Kononenko, S. & Kornovenko, S. (2016). Peasant Revolution 1902 – ? *Ukrainian peasant, Issue 16*, 73-78 (in Ukr.)
12. Farenij, I. (2014). About the legality of the V. P. Danilov's concept of the Great peasant revolution. *Ukrainian peasant, Issue 14*, 162-166 (in Ukr.)
13. Shanin, T. (2005). Peasant War in Russia 1902–1922. Speech at the agricultural seminar in memory of Viktor Petrovich Danilov. *Krestyanovedenie. Theory. History. Modernity. The researchers note, Vol. 5*, 30 – 38 (in Rus.)
14. Graziosi A., Negrel D. (1994). Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales [a travers les rapports du GPU d'Ukraine de fevrier-mars 1930]. *Cahiers du monde russe : Russie, Empire russe, Union soviétique, Etats independants, Vol. 35*, 437-472 (in Fr.)
15. Graziosi, A. (2009). Stalinism, collectivization and the Great Famine. Cambridge, MA : The Ukrainian Studies Fund.
16. Graziosi, A. (2001) The Great Famine of 1932–1933: consequences and implications. *Harvard Ukrainian Studies, Vol. 25, No. 3/4*, 157-165.
17. Graziosi, A. (1997). The Great soviet peasant war. Bolsheviki and peasants. 1917–1933. Harvard: Ukrainian Research Institute of Harvard University.
18. Graziosi, A. (2015). The impact of holodomor studies on the understanding of the USSR. *East / West: Journal of Ukrainian Studies, Vol. II (1)*, 53-80.
19. Graziosi, A. (2005). The soviet 1931–1933 famines and the ukrainian holodomor: is a new interpretation possible, and what would its consequences be? *Harvard Ukrainian Studies, Vol. 27, No. 1/4*, 97-115.
20. Wolf E. (1969). Peasant wars of the twentieth century. Norman : University of Oklahoma Press.

KOMPANIYETS Alex Viktorovuch,

Student-magistr of the Institute of History and Philosophy ChNU them. B. Khmelnytsky

e-mail: oleksiy_kompaniyets@ukr.net

THE CONCEPT OF «THE GREAT PEASANT WAR IN THE IN THE USSR 1918–1933» IN THE INTERETATION OF ANDREA GRAZIOSI: ATTEMPT OF CRITICAL ANALYSIS

The publication is dedicated to the concept of «Great Peasant War in the USSR 1918 – 1933» and its interpretation in the works of contemporary Italian historian A. Graziosi. Factors, that contributed to the genesis of the concept, in particular the E. Wolf's, V. Danilov's, T. Shanin's approaches were identified. The question on expediency of using in such context of the definition of «peasant war» and the validity of the selected chronological frameworks was arised. The essential characteristics of the concept of «Great Peasant War in the USSR», that are offered in Western historiography, were analyzed. Author made attempt to identify the strengths and vulnerabilities of as the concept itself and the A. Graziosi's approach to its interpretation in particular. The publication is accompanied by an interview of the author with prof. Graziosi.

Introduction. *The concept of «Great Peasant War in the USSR 1918 – 1933» and its interpretation by modern Italian historian Andrea Graziosi is, along with the concepts of «everyday resistance» (James Scott), «culture of resistance» (Lynn Viola), «social banditry» (Eric Hobsbawm), «peasant wars of the twentieth century» (Eric Wolf) and «leaderless resistance» (Julius Amoss), etc., has a special meaning in the context of*

scientific historiographical analysis of dominant in western historiography approaches to peasant resistance to the social, economical and cultural policies of the Soviet power in the late 1920's – early 1930's.

Methods of researching are represented by: analysis, synthesis, systematization, generalization and comparative method.

Results. Peasant war, or, more precisely, peasant wars in Russia and then the Soviet Union, that permanently lasted in the widest sense from 1902 to 1938, acquired the character of «war against all», which led the peasantry, excited a strong moral imperative to farm peacefully on their land.

Originality. Author made attempt to identify the strengths and vulnerabilities of as the concept itself and the A. Graziosi's approach to its interpretation in particular. The publication is accompanied by an interview of the author with prof. Graziosi.

Conclusion. Considering the research results of our predecessors, we can state that the «Great Peasant War in the USSR» appears as the permanent general background of the interwar era in Soviet Union.

Key words: Great Peasant War 1918–1933 in the USSR, Andrea Graziosi, western historiography, peasant resistance, «total» collectivization of agriculture, peasant revolution of 1902–1922, Victor Danilov.

Надійшла до редакції 05. 10. 2016
Затверджена до друку 15. 10. 2016

УДК 661.938

КУЗНЄЦОВ Павло Володимирович

кандидат технічних наук, доцент
кафедри економічної кібернетики і
маркетингового менеджменту
Національного технічного
університету «Харківський
політехнічний інститут»
e-mail: pahanevich@gmail.com

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ВИРОБНИЦТВА ВИБУХОВИХ РЕЧОВИН

Показана історія відкриття вибухових речовин на основі сполук зв'язаного азоту. З'ясовано основні промислові підприємства України – виробники таких сполук. Розглянуто перші вибухові суміші та створення димного пороху. Простежено шлях застосування вибухівки у військових справах на основі природної селітри. Установлено перше використання пороху в мирних цілях при розчищенні фарватеру р. Німан і в гірничих розробках. Значною віхою в історії створення вибухівки було одержання нітрогліцерину. Це дозволило створити цілу групу вибухових сполук. Створення динаміту стало переворотом у вибуховій справі.

У XIX та XX столітті великі матеріальні та людські ресурси були спрямовані на обслуговування замовлень воєнних технологій. Висвітлено створення сумішей на основі селітри, бездимного пороху, нітросполук. Показано значний внесок вчених у створення та розробку нових вибухових речовин. З'ясовано негативні наслідки використання вибухівки в мирний час. Доведено ефективність використання емульсійних вибухових речовин. Показано, що перехід на емульсійні вибухові речовини дозволило частково розв'язати проблеми з екології, безпеки вибухових робіт, зменшити розкрадання вибухових речовин та знизити собівартість вибухових робіт.

Зроблений аналіз літературних джерел показує широке використання сполуки зв'язаного азоту для виробництва вибухових речовин. Технології виробництва вибухових речовин розвивалися в руслі світових тенденцій і давали адекватні відповіді на виклики часу.

У другій половині XIX століття почалось широке застосування нових вибухових речовин у військових цілях, гірничій промисловості і будівельних роботах. Широке використання знайшли вибухові сполуки: азотномісні ароматичні, аліфатичні і гетероциклічні органічні сполуки –

нітросполуки, нітроєфіри, нітроаміни та інші. У теперішній час продовжуються активні дослідження створення нових вибухових речовин на основі сполук зв'язаного азоту.

Ключові слова: азот, вибухові речовини, історичні етапи, вчені, розробки, застосування.

Постановка проблеми

Еволюція хімічної галузі проходила в тісному взаємозв'язку з цивілізаційними процесами, потребами розвитку суспільства, виробництва. Вони зумовлювали необхідність розвитку наукових знань, які створювали передумови для впровадження нових технологій, у тому числі для розвитку азотної промисловості, де сполуки зв'язаного азоту є основними. Аналіз архівних документів та літературних джерел дає змогу зробити висновок, що хімічна наука розвивалась і розвивається в руслі світових тенденцій і дає відповіді на виклики часу. Серед хімічних галузей знань провідна роль належить виробництвам на основі сполук азоту, наукові знання яких були використанні для вирішення конкретних прикладних завдань.

У XIX та XX столітті гігантські матеріальні та людські ресурси у хімічній технології одержання продуктів зв'язаного азоту були спрямовані на обслуговування замовлень воєнних технологій. Найкваліфіковані кадри, найбільші капіталовкладення спрямовувались у галузі військовопромислового комплексу, який не тільки забирав ресурси, але і позбавляв можливості розв'язувати важливі проблеми для людства.

Це в повній мірі відноситься до азотної промисловості, де продукти зв'язаного азоту є важливими для отримання вибухових сполук. Так, на початку XX ст. побудований перший азотно-туковий завод у Юзовці (1916 р.) військовим відомством для одержання азотної кислоти, яку повністю використовували на виробництво вибухівки, пороху для військових потреб [1, 37–38].

Усі вибухові речовини за хімічним складом поділяють на індивідуальні сполуки та вибухові суміші. До індивідуальних вибухових речовин, що є хімічними сполуками на основі азоту, належать нітросполуки, зокрема ароматичного ряду (тринітротолуол, тринітрофенол), нітроаміни (гексоген, октоген), нітроєфіри (нітрогліцерин, нітрогліколи, нітрат амонію) тощо.

З неорганічних сполук до вибухових речовин належить аміачна та калієва селітри. Найбільш поширеним видом вибухових сумішей є вибухові речовини, що містять як окиснювач – нітрат амонію (амоніти, амотоли, амонали) та суміші індивідуальних вибухових речовин, наприклад, динаміт.

Зрозуміло, що для виробництва вище перелічених вибухових речовин мають велике значення сполуки азоту. Тому важливі знання історичних відомостей про розвиток вибухових речовин, а в нашому контексті їх розвиток на основі використання сполук зв'язаного азоту.

Сучасні вибухові речовини, вибухова техніка, як і техніка взагалі, увібрали в себе багатовіковий досвід, творчі пошуки, плоди напруженої праці і таланту народних умільців, винахідників, інженерів, учених, зусиллями яких послідовно збагачується спадщина виробничого і наукового досвіду багатьох хіміків [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Детальний аналіз та глибокі дослідження в галузі впливу вибухових речовин на навколишнє середовище не знайшли свого висвітлення в наукових історичних працях. У працях П. В. Кузнецова [1], В. М. Скляренка, В. В. Сядро [2], М. Джуа [3], М. І. Баранова [4], В. А. Волкова, Є. В. Вонського, Г. І. Кузнецова [5] у деякій мірі в різних аспектах розглядалися питання створення вибухових речовин і на основі сполук зв'язаного азоту. Але ґрунтовного історичного аналізу щодо проблеми науковцями не було зроблено.

Метою дослідження є історичний аналіз виробництва вибухових речовин на основі розвитку азотної промисловості, яка створює ґрунтовні підвалини для забезпечення обороноздатності країни, оскільки хімічні продукти цієї галузі використовуються для створення вибухових речовин.

Викладення основного матеріалу

Історія відкриття вибухових речовин – героїчні сторінки в літописі хімії. Часто хімік, який одержав нове з'єднання, не підозрював про те, що воно може вибухати і дорого

оплачував своє відкриття (втратою пальців, зору, а іноді і життя). Так, у Чехії на заводі в місті Пардубіце стався потужний вибух нітрогліцерину. У результаті зруйновано було будівлю площею 100 квадратних метрів. На заводі з виробництва піротехніки в місті Ічунь на північному сході Китаю пролунав вибух, де було знайдено 13 загиблих. На казенному підприємстві «Шосткінський казенний завод «Зірка» (Сумська обл.) стався вибух: загинуло двоє випробувача боєприпасів. На превеликий жаль такі приклади не одиничні на заводах виробництва вибухових речовин.

Виробництва вибухових речовин в Україні були розташовані на 22 промислових підприємствах, серед яких Рубіжанський казенний хімічний завод «Зоря» (Луганська обл.); Шосткинський казенний завод «Імпульс» (Сумська обл.); Державне підприємство «Екоантилід» (Дніпропетровська обл.); ЗАТ «Інтер-Васт» (Кіровоградська обл.); промислово-виробниче підприємство ВАТ «Кривбасвибухпром» (Дніпропетровська обл.); підприємство ПРАТ «Інтер-вибухпром» (Полтавська обл.); Донецький казенний завод хімічних виробів (Донецька обл.) та інші. Усі ці хімічні підприємства мають вдалу технологію виробництва вибухових речовин. Першою вибуховою речовиною, яку винайшла людина, був чорний димний порох. Час відкриття й імена винахідників залишилися невідомими. Димний порох складається з калієвої селітри (KNO_3), сірки, вугілля [3].

Близькі до пороху запалювальні суміші, до складу яких входила селітра, вперше з'явилися в Китаї, за одними даними на початку нашої ери, за іншими – в VIII–IX столітті нашої ери [4, 55].

Перша більш чи менш достовірна згадка про застосування димного пороху китайцями для військових цілей відноситься до 1232 року. У творі арабського вченого Хасана-ар-Раммаха (кінець XIII століття) наведено багато рецептів запалювальних сумішей, де була селітра, під назвами «китайська стріла» і «китайський вогняний спис», що ясно вказувало на запозичення пороху арабами в китайців [4, 56].

Ще в VII столітті у Візантії почали застосовувати запалювальну суміш, яка виготовлялась із калієвої селітри, сірки і нафти – «грецьке полум'я».

Ця суміш використовувалась для знищення фортець і кораблів ворога. Уже в ті часи було відомо явище, що деревина просрочена водним розчином KNO_3 і запалена на повітрі продовжувала горіти і під водою за рахунок значного виділення кисню при розкладанні калієвої селітри [4, 55].

У XV столітті порох почали застосовувати в мінно-підривній справі для руйнування укріплень супротивника: при облозі Будапешта (Угорщина) в 1489 р. і Казані (Росія) в 1552 р. Уперше в світі для господарських цілей порох було використано у 1548 р. при розчищенні фарватеру р. Німан [4, 57].

Історія застосування вибухових речовин у гірничій справі почалася в Словаччині на руднику Банска-Штявниця під час проходження штольні в 1627 р., а до кінця XVII століття підривні роботи в гірничій промисловості застосовувалися майже у всіх країнах Європи [4, 63]. Але оскільки ефективність підривних робіт була невелика, вчені працювали над створенням більш потужних вибухових речовин. У роки бурхливого розвитку хімії, наприкінці XVIII і на початку XIX ст., були отримані перші нові більш ефективні вибухові речовини: нітробензол у 1834 р., нітронафталін у 1836 р., піроксилін у 1846 р. [4, 58].

Великою подією в галузі утворення вибухових речовин було одержання А.Собреро шляхом обробки гліцерину азотною кислотою при наявності сірчаної кислоти з отриманням нітрогліцерину у 1846 р. у м. Туріні в Італії. Це було, власне кажучи, кінцем епохи пороху і початком ери потужних вибухових речовин.

У чистому виді нітрогліцерин – безбарвна, отруйна, масляниста рідина. Температура спалаху 180 С, його горіння швидко переходить у вибух, дуже чутливий до механічних впливів (удару, тертя). На той час нітрогліцерин робили невеликими партіями. Спроби виготовляти його у великих кількостях закінчувалися вибухами, тому він мав обмежене застосування, а незабаром його перестали використовувати [4, 58].

У 1853 р. академік М. М. Зінін і полковник артилерії В.Ф. Петрушевський розробили технологію виготовлення нітрогліцерину у великих кількостях. Для зручності застосування

вони провели експерименти з просочення різних невибухових речовин нітрогліцерином і в цьому ж році запропонували кілька видів нових вибухових речовин, аналогічних за складом майбутнім динамітам [4, 61–62].

Переворотом у вибуховій справі став іменно динаміт, який одержав у 1863 р. Альфред Нобель (Швеція). Його випуск він налагодив у 1866 р. на основі нітрогліцерину з добавкою 25 % мінералу – інфузорної землі (кізельгур), назвав цю пластичну вибухову речовину динамітом, що в перекладі зі шведського «сильний».

Рік потому іншими шведськими хіміками І. Ольсеном та Ш. Норбітом були отримані та запатентовані вибухові речовини на основі аміачної селітри, що одержали надалі назву амонітів. Упровадження цих вибухових речовин у промисловість було затримано більш ніж на 20 років, оскільки А. Нобель купив цей патент і технологію не використовували [4, 59–60].

У 1877 р. Мюллер запропонував вводити кристаллогідрати до складу динаміту, назвавши нову вибухову речовину ватеркізельгурдинамітом [5, 358]. Професор Петербурзького гірничого інституту М. М. Чельцов десять років потому винайшов аміачно-селітрено суміш, так звану вибухову речовину «громобой» [5, 398].

У 1866 році французький хімік Тюрієн запропонував застосовувати в снарядах пікрінову кислоту, яку було відкрито раніше і протягом майже 100 років використовували як барвник [5, 421].

Д. І. Менделєєв у 1892 р. отримав бездимний порох і розробив безпечну технологію його виготовлення. Цей порох був прийнятий адміралом С. О. Макаровим для озброєння військово-морського флоту Росії [6, 19].

Знайшли своє застосування і інші нітросполуки, з яких найбільше значення мають тринітротолуол, або тротил, тринітрофенілметилнітроамін, або тетрил, циклотриметилентринітроамін, або гексоген, тринітроксілол, або ксиліл. Російський вчений О. В. Сапожніков у 1903–1909 рр. розробив теоретичні основи методів виробництва нітросполук та нітроєфірів. Починаючи з першої світової війни 1914–1918 років почалось широке застосування амміачно-селітрених вибухових речовин або амонітів [6, 37].

У середині 50-х років ХХ століття розроблені групи аміачно-селітрених вибухових речовин: потужних скельних амонітів з добавками гексогену, гранулітів і грамонітів на основі аміачної селітри, грубодисперсних вибухових речовин, які містять сполуки води і рідкі при високій температурі. Роботи виконувались на підставі дослідів академіка М. В. Мельникова, професора Г. П. Демидюка та інших [7, 89].

Від використання динамітів, що містять дуже чутливі і небезпечні у виробництві нітроєфіри, у більшості країн перейшли до застосування амонітів і амоналів, які містять як пальне безпечні тротил, гексоген і алюміній, а також використовують вибухові речовини, компоненти яких до змішування не вибухають.

У другій половині ХХ століття почалася епоха розробки нових вибухових речовин. Основи їх створення базуються на роботах вчених К. К. Андрєєва, О. І. Гольбіндера, Б. Ф. Россі, О. П. Глазкової, Л. В. Бубнова, М. С. Бахаревич, В. Ф. Старокожева, М. О. Анаскіна, В. Є. Александрова, Б. М. Кукіба. Великий внесок у розвиток вибухових речовин внесли українські вчені О. І. Селезньов, Ф. М. Галаджий, М. Л. Росинський, В. І. Зенін, В. М. Растрогуєв, М. К. Песоцький, С. О. Калякін. Завдяки зусиллям цих вчених були розроблені різноманітні вугленіти [8, 122].

У теперішній час, як і раніше, при виробництві на промислових підприємствах вибухових речовин відбуваються вибухи, гинуть та травмуються працівники. При їх використанні в атмосферу потрапляє мільярди літрів отруйних газів, велика кількість сажі, при цьому життєдіяльність людей зазнає значних матеріальних збитків.

Так, неабиякий резонанс мала подія у 1987 р. в м. Арзамасі. При перевезенні з невідомої причини на залізничному переїзді вибухнули шість вагонів із вибухівкою. Потужність вибуху можна було порівняти з потужністю тактичних ядерних боєприпасів і перевищувала 0,1 кілотонни. Від вибуху загинуло близько сотні людей, які перебували поблизу катастрофи. Аналогічна трегедія стала приблизно одночасно і в м. Свердловську (Росія), але висновків із цих катастроф так і не було зроблено.

Михайло Васильович Ломоносов у своїй праці «Дисертація про народження і природу селітри», написаній в 1749 р, показав, що вибухова сила пороху залежить від кількості теплоти, що виділяється, і найголовніше, від швидкості реакції. Він зробив відкриття фундаментального характеру: дією азотної кислоти на «жирні матеріали» можуть бути отримані потужні вибухові речовини [2, 11]. Перша праця з технології виготовлення вибухових речовин була опублікована О. О. Мусіним-Пушкіним, де зазначалось і про негативні наслідки, які можуть бути внаслідок дії незначних факторів при виборництві і експлуатації вибухових речовин. Пройшло майже 300 років, але постійно в засобах масової інформації з'являються негативні приклади, пов'язані з вибуховими речовинами. Адже виробники й постачальники вибухових речовин не хочуть втратити ринок, яким є військовопромисловий комплекс, гірничодобувні підприємства металургійної, вугільної, хімічної промисловості, промисловості будівельних матеріалів та інші галузі виробництва.

За минулі роки на підприємствах України не відбувалось кардинальних змін техніки й технологій виготовлення вибухових матеріалів і ведення вибухових робіт, що не дозволяє забезпечити необхідний сучасний рівень їх безпеки й ефективності, усунення негативного впливу продуктів зв'язаного азоту на навколишнє середовище. Один із шляхів повного унеможливлення розкрадання промислових аміачно-селітрових вибухових речовин при їх транспортуванні й застосуванні, а також істотного здешевлення вибухових робіт є використання емульсійних вибухових речовин. Виготовляється емульсійна вибухова речовина на місці майбутнього вибуху: компоненти змішуються безпосередньо в зарядних машинах, вони негігросопічні і дають у 10–30 разів менше шкідливих викідів, ніж ті, що містять тротил, основним компонентом якого є аміачна селітра. Звичайно після використання тротилу особливо в гірничодобувній промисловості відбувається розчинення й вимивання селітри ґрунтовими водами, внаслідок чого в них підвищується концентрація нітратів. Потім високомінералізований розчин потрапляє у водойми, викликаючи їх посилене цвітіння, сприяє появі різноманітних захворювань у людей і тварин. Тому більш безпечними для використання є емульсійні вибухові речовини, які абсолютно безпечні при збереженні, екологічно та економічно вигідні [9, 235].

Сьогодні всі вибухові речовини доставляються залізничним транспортом у звичайних вагонах, при цьому вони годинами простоюють на станціях. Вибухові речовини можуть бути перевезені і машинами через житлові масиви. Якщо з машиною станеться серйозна ДТП, то наслідки можуть бути дуже сумними. Особливо з огляду на те, що транспортні перевезення здійснюються без охорони й супроводження, не можна повністю унеможливити їх розкрадання. У теперішній час застосування тротилу (амонітів і амоналів) в цивільних цілях заборонено практично в усьому світі, крім країн СНД, тому що за шкідливістю впливу на організм людини він належить до високонебезпечних речовин і не менш небезпечні його продукти вибуху. Альтернативою тротилу (тринітротолуолу) в усьому світі служать емульсійні вибухові речовини.

Наукова новизна результатів дослідження

Вперше зроблено історичний пошук та дослідження виробництва вибухових речовин на основі розвитку азотної промисловості. Наведено історичні дати та науковців, які зробили значний внесок у розробку та впровадження хімічних сполук, компонентом яких є зв'язаний азот. Показано поступовий розвиток пошуків від простих речовин до більш складних та можливості їх використання подвійного призначення. З'ясовано екологічні наслідки використання вибухових сполук у мирних цілях. Показано шляхи зменшення впливу на навколишнє середовище.

Висновки

Аналіз літературно-архівних документів дає змогу зробити висновок, що сполуки зв'язаного азоту широко використовувались для виробництва вибухових речовин. Технології виробництва вибухових речовин, що містять сполуки азоту, розвивалися в руслі світових тенденцій і давали адекватні відповіді на виклики часу.

Багато сполук і сумішей, які мають вибухові властивості, були відомі давно, але лише в другій половині XIX століття, в зв'язку з розвитком артилерії і інших галузей військової

справи, гірничої промисловості і будівельних робіт, почалось широке застосування нових вибухових речовин: азотновмісні ароматичні, аліфатичні і гетероциклічні органічні сполуки – нітросполуки, нітроефіри, нітроаміни.

Показано, що перехід на емульсійні вибухові речовини дозволило частково розв'язати проблеми з екології, безпеки вибухових робіт, зменшити розкрадання вибухових речовин та знизити собівартість вибухових робіт.

Літератури

1. Кузнецов П. В. Історія розвитку азотної промисловості України (початок–кінець ХХ століття) : монографія / П. В. Кузнецов. – Харків : НТУ «ХПІ», 2009. – 272 с.
2. Скляренко В. М. Открытия и изобретения / В. М. Скляренко, В. В. Сядро. – Харьков : Веста, 2009. – 144 с.
3. Джуа М. История химии / М. Джуа. – М. : Мир, 1975. – 477 с.
4. Баранов М. И. Антология выдающихся достижений в науке и технике / М. И. Баранов. – Харьков : Изд-во «НТМП», 2011. – Т. 1. – 311 с.
5. Волков В. А. Выдающиеся химики мира: Биогр. справочник / В. А. Волков, Е. В. Вонский, Г. И. Кузнецова: [под ред. В. И. Кузнецова]. – М. : Высшая школа, 1991. – 656 с.
6. Покровский Г. И. Взрыв / Г. И. Покровский. – М. : Недра, 1967. – 254 с.
7. Ткачук К. Н. Взрывные работы в горнорудной промышленности / К. Н. Ткачук, П. И. Федоренко. – Киев : Вища школа. 1978 – 270 с.
8. Вовк А. А. Угрошение взрыва / А. А. Вовк. – Киев : Наукова думка, 1979. – 176 с.
9. Военная экология [И. Л. Айдаров, Б. И. Алексеев, А. В. Бударягин и др.]. – М. : «Русь-СВ». 2000. – 360 с.

References

1. Kuznyetsov, P. V. (2009). Istoriya rozvitku azotnoi promislovosti Ukraini (pochatok-kinets KhKh stolittya). Monografiya. Kharkiv: NTU «KhPI», 272.
2. Sklyarenko, V. M. & Syadro, V. V. (2009). Otkrytiya i izobreneniya. Kharkov: Vesta, 144.
3. Dzhuia, M. (1975). Istoriya khimii. Moskow: Mir., 477.
4. Baranov, M. I. (2011). Antologiya vydayushchikhsya dostizheniy v nauke i tekhnike. Kharkov: Izd-vo «NTMP». T. 1, 311.
5. Volkov, V. A. (1991). Vydayushchiesya khimiki mira: Biogr. spravochnik / V. A. Volkov. E. V. Vonskiy. G. I. Kuznetsova: [pod red. V. I. Kuznetsova]. Moskow: Vysshaya shkola, 656.
6. Pokrovskiy, G. I. (1967). Vzryv / G.I. Pokrovskiy. Moskow: Nedra, 254.
7. Tkachuk, K. N. & Fedorenko, P. I. (1978). Vzryvnyye raboty v gornorudnoy promyshlennosti. Kyiv: Vishcha shkola, 270.
8. Vovk, A. A. (1979). Ukroshcheniye vzryva. Kyiv: Naukova dumka, 176.
9. Voyennaya ekologiya (2000). [Aydarov I. L. Alekseyev B. I. Budaragin A. V. i dr.]. Moskow: «Rus-SV», 360.

KUZNETZOV Pavlo Volodymirovych,

Candidate technical science, docent departments economic cybernetics and marketing management
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»
e-mail: pahanevich@gmail.com

THE USE OF NITROGEN COMPOUNDS FOR EXPLOSIVES MANUFACTURING

History of discovery of explosives on the basis of compounds of the connected nitrogen is shown. Main industrial enterprises of Ukraine that produce these compounds were found out. The first explosive mixes and a creation process of smoky gunpowder were considered. The way of explosive using in military affairs on the basis of natural saltpeter was analyzed. The first using of gunpowder was established for peaceful application for clearing a channel of the Neman River and for mining. Receiving nitroglycerine was a considerable achievement in creation of explosive. It has allowed to create the whole group of explosives. Creation of dynamite became revolution in explosive business.

In the 19th and 20th century big material and human resources were involved in maintenance of military technologies. Creations of mixes based on saltpeter, smokeless gunpowder, nitric compounds are considered. The significant contribution of scientists to creation and development of new explosives is shown. Negative effect of explosive using in a peacetime was found out. Efficiency of emulsion explosives using was proved. It is shown what using of emulsion explosives allowed to solve partially ecological problems; safety problems of explosive works, allowed to reduce plunders of explosives and to reduce cost of explosive works.

*Надійшла до редакції 01.10.2016
Затверджена до друку 20.10. 2016*

УДК 94(477) «1921/1929»

Литвиненко Олександр Євгенійович
кандидат історичних наук, викладач
кафедри археології та спеціальних галузей
історичної науки Черкаського
національного університету
ім. Б. Хмельницького
e-mail: myvalencia@rambler.ru

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ АГРОНОМІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПЕРІОДУ НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто здобутки радянської і сучасної історіографії у вивченні професійного життя і соціального статусу агрономічних працівників періоду НЕПу. Виокремлено окремі історіографічні періоди, в яких за тематичним принципом згруповано наукові праці.

***Ключові слова:** агроном, соціально-професійне життя, неп, радянська історіографія, сучасна історіографія.*

Постановка проблеми

Сучасна історична наука відкриває широкий перелік пріоритетних і водночас актуальних напрямів спеціальних досліджень. Серед них особливе місце посідає проблема повсякденного та професійного життя сільської інтелігенції у пореволюційні 1920-ті роки, зокрема й агрономів. Протягом тривалого часу ця проблема знаходила відображення в науковій літературі, однак розглядалась поверхово та здебільшого піддавалась ідеологічному впливові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема соціально-професійного життя агрономічних працівників Української РСР доби непу у сучасній історіографії представлена більш повно, ніж у попередній історіографічній періоді. Побіжно чи більш предметно вона представлена на сторінках монографій, колективних праць, енциклопедичних видань, дисертаційних досліджень, узагальнювальних робіт із аграрної тематики, серед яких можна виділити наукові доробки істориків Т. Цьомри [1], Т. Дорош [2], А. Білоцерковської [3], В. Лазуренка [4] та інших.

Метою статті є аналіз наукової розробки проблеми професійного життя і соціального статусу агрономів у період непу, визначення основних здобутків радянської і сучасної історіографії.

Виклад основного матеріалу

Загалом історіографія досліджень соціально-професійного життя агрономів УСРР у 1920-х рр. характеризується такими складовими: радянська історіографія і сучасна українська історіографія. Водночас кожна з зазначених складових має свою структуру і періодизацію. Зокрема, радянська історіографія пройшла підперіоди: 1920-ті рр.; 1930-ті – 1950-ті рр.; 1960-ті рр. – 1985 р.; 1985–1991 рр. Сучасна українська історіографія охоплює розпочинається зі здобуттям Україною незалежності і пошуком нових теоретико-методологічних орієнтирів вітчизняними дослідниками.

Становлення наукових знань про соціальне становище агрономів бере початок у 1920-х рр. Щоправда тематична спрямованість перших розвідок мала яскраво виражений професійний характер – автори досліджень в основному були працівниками відповідних сільськогосподарських установ і організацій, більшість з них мала агрономічних фах, тому їх роботи були присвячені вирішенню конкретних господарських проблем. Незважаючи на багатий описовий та фактологічний матеріал відповідних праць, у цей період робилась

спроба показати агрономів не як представників інтелігенції, а як важливу та надійну опору проведення радянської політики у селі.

Перші ґрунтовні праці з історії агрономів та агрономічної роботи пов'язані з іменами відомих науковців – аграріїв А. Дедусенка [5] і А. Фабриканта [6]. Слід зазначити, що основну свою увагу вони акцентували на здобутках сільського господарства на прикладі агрономічної практики, тобто так званій «суспільній агрономії». При цьому широкі хронологічні рамки зазначених монографій і використання статистичних даних дозволили авторам показати динаміку росту кількості агрономічних працівників у пореволюційні роки.

Поряд із широкоаспектними працями в цей період публікуються роботи присвячені професійному і громадському життю агрономів. Так, О. Щадилов досліджував систему агрообслуговування і громадські об'єднання агроспеціалістів [7; 8], Б. Бломквіст – організацію агрономічної допомоги [9], І. Доленко – методи агророботи в умовах відбудови народного господарства [10]. Також мають цінність узагальнюючі праці щодо агрономічного персоналу А. Вороніна [11], який працював старшим інспектором НКЗС УСРР і мав можливість залучити широкий перелік статистичних матеріалів. У цілому, незважаючи на вузькопрофесійний підхід, творчий доробок учених-агрономів 1920-х рр. зовсім не зменшує їхню наукову цінність у теоретичній розробці проблеми.

У 1930-ті – 1950-ті рр. дослідження у радянській історіографії, що стосувались агрономів, майже не проводились. Така ситуація була пов'язана насамперед з ідеологічними пріоритетами в тематиці гуманітарних студій та лихоліттям Другої світової війни. Тема агрономів, як й інтелігенції, в цілому на довгі роки випала з актуальних напрямків досліджень і підходів до пояснення господарських досягнень [12]. Переслідувань зазнали визнані агрономічні діячі. Зокрема, в справі так званої «шкідницького контрреволюційної організації в сільському господарстві УСРР» на початку 1930-х рр. було репресовано А. Вороніна, А. Дідусенка, Г. Дібольда, І. Доленка, М. Резнікова, К. Центіловича та багато інших агрономів, які дали поштовх до розробки проблеми.

У період – 1960-ті рр. – 1985 р. – спостерігаються спроби теоретичного переосмислення ролі інтелігенції у радянському суспільстві, що позитивно позначилось і на дослідженнях щодо агрономів. Проте, історики продовжували стояти на позиціях марксизму і не відступали від загальноприйнятих підходів, доповнюючи їх власними судженнями. З кінця 1960-х рр. помітно активізуються спроби досліджень процесу культурного будівництва та підготовки професійних кадрів агроспеціалістів.

У колективній монографії «Советская интеллигенция (История формирования и роста 1917–1965)» [13] агрономи розглядаються як представники сільськогосподарської інтелігенції. Особливу увагу автори звертають на проблему взаємовідносин держави із агрономами, які через «недовіру» останніх продовжували залишатись складними [13, 120]. Зрозуміло, що така позиція чітко відповідала домінуючим настроям у радянській історіографії, яка загалом сповідувала вороже ставлення до представників колишньої земської агрономії.

Разом з тим побіжну інформацію про агрономів 1920-х років у своїх працях подають ряд радянських вчених. Так, Ю. Курносів [14], розкриваючи поняття «радянської інтелігенції», виокремлював спеціалістів сільського господарства, переважна більшість яких походила із селян та робітників. Схожого канону дотримувалися й інші історики. Так, С. Федюкін, поділяючи класові догми вказував, що агрономи, як радянські службовці в 1920-х рр. за своїми прагненнями та настроями поступово «радянїзувались» [15, 374]. В. Тимченко, В. Герасименко та М. Поліщук зазначали, що процес вивчення інтелігенції зумовлює необхідність дослідження також і її «окремих загонів», у тому числі сільських [16].

У роботах радянських авторів, присвячених інтелігенції, зверталась увага й на інші соціальні характеристики агрономів. В. Астахова пропонувала розглядати агрономів, як представників виробничо-технічної інтелігенції або як частину інтелігенції зайняту у сфері матеріального виробництва [17]. При цьому вона наголошувала на «неминучій ліквідації» соціально-класових відмінностей у суспільстві. У колективній монографії «Радянська інтелігенція та її роль в побудові комунізму» Ц. Степанян, В. Семенов і Т. Усубалієв

дотримувалися схожих методологічних принципів, виділяючи в соціальній структурі радянської інтелігенції науково-технічну складову, куди зараховують агрономів [18]. Розглядаючи джерела формування інтелігенції, вчені значну увагу приділяли науково-економічним досягненням та підготовці спеціалістів у міжвоєнний період. Зокрема, в академічному виданні «Історія народного господарства України» [19] агрономи характеризуються як спеціалісти сільського господарства.

Представляють інтерес праці істориків, які розкривають процес адаптації дореволюційної інтелігенції до умов радянської дійсності та її роль в агрономічній допомозі. У роботі «Радянська інтелігенція. Короткий нарис історії. (1917–1975)» [20] за редакцією В. Волкова й А. Мухіна, агрономи згадуються серед складових «соціалістичної інтелігенції». На їхню думку, широка агрокультурна пропаганда, тісний зв'язок із селянством, активність дослідних станцій та підвищення культури сільськогосподарського виробництва в період 1920-х рр. давали всі підстави розглядати агронома, як «головну фігуру агрокультурного обслуговування» [20, 68]. Аналогічно оцінює агрономів праця Б. Мигалія «Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925)». В одному із її підрозділів автор акцентує увагу на агрономічній культурно-освітній роботі в період відбудови народного господарства, яка мала тісний зв'язок із постановкою державних завдань та сприяла підвищенню рівню сільськогосподарських знань селянства [21]. Проте, в цьому дослідженні, як і загалом роботах 1970–1980-х рр. спостерігається надмірна заангажованість та «ідеалізація» керівної ролі партії у сільськогосподарських досягненнях держави.

Розробка проблем становища агрономів продовжилася у 1985–1991 рр. Більшість вчених цієї пори дотримувалась позицій марксистської методології, що, однак, не заважало накопиченню знань з історії агрономів. Колективні праці розкривають окремі аспекти підготовки кадрів спеціалістів з агрономії в 1920-х рр. [22] та поширенні агрономічних знань серед селянства [23]. При цьому виділяли агрономів як представників інженерно-технічної, або так званої «народної» інтелігенції [22, 25].

Більш ширше теми агрономів торкається дослідження Л. Ткачової [24], яких за своїм ставленням до радянської влади не вирізняє їх із загальної маси інтелігенції. Щоправда в її монографії ключовим об'єктом виступає саме виробнича інтелігенція, а не партійна. Все ж авторка також наголошує, що агрономи були провідниками земельної політики на селі, а активна громадська робота була невід'ємною частиною «перевиховання буржуазної частини інтелігенції» та завершення формування «соціалістичної» [24, 43].

Історик І. Хворостяний, розглядаючи проблему взаємовідносин держави й інтелігенції у 20-х – поч. 30-х рр., побіжно висвітлював факт «політичного виховання» агрономів [25]. На його думку, впровадження непу позитивно позначилось у сфері політичного й економічного життя та було із зацікавленням зустрінуте частиною інтелігенції. Таке ставлення пояснювалось матеріальним стимулюванням та наявним, у певній мірі, «привілейованим» становищем. Прихильність представників «старої інтелігенції», в тому числі й агрономів, радянська влада сподівалась здобути за рахунок створення численних громадських організацій. Такими шляхами, як зауважив І. Хворостяний, інтелігенція «радянїзовувалась».

У сучасний період історіографії, що розпочався з 1991 р., дослідження аграрної історії та інтелігенції вийшло на якісно новий рівень. Поступовий відхід від «класових» підходів сприяв спробам об'єктивного відтворення й аналізу історичного процесу. Вказана тенденція спонукала науковців переглянути, головним чином, соціальний статус української інтелігенції 1920-х рр. Г. Касьянов одним із перших у вітчизняній історіографії на засадах новітнього наукового інструментарію розпочав дослідження формування «нової» інтелігенції в період 1920-х – 1930-х рр. [26] Серед інтелігенції він виокремлює групу спеціалістів сільського господарства, до яких належали агрономи. Поряд з цим подаються загальні дані щодо кількісного складу та матеріально-побутового становища зазначених спеціалістів, їхній освітньо-кваліфікаційний, національний та статевий розподіл. У співавторстві з В. Даниленком і С. Кульчицьким, Г. Касьянов також порушує проблему ідеологічного тиску та репресій проти інтелігенції, яка розглядається вченим як «неповноправний соціальний партнер» та протидіюча йому сила діючого режиму [27]. Початок колективізації, на думку

названих авторів, можна вважати точкою відліку показових процесів над спеціалістами сільського та лісового господарства. Отже, подані праці вирізняються неупередженим аналізом інтелігенції, що пояснюється перш за все критично-науковим підходом до проблем.

Історики М. Мірошніченко і В. Мірошніченко [28] відзначають помітний вплив «класових імперативів», які мали б сприяти формуванню нової робітничо-селянської інтелігенції, в тому числі й агрономів. Активізація культурних, у сільськогосподарському сенсі, процесів була одним із способів встановлення «нового соціально-економічного ладу». Звідси ключова думка зводиться до прищеплювання робітничо-селянській інтелігенції перш за все цінностей диктатури пролетаріату.

У книзі «Нариси історії української інтелігенції» за редакцією С. Білоконя, Е. Бойка, Г. Брега [29] агрономи також розглядаються у контексті формування «робітничо-селянської» інтелігенції. Автори серйозно торкаються проблем кількісного складу спеціалістів сільського господарства, їхніх взаємовідносин із радянською владою, ідеологічного впливу та ролі в культурному будівництві держави. Ключовим об'єктом роботи постає «нова інтелігенція», авторитет якої у суспільно-політичному житті залишався вагомим.

Окремі аспекти історії інтелігенції також відображені в дисертаційних дослідженнях О. Висовень [30], М. Костюк [31], О. Струченкова [32]. Щоправда у згаданих дослідженнях агрономи майже не згадуються, за винятком інших окремих соціально-професійних груп сільської інтелігенції. Однак, наявність таких робіт свідчить про зростання помітного інтересу до історії інтелігенції, яка внаслідок класових пріоритетів донедавна втрачала привабливість. Як наслідок, пошук нових, науково-обґрунтованих тем, зумовив розширення уявлення про соціальну та професійну структуру інтелігенції, її культурно-ідеологічне обличчя.

Все ж історик А. Бобровський [33], розглядаючи пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії української інтелігенції у радянський час, зауважив, що сільській її частині присвячено за останнє двадцятиріччя лише 5 праць. Так, Т. Цьомра [1] висвітлює історію сільської інтелігенції та її культурно-господарську роль в роки непу, неодноразово згадуючи агрономів. Прямий зв'язок з порушеною нами темою засвідчують аналіз Т. Цьомрою суспільного статусу та матеріального становища сільської інтелігенції, професійної діяльності та її суспільно-політичних настроїв.

Фігурують агрономи також у дисертації Т. Дорош [2], яка дотримується власної термінологічної позиції та пов'язує їх із групою «аграрної» інтелігенції. Т. Дорош висвітлює напрями її діяльності, умови професійної реалізації, матеріальне забезпечення та інші важливі аспекти повсякденного життя. Інша дослідниця – А. Білоцерковська, зосереджує свою увагу на вивченні історичного портрета відомого діяча агрономії та популяризатора й знавця сільськогосподарської справи в Україні А. Терниченка [3]. Таким чином, можна констатувати поживлення інтересу до теми сільської інтелігенції в новітніх дисертаціях.

Варто відзначити значний вклад у подальшій розробці проблеми повсякденного життя інтелігенції О. Коляструк. У своїй дисертації [34] та інших роботах [35] вона доводить вороже ставлення радянської влади до інтелігенції, застосовуючи перш за все критичний підхід до аналізу повсякденного життя останніх у 1920-ті рр. Між іншим, авторка не обминає увагою представників сільської інтелігенції, «рольові функції якої» – як вона вказує – «чітко визначені і органічно вмонтовані в інфраструктуру українського села» [35, 164]. Зазначені роботи є результатом назрілої потреби підведення підсумків наукових досліджень відповідного напрямку та систематизації наявних робіт і з'ясування майбутніх наукових пріоритетів.

Тема інтелігенції, зокрема й агрономів, порушена в ряді узагальнюючих праць, присвячених проблемам історії сільського господарства та соціально-економічного розвитку загалом. У колективній роботі «Історія українського селянства» [36], підготовленій в Інституті історії НАН України, подано стислі дані щодо організації агрономічного обслуговування селянських господарств та кількості агроперсоналу в період відбудови сільського господарства в УСРР. У 2010 р. вийшли у світ перші частини колективної монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)»

[37]. Вказані праці корисні першими спробами узагальненої картини повсякденного життя населення в роки непу, хоча серед соціально-професійних груп інтелігенції агрономів майже не знаходимо. Проте, в окремих підрозділах присутня стисла інформація щодо буднів агрономічних працівників, їхнього соціального статусу, ставлення селянства до поширення агрокультурних знань.

Безпосередньо до порушеної нами теми звертається В. Лазуренко у своїй книзі «Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.)» [4], де на основі опрацювання широкого комплексу історичних джерел автор наголошує на значній ролі агрономічного обслуговування і самого персоналу у становленні та зміцненні фермерських господарств. Поряд з цим В. Лазуренко висвітлює окремі моменти професійних буднів агрономів, стану та функціонування агрономічної мережі. Такий підхід дає змогу простежити зв'язок агрономів з селянами та оцінити наслідки агрономічної допомоги в Україні в період 1920-х рр.

За період незалежності України історіографічна база проблеми агрономів доповнилась і рядом спеціальних розвідок. Публікації С. Білана [38] і В. Шарпатога [39], присвячені громадським аспектам діяльності агрономів на прикладі Всеукраїнського агрономічного товариства. Окрім дослідження створення і діяльності товариства, автори роблять акцент на майбутній долі його учасників, велика кількість з яких зазнала переслідувань та репресій. Питання політичного терору щодо агрономів також розглянув В. Марочко [40], який серед ряду інспірованих судових процесів 20-х – 30-х років ХХ ст. виділяє справу так званої «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві». Вона яскраво відображає наступ спрямований проти фахівців сільського господарства та їхню дискредитацію під клеймом «ворогів народу». Такі заходи, в очах радянської влади, мали б допомогти придушити будь-які прояви вільнодумства й підпорядкувати агрономів тоталітарному режиму. До певної міри, істориками висвітлені й інші складові соціально-професійного портрету агрономів, серед яких виділяється освітня підготовка. Вона простежується в узагальнюючих працях Д. Мельничука, М. Зубця, Л. Беренштейна [41] та В. Вергунова [42].

Історіографічний огляд був би неповним без врахування праць закордонних дослідників. Однак навіть у цьому сенсі історики української діаспори питання соціально-професійної групи агрономів практично не висвітлювали, оскільки їхнє коло наукових інтересів здебільшого обмежувалось вивченням становлення радянського режиму та його впливу на суспільство.

Висновки

Таким чином, життя й діяльність, соціальний статус агрономів Української РСР періоду непу як соціально-професійної групи інтелігенції, у науковій літературі розглядалось, однак у контексті інтелігенції цілому або розвитку сільського господарства. Спеціальних досліджень, присвячених агрономам, не було створено. Наявні історичні знання, пов'язані з соціальним обличчям агрономів, їх професійною діяльністю та впливом на суспільство, залишаються недостатніми та ідеологічно перекрученими. При цьому в історичній літературі не знайшли належного розкриття проблема освітньої підготовки, громадської активності, матеріального й соціального забезпечення агрономів у зазначений період. Така ситуація зумовлює не лише перегляд та уточнення проблеми, а й необхідність об'єктивних спеціальних досліджень, спрямованих на висвітлення ключових професійних і соціальних аспектів життя агрономічних працівників у непростий період 1920-х рр.

Література

1. Цьомра Т. С. Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. С. Цьомра; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.
2. Дорош Т. О. Аграрна інтелігенція Радянської України (20-і рр. ХХ ст.): соціально-історичний аспект : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. О. Дорош; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2010. – 20 с.

3. Білоцерковська А. С. Професор А. Г. Терниченко (1882–1927) – вчений, педагог, організатор сільськогосподарської науки та освіти в Україні : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / А. С. Білоцерковська; УААН, Держ. наук. с.-г. б-ка. – Київ, 2008. – 21 с.
4. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.) / В. М. Лазуренко. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – 474 с.
5. Дедусенко А. Ф. Агрономическая помощь населению / А. Ф. Дедусенко. – Харків : Типо-літографія «Книгоспілка», 1923. – 138 с.
6. Фабрикант А. О. Основы агрономической помощи населению / А. О. Фабрикант. – М. : Кооп. изд-во, 1924. – 244 с.
7. Щадилів О. Еволюція громадсько-професійного агрономічного руху на Україні / О. Щадилів // Український агроном. – 1928. – № 1. – С. 26–34.
8. Щадилів О. Як агрономія допомагає селянам / О. Щадилів. – Київ : Державне видавництво України, 1925. – 54 с.
9. Бломквіст Б. Л. Методи агрономічної роботи: праці агрономічного семінару / Б. Л. Бломквіст; Київське Губземуправління. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 48 с.
10. Доленко І. І. До питання про організацію вивчення методики роботи агронома в колективізації: наукове видання / І. І. Доленко; Харківська крайова с.-г. дослідна ст., Відділ пристосування. – Харків : Друк. Відкомгоспу, 1929. – 9 с.
11. Воронін А. Про типи та кількість фахівців і масових кадрів для сільського господарства / А. Воронін // Український агроном. – 1929. – № 10. – С. 50–60.
12. Бейлін А. Кадры специалистов СССР, их формирование и рост / А. Бейлин. – М. : ЦУНХУ Госплана, 1935. – 420 с.
13. Советская интеллигенция (История формирования и роста 1917–1965). – М. : Мысль, 1968. – 432 с.
14. Курносов Ю. О. До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» / Ю. О. Курносов // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1969. – № 5. – С. 68–74.
15. Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция / С. А. Федюкин. – М. : Наука, 1972. – 250 с.
16. Тимченко В. В. Радянська історична література про створення інженерно-технічної інтелігенції в СРСР / В. В. Тимченко, В. І. Герасименко, М. М. Поліщук // УІЖ. – 1974. – № 3. – С. 123–130.
17. Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе / В. И. Астахова. – Харків : Вища. школа, 1976. – 156 с.
18. Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма / Ц. А. Степанян, В. С. Семенов, Т. У. Усубалиев и др.; Отв. ред. Ц. А. Степанян. – М. : Наука, 1983. – 389 с.
19. Історія народного господарства Української РСР / АН УРСР. Ін-т економіки; гол. ред. І. І. Лукинов: у 3-х т., 4-х кн. – Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917–1937) – К. : Наукова думка, 1984. – 439 с.
20. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории. (1917–1975). – М. : Политиздат, 1977. – 318 с.
21. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925) / Б. К. Мигаль. – Х. : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1974. – 168 с.
22. Интеллигенция советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования) : монография / Г. С. Брег, Н. Н. Варварцев, Н. В. Комаренко и др.; Ред. кол. : Ю. Курносов. – Київ : Наукова думка, 1988. – 189 с.
23. История крестьянства СССР. История советского крестьянства: в 5-и т. Т. 1 : Крестьянство в первое десятилетие Советской власти 1917-1927 / АН СССР. Ин-т истории СССР. Отв. ред. Г. В. Шарпов. – М. : Наука, 1986. – 456 с.
24. Ткачова Л. І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. – Київ, 1985. – 191 с.
25. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – поч. 30-х рр.) / Редколегія І. М. Хворостяний. – Київ, 1990. – 42 с.
26. Касьянов Г. В. Інтелігенція радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Г. В. Касьянов; Акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ, 1993. – 32 с.
27. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, В. Г. Касьянов, С. В. Кульчицький. – Київ : Либідь, 1991. – 344 с.
28. Мірошніченко М. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті рр. / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко // УІЖ. – 1993. – 10. – С. 53–62.
29. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн., кн. 2. – Київ : НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 172 с.
30. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1922-ті-початок 1930-х рр.): історіографія : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. І. Висовень; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ, 2004. – 20 с.
31. Костюк М. В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / М. В. Костюк; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельниць., 2007. – 19 с.

32. Струченков О. В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-і роки): формування, умови життя, діяльність : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Струченков ; Донецьк, 2008. – 20 с.
33. Бобровський А. С. Пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії інтелігенції України початку 1920-х – кінця 1980-х рр.: історіографічний дискурс / А. С. Бобровський // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 2. – С. 74–81.
34. Коляструк О. А. Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / О. А. Коляструк; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 40 с.
35. Коляструк О. А. Сільська інтелігенція і селянство на перетині радянських модернізаційних експериментів 1920-х рр. У вимірах щоденних практик / О. А. Коляструк // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 164–166.
36. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
37. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Кн. 1, ч. 1. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.
38. Білан С. І. Діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства та його роль у розвитку дорадництва в Україні / С. І. Білан // Український історичний збірник. – 2014. – № 17. – С. 176–184.
39. Шарпатий В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії / В. Г. Шарпатий // Гілея. – 2011. – № 8. – С. 134–142.
40. Марочко В. справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору / В. Марочко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 96–104.
41. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодення) / Д. О. Мельничук, М. В. Зубець, Л. Ю. Беренштейн та ін. – Київ : Видав. центр НАУ, 2005. – 224 с.
42. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов. – Київ : Аграрна наука, 2006. – 492 с.

References

1. Tsomra, T. S., (2007). *Rural intelligentsia USSR and its impact on culture and development of the productive forces in the Ukrainian village day NEP*. Thesis candidate hist. sciences: 07.00.01 History of Ukraine; Cherkasy: Cherkasy V. Khmelnytsky National University. Cherkasy (in Ukr.)
2. Dorosh, T., (2010). *Agrarian intellectuals of Soviet Ukraine (20-ies. XX century.): socio-historical perspective*. Thesis candidate hist. sciences: 07.00.01 History of Ukraine; Lugansk: Shidnoukr. National University named Dal (in Ukr.)
3. Bilotserkovska, A. (2008). *Professor A.G. Ternychenko (1882–1927) – scientist, teacher, organizer of agricultural science and education in Ukraine*. Thesis candidate hist. sciences: 07.00.07 Agrarian Sciences. Kyiv: The State Science Agricultural library (in Ukr.)
4. Lazurenko, V. M. (2013). *Ukrainian farming: the rise and fall (1921–1929)*. – Cherkasy: Cherkasy State Technological University (in Ukr.)
5. Dedusenko, A. (1923). *Agronomic assistance to the population*. Kharkov: Tipo-lithography «Bookunity» (in USSR)
6. Fabrikant, A. O. (1924). *Basics agronomic assistance to the population*. Moscow: Coop. Publishing House (in USSR)
7. Schadiliv, O. (1928). Evolution of public and professional agronomic movement in Ukraine. *Ukrainian agronomist, 1*, 26-34 (in USSR)
8. Schadylov, O. (1925). *How agronomy helps farmers*. Kiev: Ukraine State publishing House (in USSR)
9. Blomkvist, B. L. (1925). *Agronomic methods work: work agronomy workshop*. Kiev Hubzemupravlinnya (in USSR)
10. Dolenko, I. I. (1929). *On the organization of study methods agronomist in collectivization: scientific publications*. Kharkiv: Vidkomhospu (in USSR)
11. Voronin, A. (1929). About the types and number of specialists and mass personnel for agriculture . *Ukrainian agronomist, 10*, 50-60 (in USSR)
12. Beilin, A. (1935) *Personnel Soviet specialists, their formation and growth*. Moscow: TsUNKhU Stateplan (in USSR)
13. *The Soviet intelligentsia (history of the formation and growth (1917–1965))* (1968). Moscow: Thought (in USSR)
14. Kurnosov, Yu. O. (1969). On the definition of «Soviet intelligentsia». *Ukrainian historical journal, 5*, 68-74 (in USSR)
15. Fedyukin, S. A. (1972). Great October Revolution and the intellectuals. – Moscow: Science (in USSR)
16. Timchenko, V. V. (1974). Soviet historical literature on the establishment of engineering and technical intelligentsia in the Soviet Union. *Ukrainian historical journal, 3*, 123-130 (in USSR)
17. Astakhova, V. I. (1976) *Soviet intelligentsia and its role in social progress*. Kharkov: High school (in USSR)
18. Stepanyan, Ts. A. & Semenov W. S. Usabaliev T. U. (1983) In C. A. Stepanyan (Ed.). *The Soviet intelligentsia and its role in the construction of communism*. Moscow: Science (in USSR)

19. Institute of Economics USSR (1984). History of National Economy of the Ukrainian SSR. In 3 vols., 4 Vol. – T. 2. *Creating a socialist economy (1917–1937)*. Kiyv: Scientific Thought (in USSR)
20. *The Soviet intelligentsia. A Short History. (1917–1975)* (1977). Moscow: Politprint (in USSR)
21. Myhal, B. K. (1974) Implementation of Agrarian Policy in Ukraine in the recovery period (1921–1925). Kharkiv: Print at Kharkiv state university (in USSR)
22. Breg, G. S., Varvartsev, N. V. & Komarenko, N. V. etc (1988). In Yu. Kurnosov. *The intelligentsia of Soviet Ukraine (some of the issues of historiography and methodology of the study)*. Kiev: Scientific thought (in USSR)
23. The history of the peasantry of the USSR. History of the Soviet peasantry. In 5 vols., Vol. 1 (1986). In G. Sharapov (Ed). *The peasantry in the first decade of Soviet power, 1917–1927*. Moscow: Science (in USSR)
24. Tkachova, L. I. (1985). *Intellectuals Soviet Ukraine during the construction of the foundations of socialism*. Kiev (in USSR)
25. In I. M. Hovorostyanyy (Ed) (1990). *The state and the Ukrainian intellectuals (some relationship problems in the 20's – early. 30's.)*. Kiev (in USSR)
26. Kasyanov, G. (1993). *Intellectuals Soviet Ukraine 1920 – 30s: social and historical analysis*. Author. dis. dr. hist. sciences: 07.00.02. History of Ukraine. Kiev: Acad. Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine (in Ukr.)
27. Danilenko, V., Kasyanov, G. & Kul'chytskyi, S. (1991). *Stalinism in Ukraine: 20-30 years*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
28. Miroschnichenko, M. I. & Miroschnichenko, V. I. (1993). To the beginning of the formation of worker-peasant intelligentsia in Ukraine in the 20's. *Ukrainian historical journal*, 10, 53-62 (in Ukr.)
29. *Essays on the History of the Ukrainian intelligentsia (the first half of the twentieth century.)*. In 3 Vol. Book. 2. (1994). Kiev: Institute of History of Ukraine (in Ukr.)
30. Vysoven, A. I. (2004) *Intellectuals in cultural and educational development of the USSR (1922-ies and the beginning of the 1930s.): Historiography*. Author. thesis candidate hist. sciences: 07.00.06 Historiography. Kiev: Institute of History of Ukraine (in Ukr.)
31. Kostyuk, M. V. (2007) *Formation and development of agricultural educational institutions and research affairs Cherkassy region (second half of XIX – early XX century.)*. Abstract. thesis candidate hist. sciences: 07.00.07 History of science and technics. Pereyaslav-Chmelnickiy: Pereyaslav Chmelnickiy state pedagogical University named G. Skovoroda (in Ukr.)
32. Struchenkov, A. V. (2008) *Engineering and technical intelligentsia of Donbass (late 1920s – 1930s): formation conditions of life activity*. Author. thesis candidate. hist. sciences: 07.00.01 History of Ukraine. Donetsk: Donetsk National University (in Ukr.)
33. Bobrowski, A. (2013). *Priority of dissertation research on the history of intellectuals Ukraine early 1920s – late 1980s.: historiographical discourse*. Historical and political research, 2, 74-81 (in Ukr.)
34. Kolyastruk, O. A. (2010). *Everyday life intellectuals USSR in the 1920's: modern theoretical, methodological and historiographical discourse of source*. Author. dis. dr. hist. sciences: 07.00.06 Historiography. Kiyv: Institute of History of Ukraine (in Ukr.)
35. Kolyastruk, O. A. (2008). Rural peasantry and intelligentsia in Soviet intersection upgrades are experiments of the 1920s. In the practices of daily measurements. *Ukrainian peasant*, 11, 164-166 (in Ukr.)
36. *History of Ukrainian peasantry: Essays in 2 vols. Vol. 2.* (2006). Kiyv: Institute of History of Ukraine (in Ukr.)
37. In S. Kul'chytskyi (Ed) (2010). *Sketches of everyday life of Soviet Ukraine during the NEP (1921–1928)*. Vol 1. Kiyv: Institute of History of Ukraine (in Ukr.)
38. Bilan S. I. (2014). Activities Ukrainian Society of Agronomy and its role in the development of extension services in Ukraine. *Ukrainian Historical Collection*, 17, 176-184 (in Ukr.)
39. Sharpatyy, V. H. (2011). Creation of the Ukrainian Society of Agronomy in 20's: program objectives, personnel. *Gilea*, 8, 134-142 (in Ukr.)
40. Marochko, V. (1998). «Counterrevolutionary subversive organization in agriculture SSR»: the mechanism and consequences of the terror. *Archives VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1/2, 96-104 (In Ukr.)
41. Melnychuk, D. O., Zubec, M. V. & Berenshteyn, L. Yu. (2005). *Formation and development of agricultural education and science in Ukraine (from ancient times to the present)*. Kiyv: Center NAU (in Ukr.)
42. Verhunov, V. A. (2006). *Essays on the History of agricultural science, education and technology*. Kiyv: Agricultural Science (in Ukr.)

LITVINENKO Oleksandr Evgeniyovich,

Candidate of Historical Sciences, Teacher at the Departar f Archeology and Historical Knowledge of Special Areas of Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University

AGRONOMISTS OF UF Ukrainian SSR IN NEP PERIOD: SOCIAL-PROFESSIONAL PORTRAIT. – HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Abstract. Introduction. Contemporary historical study opens a wide range of important and at the same time topical trends of special research. Of particular significance among the mis a problem of everyday and professional life ofther uralliterate and agronomists in particularin post-revolutionary period. This issue was exposed in scientific literature over extended period, however was researched poorly and for the most part came under ideological influence.

Purpose. *The problem of social-professional life of Ukrainian SSR agronomical workers in NEP period is represented more comprehensively by modern historiography rather than by previous historiographical periods. Either superficially or more substantively it is represented on the pages of article thesis, composite works, encyclopedic editions, dissertational research, summarizing works in agrarian topics. The purpose of the article is to analyze the scientific research problem of agronomists' professional life and social status during NEP period, to determine main achievements of soviet and contemporary historiography.*

Methods. *The scientific study of agronomists' social-professional portrait determined double-sided nature of research. Agronomists are considered on the one hand as intellectuals, and on the other hand they're viewed as independent professional group. In any case they arouse interest if only because they played fundamental role in society and possessed high social rank.*

Results. *The results of the research afford ground to assume that agronomists' professional life and social status of Ukrainian SSR in NEP period was considered in scientific literature in connection with integration or agriculture. Until quite recently the available historical knowledge concerning agronomists' social face, their professional activity and impact on society, remained insufficient and ideologically distorted. Historiographical analysis reveals short-term nature of the majority of works created in soviet Regime period, nevertheless it does not underestimate their value. In view of the above, a scientific necessity occurs to reconstruct agronomists' social-professional portrait and their impact on cultural-economical life of the country in NEP period.*

Key words: *agronomist, social-professional life, soviet historiography, contemporary historiography.*

Надійшла до редакції 25. 10. 2016
Затверджена до друку 01. 11. 2016

УДК 94(477) «1951/1959»

ОНИЩЕНКО Сергій Борисович
аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
e-mail: osb-chdtu@hotmail.com

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1950-х РОКАХ (до історіографії проблеми)

У статті розглядається процес залізничного будівництва й модернізації залізничного комплексу в УРСР, показано кількісні та якісні показники його матеріально-технічної бази.

Ключові слова: *залізничний транспорт, технічна реконструкція, транспортна мережа.*

Постановка проблеми

У післявоєнний період була врахована особливо важлива роль залізничного транспорту республіки в економіці СРСР – його відновлення поруч із розвитком важкої промисловості було визнано першочерговою, визначальною умовою швидкої й успішної відбудови народного господарства радянської держави. Для забезпечення зростаючих темпів перевізної роботи необхідно було здійснити грандіозну програму модернізації матеріально-технічної бази транспорту, який у післявоєнні роки працював на межі своїх можливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема становлення і функціонування залізничного транспорту викликала інтерес науковців. У радянський період проблема розвитку залізничного транспорту стала об'єктом досліджень науковців В. Столбового [1], В. Ангелейка [2], певною мірою висвітлювалась у комплексних виданнях, як зокрема в «Повышение эффективности работы транспорта Украинской ССР» [3]. Сучасна українська історіографія налічує значну кількість насамперед

узагальнюючих робіт присвячених розвитку залізничного транспорту під авторством таких науковців, як В. Зінченко [4], Т. Мукшінова [5], А. Хахлюк [6] та ін. Однак розвиток залізничного транспорту в післявоєнний період, у тому числі й у 1950-х роках, що був часом активної технічної реконструкції, залишається малодослідженим. Останнім зумовлюється тематика представленої розвідки.

Мета статті полягає у висвітленні основних тенденцій і розвитку залізничного транспорту в УРСР у 1950-х роках.

Виклад основного матеріалу

Важливим напрямом відновлення і розвитку залізничної інфраструктури на початку 1950-х років були ремонт і модернізація самого транспорту. Зусиллями фахівців вдалося капітально відремонтувати пошкоджені вагони та переробити на широку колію частину трофейних вагонів. Конструкція вагонів промислового виробництва була покращена за міцністю, смістю, обладнанням зчеплення та гальмування. Зросла питома вага вагонів із автоматичним зчепленням і автоматичним гальмуванням. У 1940 р. такі вагони склали 31,2 % та 68,7 % від загальної кількості, в 1950 році – 52 % та 80 %. Збільшення поставок і випуску в основному чотирьохвісних вагонів дало змогу збільшити вантажомісткість вантажного вагонного парку в 1950 р. на 44 % у порівнянні з довоєнним часом [6, 46].

Відмінною рисою відбудовчого періоду були також високі темпи розвитку нових, прогресивних технічних засобів. Виробництво паровозів за абсолютними показниками в 1950 р. перевищило довоєнний рівень на 7 %, виробництво електровозів – більш, ніж у 10 раз, а магістральних тепловозів – в 25 разів. Суттєвий приріст пропускної можливості ліній було досягнуто за рахунок їхнього переобладнання на автоматичне блокування з одночасним застосуванням диспетчерської централізації.

Під час капітальних відбудовчих робіт проводилась також реконструкція залізниць з метою підвищення рівня їхньої технічної оснащеності. Середня вага рейок на головних шляхах зросла порівняно з довоєнним рівнем на 6,2 %, хоча в основному ця робота була зосереджена на вантажонапружених лініях Донбасу. Так, довжина колії з рейками важких типів у 1955 р. порівняно з 1940 р. зросла на Донецькій залізниці більш ніж утричі [6, 146]. Це сприяло деякому підвищенню показників використання технічних засобів. Крім цього було досягнуто прискорення обігу вагону з 10,9 доби у 1945 р. до 7 діб у 1950 р. і доведено у 1950 р. процес навантаження на залізничному транспорті до 115 тис. вагонів на добу. Вплив на прискорення обігу вагонів мав розвиток маршрутизації перевезень масових вантажів і збільшення швидкості руху поїздів [7, 53]. Проте цього не вистачало, щоб забезпечити безперебійну роботу залізниць, особливо на промислових об'єктах. Відбудова станційного господарства також супроводжувалася технологічними нововведеннями. Наприклад, для підвищення пропускної можливості подовжувалися станційні колії і проводилося перезакладення вузлів тощо.

Високих темпів відновлювальних робіт вдалося досягти не лише за рахунок організаційних заходів, але й забезпечення їх засобами механізації. У типових зверненнях-інструктажах для робітників залізниці зазначалося: «Механізація процесів виробництва, вкорінення передових методів праці, удосконалення технічного режиму, ритмічність у роботі, економія матеріальних цінностей, боротьба за покращення якості продукції та зниження відсотку браку є найважливішими заходами, які забезпечуватимуть досягнення високих показників роботи» [8, 52]. Наприкінці 1950 року рівень механізації земляних робіт на будівництві залізничних доріг досягав 84,3 %, укладки шляхів – 44,2, монтажу металокопункцій – 97,5 %, підготовки бетону – 95,6 % [8, 52].

У 1950-ті рр. залізничне будівництво тривало, набуваючи нових стимулів. Було відбудовано важливі залізничні вузли – Київ, Харків, Ясинуватай залізничні портові станції – Одеса, Миколаїв, Севастополь, Керч. Здійснювалося й нове будівництво. Так, було збудовано залізницю Федорівка-Каховка довжиною 154 км, що забезпечило доставку будівельних матеріалів і машин для будівництва Каховської ГЕС, споруджено залізничний міст через Дніпро біля Херсона, завдяки чому відкрилося залізничне сполучення між Херсоном і станцією Джанкой у Криму, збудовано металевий міст через гирло

Дністровського лиману, який з'єднав південну частину Придніпров'я з південно-західною степовою частиною України. Продовжувалось будівництво залізничних вокзалів у Харкові, Дніпропетровську, Дрогобичі. Завдяки вказаним заходам густота залізничної мережі УРСР значно збільшилась і становила близько 35 км на 1000 км. Найбільше ж залізниць було в Донбасі [9, 309–310].

Розвиток залізниць та їх подальша технічна реконструкція сприяли удосконаленню вагонобудування. У 1950-ті рр. збільшилася вантажопідйомність, поліпшилась конструкція вагонів, поглибилася спеціалізація вагонного парку. Найбільш поширеним типом вантажного вагона став великовантажний чотиривісний вагон. Однак нового рухомого складу не вистачало, тому доводилося експлуатувати велику кількість старих, малоекономічних двовісних вагонів. У 1957 р. частка чотиривісних вагонів збільшилась до 64 % (25 % у 1941 р.), а на автозчепленні – до 87 % [6, 161].

У роки шостої п'ятирічки масштаби вагонобудування зросли. Використання шестивісного вагона збільшило вантажопідйомність поїзда на 34 %. Велике значення для покращення роботи залізниць мало використання нових типів вагонів: з дахом, що відкривався, торцевими та боковими дверима, відкидними люками. Збільшення вантажопідйомності вагонів сприяло, з одного боку, зростанню корисної ваги поїзда, а з іншого – підвищенню продуктивності праці залізничників, оскільки для перевезення вантажів потрібна була менша кількість вагонів, а отже й менші витрати на їх обслуговування та ремонт.

Певні успіхи були досягнуті зокрема й у спеціалізації вантажних вагонів. Для перевезень важких та великогабаритних вантажів на залізниці стали надходити восьми-, дванадцяти-, шістнадцяти, і двадцятивісні вагони-транспортери вантажопідйомністю до 300 т. Також залізниці стали отримувати цистерни поліпшеної конструкції для перевезення рідких вантажів, криті вагони збільшених розмірів – для великої рогатої худоби, птиці, фуражу. Поступово почали запроваджуватись контейнерні перевезення [6, 155].

Прогресивні зміни відбулися у парку пасажирських вагонів. Розпочалося виробництво цілнометалевих вагонів. На їх основі будувалися м'які, жорсткі, купейні, багажні, поштові вагони й вагони приміських електропоїздів. У зв'язку з електрифікацією та впровадженням тепловозної тяги значно зросла швидкість пасажирських поїздів, збільшилось споживання електроенергії та дизельного палива. Тому одним із завдань у пасажирському вагонобудуванні стало зменшення ваги вагона. У конструкції цілнометалевих пасажирських вагонів почали використовувати легкометалеві сплави, дерево замінювалось на синтетичні матеріали, а вагон обладнувався амортизаторами, які забезпечували плавний хід при швидкості 160–180 км/год. Поряд із виробництвом нових вагонів, модернізувалися й старі, уніфікувалися їхні окремі вузли та деталі [6, 157]. Поліпшення якісного складу вагонного парку дозволило збільшити міжремонтні пробіги вагонів, зменшити обсяги ремонту, скоротити кількість пунктів огляду та ремонту вагонів на залізницях.

У 1950-х рр. було здійснено переведення вагонного парку на автоматичне зчеплення та гальмування. Так, у 1957 р. вагонний парк на автозчепленні за вантажопідйомністю становив 94,7 % [6, 161]. Це давало можливість повніше використовувати тягову силу локомотивів, збільшити вагу поїздів, посилити безпеку руху, збільшити розміри маневрової роботи. Пропускна спроможність вантажонапружених діляниць підвищувалась також шляхом переведення їх на автоматичне блокування з одночасним впровадженням диспетчерської централізації. Завдяки цьому час знаходження вагону під однією навантажувальною операцією у 1955 р. був зменшений на 6,7 год. порівняно з 1950 р. [6, 151]. У 1953 р. середньодобове навантаження вагонів досягло довоєнного рівня (у Південно-Західній залізниці – 2636 вагонів на добу) [10, 28]. Цьому сприяла механізація основних вантажно-розвантажувальних робіт. Зокрема, «Дорбуд» Південно-Західної залізниці у 1955 р. запровадив механізацію навантаження та розвантаження лісу, металу, металоконструкцій, каміння, піску завдяки отриманню нових автомобільних кранів. Про позитивні тенденції свідчили й інші випадки. Для прикладу, середньодобовий пробіг паровоза на залізницях

Донбасу в 1955 р. зріс на 6,6 % порівняно з 1940 р., що дозволило зекономити за цей рік 160 тис. т. палива [6, 152].

Технічна реконструкція залізничної галузі у свою чергу зумовила зростання продуктивності праці. З 1954 р. залізничний транспорт за рахунок своїх доходів став покривати крім експлуатаційних витрат видатки на капітальне будівництво, передаючи частину нагромаджень у державний бюджет [10, 313].

Декларуючи прагнення до швидкого налагодження роботи транспортної мережі, державно-партійне керівництво часто нехтувало раціональним підходом у транспортному будівництві та освоєнні нових транспортних шляхів, не враховуючи всі можливі наслідки подібних дій. Навіть у самому Міністерстві шляхів сполучення не було чіткої стратегії по здійсненню будівництва окремих залізничних об'єктів. Так, міністерство у ряді випадків планувало виділення коштів не по повній кошторисній вартості, в результаті чого будівництво деяких об'єктів розтягувалося на тривалий період – від 4 до 10 років. Наприклад, депо Куп'янськ-Сортувальний будувалося близько 10 років із перервами, під час яких взагалі не виділялися кошти [11, 67]. Крім того, було виявлено той факт, що звітна інформація часом не відповідала дійсності. В звіти про виконання планів робіт включалася вартість невиконаних робіт, роботи по завищених розцінках, а також позапланові роботи [12, 14].

З поміж багатьох проблем залізничної галузі у 1950-х роках намітився розрив і між залізничним машинобудуванням та залізничним транспортом, проявом чого стала нестача рухомого складу. Труднощі й часті збої у роботі були характерними рисами залізничного машинобудування. Підприємства працювали неритмічно, річні плани не виконувались. Причинами низьких показників роботи були: непідготовленість виробництва до виконання державних програм, несвоєчасне вирішення організаційно-технічних питань, недостатня увага до роботи провідних цехів – механозбирального, інструментального. Окрім основної продукції заводи почали випускати паровозні тендери, тепловозні вузли та рами, ізотермічні вагони, турбіни, запчастини до тракторів, нафтову апаратуру, навіть товари широкого вжитку (ліжка, сокири, черепицю) [6, 158].

План нарощування потужностей вагонобудівних підприємств виконувався здебільшого наполовину. Заводи залізничного машинобудівництва недостатньо забезпечувалися деталями за рахунок кооперативних надходжень. Також через відхилення у розмірах деталей порівняно з кресленнями, не вистачало ковальсько-пресового, транспортного устаткування, зварювальних апаратів [6, 144].

Недостатній рівень мала організація ремонту вагонів на основних пунктах техогляду, в результаті чого в поїздах курсувала велика кількість несправних вагонів, що викликало необхідність їх відчеплення на проміжних станціях. Крім цього не було організовано транспортування запчастин та матеріалів [10, 76].

Загалом організація праці у ремонтних бригадах оцінювалась як незадовільна. Так, не закріплювалось обслуговування паровозів за бригадами, незадовільною була механізація робіт, значними були простой паровозів на ремонті, які перевищували норми більш ніж вдвічі [11, 12].

Результатом недостатніх темпів розвитку шляхового господарства, забезпечення рухомим складом та роботи ремонтної бази було те, що експлуатаційні показники тривалий час не досягали довоєнного рівня. Наприклад, контролери МГК СРСР у звітах про результати перевірки роботи Південно-Західної залізниці вказували, що розміри навантаження тут не зростали і навіть не досягли довоєнного рівня, а у 1950–1953 рр. становили 2397–2636 вагонів, тоді як у 1940 р. – 2689 вагонів [13, 28].

Багато інших важливих експлуатаційних показників на залізницях систематично не виконувалось, а деякі з них навіть погіршувались. Тому виконання планів вдавалось виконати завдяки завищенню показників. Так, оборот вагону був завищений на 3,12 год. Більш того, не виконувались плани навантаження та допускалися значні простой вагонів на під'їзних шляхах клієнтури, а показник графіку руху поїздів суттєво погіршився у другій половині 1950-х рр. і виконувався лише на 66–72 % [14, 60].

Не було повністю вирішене питання також із забезпеченням паливом паровозів. Зокрема в звіті про роботу Південно-Західної залізниці у 1957 р. відзначалось, що у зв'язку з недостатнім відвантаженням вугілля з Донецького басейну та його нерівномірним надходженням на залізниці регіону «складалося тяжке становище». Крім того, на залізницю надходило вугілля низької якості, з великим вмістом золи – до 40 %. Постачання ж паровозів паливом низької якості створювало вкрай тяжкі умови роботи: пароутворення, масові чистки топків тощо [15, 31].

Технічна несправність на платформах та інших приладах пасажирського господарства негативно впливала на перевезення пасажирів. На великих вокзалах спостерігалась відсутність умов для зручного та належного обслуговування пасажирів, частими були факти грубого поводження з пасажиром з боку обслуговуючого персоналу, нестачі постільної білизни у поїздах і антисанітарії [10, 77].

Численні перевірки санітарного стану та організації санітарно-протиепідемічного контролю на залізничних вокзалах виявляли слабкий контроль за санітарним станом вокзальних приміщень та поїздів (особливо приміських) з боку дорожніх санепідемстанцій. За їхніми результатами було зафіксовано недоліки у фінансово-господарській діяльності лікарсько-санітарної служби управлінь залізниць [10, 5]. Під час перевірок якості обслуговування пасажирів у потягах було виявлено наступні недоліки: погане освітлення (в деяких вагонах використовувалися навіть свічки), закриті вбиральні, відсутність постільної білизни, забруднення вагонів, відсутність води. Кондуктори ж не мали спецодягу для виконання своїх обов'язків. Комісія звернула увагу і на значні запізнення потягів [16, 12].

Невиконання графіків руху поїздів залишалось серйозною проблемою залізничного транспорту впродовж 1950-х років. Для прикладу, у 1957 р. секретар Одеського обкому КПУ А. Федосєєв вказував на те, що графік руху поїздів виконувався незадовільно й значне відставання Одеської залізниці у розвитку руху важковаговіків. Багато важливих експлуатаційних показників систематично не виконувались [17, 4].

Загалом розвиток залізничного транспорту у 1950-х роках не міг обмежуватись простим досягненням довоєнних показників, адже зростання темпів перевізної роботи вимагало проведення технічної реконструкції галузі. Прогрес у цій справі на залізничному транспорті залежав передусім від впровадження електровозної та тепловозної тяги. В порівнянні з паровозом електровози та тепловози мали підвищені швидкості, більш високий коефіцієнт корисної дії, забезпечуючи економію палива. Тому вартість перевезень при використанні електричної та тепловозної тяги знижувалась на 30 %.

Всього в республіці у 1950-х рр. було переведено на електротягу лише 974 км залізниць [9, 203], що становило 13 % від загальносоюзної довжини електрифікованих у цей період ліній. Електрифікація насамперед залізниць східних районів СРСР пояснювалась «потребою прискорити піднесення вантажообороту урал-сибірських магістралей» [7, 43]. У свою чергу машинобудівна промисловість не поставила транспорту й половини тієї невеликої кількості електровозів і тепловозів, що була передбачена п'ятирічним планом. Тому питома вага найменш економічної – паровозної тяги у вантажообігу залізниць країни в 1950 р. становила 94,5 % [9, 203].

Отже, в 1950-х рр. розпочалася масштабна модернізація залізничного транспорту республіки. Найбільша частка капіталовкладень спрямовувалась у ті галузі та ділянки транспорту, які могли забезпечити його форсований прогресивний розвиток, прискорення темпів його роботи та збільшення перевізних можливостей: електрифікацію, рухомий склад нової конструкції тощо. При цьому темпи та характер розвитку технічного прогресу на залізничному транспорті були продиктовані модернізаційними процесами в економіці країни, що носили форсований і екстенсивний характер і відбувалися в такий спосіб, щоб досягти максимальної ефективності від впровадження нової техніки, максимальної віддачі від застосування нових технологій і обладнання, часто нехтуючи рівномірним розвитком всіх компонентів залізничного комплексу.

1. Столбовой В. Д. Транспорт Украинской ССР / В. Д. Столбовой. – Київ, 1971. – 101 с.
2. Ангелейко В. І. Залізничний транспорт України в 1959–1965 рр. / В. І. Ангелейко. – Київ: Держтехвидав УРСР, 1960. – 63 с.
3. Повышение эффективности работы транспорта Украинской ССР / Под ред. Ю. Ф. Кулаева. – Київ : Наукова думка, 1979. – 223 с.
4. Зінченко В. І. Розвиток залізниць і залізничного транспорту в даних / В. І. Зінченко. – Київ : Державний технічний інститут, 1998. – 169 с.
5. Мукшінова Т. А. Залізничний транспорт України / Т. А. Мукшінова. – Київ : Укрзалізниця, 2009. – 19 с.
6. Хахлюк А. М. Залізничний комплекс України: генезис, функціонування, перспективи / А. М. Хахлюк. – Київ : Кондор, 2009. – 299 с.
7. Зведенюк П. Транспорт України в новій п'ятирічці / П. Зведенюк. – Київ : Укрполітвидав, 1947. – 76 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 420. – 4.02. – 3.08.1950. – 244 л.
9. Розвиток народного господарства Української РСР 1917–1967: в 2-х т. – Київ : Наукова думка, 1967. – Т. 2 : Завершення будівництва соціалізму та перехід до комунізму (1938–1967 рр.). – 499 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5006. – Оп. 1. – Спр. 164. – 106 л.
11. ЦДАГО України. – Ф. 4280. – Оп. 1. Спр. 14. – 61 л.
12. ЦДАВО України. – Ф. 4280. – Оп. 1. – Спр. 14. – 37 л.
13. ЦДАВО України. – Ф. 5006. – Оп. 1. – Спр. 164. – 29 л.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 655. – 60 л.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 675. – 31 л.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 418. – Т. 1. – 5.01. – 18.11.1950. – 287 л.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4871. – 31.01. – 30.12.1958. – 106 л.

References

1. Stolbovoj, V. D. (1971). *Transport of the Ukrainian SSR*. Kyiv, 101 (in. Ukr.)
2. Angelejko, V. I., (1960). *Railway transport Ukraine in 1959–1965 rr.* Kyiv: Derzhtehvydav USSR, 63 (in. Ukr.)
3. Kulaev, Y. F. et al. (1979). *Increase efficiency work transposrt Ukrainian SSR*. Kyiv: Naukova Dumka, 223 (in Russ.)
4. Zinchenko, V. I. (1998). *Development Railway and Railway transport in data*. Kyiv: State technological instityt, 169 (in. Ukr.)
5. Mykshinova, T. A. (2009). *Railway transport of Ukraine*. Kyiv: Ukr railway, 19 (in. Ukr.)
6. Khakhlyuk, A. M. (200). *Railway complex of Ukraine: genesis, functioning, prospects*. Kyiv: Condor, 299 (in. Ukr.)
7. Zvedenyuk, P. (1947). *Transport Ukraine in new five-year plan*. Kyiv: Ukrpolitvydav, 76 (in. Ukr.)
8. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (*hereinafter – TSDAHO Ukraine*). F. 1. Des. 77. Act 420, 244 (in Ukr.)
9. *Development narodnogo ekonomy Ukrainian SSR 1917–1967(1938–1967)*. Kyiv, 499 (in. Ukr.)
10. Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine (*hereinafter – TSDAVO Ukraine*). F. 5006. Des. 1. Act 164, 106 (in Ukr.)
11. *TSDAHO Ukraine*. F. 4280. Des. 1. Act 14, 61 (in Ukr.)
12. *TSDAVO Ukraine*. F. 4280. Des. 1. Act 14, 37 (in Ukr.)
13. *TSDAVO Ukraine*. F. 5006. Des. 1. Act 164, 29 (in Ukr.)
14. *TSDAHO Ukraine*. F. 1. Des. 77. Act 655, 60 (in Ukr.)
15. *TSDAHO Ukraine*. F. 1. Des. 77. Act 675, 31 (in Ukr.)
16. *TSDAHO Ukraine*. F. 1. Des. 77. Act 418, T. 1, 287 (in Ukr.)
17. *TSDAHO Ukraine*. F. 1. Des. 24. Act 4871, 106 (in Ukr.)

ONISHCHENKO Serhiy Borysovich,

graduate student of the department of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University B. Khmelnytsky

e-mail: osb-chdtu@hotmail.com

MAJOR TRENDS AND OPERATION OF RAILWAY TRANSPORT UKRAINIAN SSR IN 1950'S

The article describes the process of railway construction and modernization of railway complex of the Ukrainian SSR, shows the quantity of its material and technical basis. The attention is focused on the introduction of new advanced types of traction and rolling stock. The author deals not only with its successes but also failures and shortcomings. It especially pointed out the negative impact of bureaucratic barriers caused by the Soviet administrative-command system.

In the after war period the especially important part of the republican railway transport in the national economy of the USSR was taken into consideration. Its reconstruction together with the heavy

industry development was considered a paramount, determinative important consequence of the quick and successful national economy reconstruction of the Soviet state. In order to provide the growing rates of the transportation it was important to perform the mighty program of the modernization of material and technical basis of transport which worked on the edge of its possibilities.

The aim of the article is in lighting up of the major tendencies and development of railway transport in the Ukrainian SSR in 1950-s.

An important trend of reconstruction and development of the railway infrastructure at the beginning of 1950-s were repairs and modernization of the transport itself. A distinctive feature of the reconstructive period was the high temps of the development of new progressive technical devices. During the capital reconstructive works the reconstruction of railways with the aim of uplifting of their technical equipment was conducted.

In 1950-s the railway reconstruction got new stimuli. Very important railway junctions were reconstructed – Kyiv, Kharkiv, Yasyuvata, as well as sea port stations – Odesa, Mykolaiv, Sevastopol, Kerch. The new construction was performed as well.

In short, a large scaled modernization of railway transport started in Ukrainian SSR in 1950-s. The major part of investments was directed to those spheres of transportation which were able to provide its forced and progressive development.

Key words: *railway system, technical reconstruction, modernization, transport network, technical equipment.*

*Надійшла до редакції 25. 10. 2016
Затверджена до друку 05. 11. 2016*

УДК 94 (477) (092)

ПОЛІЩУК Юрій Адамович,
викладач Чигиринського економіко-
правового коледжу
e-mail: polischuk7@ukr.net

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИРОНА КОРДУБИ В ДЗЕРКАЛІ ІСТОРОІОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена проблемі вивчення творчої спадщини М. Кордуби в історіографії ХХ – початку ХХІ ст. З'ясовано здобутки кожного з трьох виокремлених періодів кордубіани. У висновках окреслено перспективні напрямки кордубознавчого пошуку.

Ключові слова: *Мирон Кордуба, кордубіана, творча спадщина, інтелектуальна біографія, українська історіографія.*

Постановка проблеми

В українській історіографії доби незалежності чи не найбільш популярними є персоналістичні студії. Такий тематичний пріоритет викликаний потребою повернути із вимушеного забуття декілька поколінь вітчизняних інтелектуалів, чия творча спадщина піддавалася тавруванню та замовчуванню у попередній період. Таким чином постали міждисциплінарні галузі, сфокусовані на вивчення життя та діяльності творців української модерної історіографії ХІХ–ХХ ст. В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського та ін. Реалізація цього завдання покликана до життя потребу реконструкції творчого шляху так званих істориків «другого плану» – інтелектуального оточення лідерів вітчизняного історіописання, котрі історіографічною практикою перевіряли життєвість концептуальних пропозицій своїх більш іменитих сучасників. Серед таких істориків «другого плану» сучасні дослідники найчастіше звертають увагу на представників львівської історичної школи М. Грушевського, праці яких сформували вітчизняну історіографічну традицію у ХХ ст. [1,

5–6]. Одним із лідерів галицького українознавчого осередку по праву вважають Мирона Кордубу. За останнє століття йому було присвячено чимало різнопланових текстів, де зверталася увага на ті чи інші сюжети його інтелектуальної біографії. Натомість, цілісний огляд кордубіани на сьогодні відсутній, що унеможливує визначення актуальних проблем вивчення його спадщини. Тож важливим завданням сучасної української науки є спроба синтетичного погляду на кордубознавчі студії ХХ – початку ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

До проблеми аналізу окремих сюжетів кордубознавчої рецепції зверталися більшість згаданих нижче сучасних дослідників його життя та творчості при опрацюванні обраної ними проблематики. Натомість, спеціальне завдання цілісного осмислення кордубознавчого дискурсу до сьогодні не реалізоване. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Метою статті є узагальнення провідних тенденцій у вивченні творчої спадщини М. Кордуби в історіографії ХХ – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу

Перші спроби характеристики Кордуби-науковця були зроблені активними учасниками українського історіографічного процесу першої третини ХХ ст. Так, уже в рецензіях на наукові, дидактичні та популярні праці вченого містяться спостереження стосовно особливостей його історіографічного дискурсу. Наприклад, рецензуючи книгу «Картини із Всесвітньої історії для народних і виділових шкіл», С. Томашівський акцентував на двох обставинах – «одна – що се перший на всій Україні оригінальний підручник всесвітньої історії; друга – що автором її є не звичайний учитель історії, а учений з досить знаним іменем в історичній науці» [2, 47]. С. Томашівський особливо відзначає фахову майстерність М. Кордуби, котрий був змушений вирішувати одне «з найтрудніших питань педагогічної філософії» – відібрати для невеликої за обсягом книги найбільш вагомні факти та події світової історії та ще й додати низку ілюстрацій. Не шкодуючи суперлативів, «рішучою заслугою автора» С. Томашівський називає відкидання традиційних у шкільних підручниках міфологічних оповідань і зосередження лише на науково перевірених фактах. «Сим способом, – вказує рецензент, – здобув автор більше простору для історичного оповідання» [2, 48].

Менш вдалою, на думку С. Томашівського, є мова викладу, складна для дітей шкільного віку. Оглядач також звертає увагу на засилля у підручнику мовних архаїзмів. Попри такі критичні зауваження, у підсумку С. Томашівський відзначив: «Ся книжка – загалом беручи – зовсім вдатна, в деяких частинах навіть дуже добра, варта того, щоб до неї заглядали не тільки дітвора з «народних і виділових шкіл», як стоїть у заголовку, але й старші ученики й учениці; для сих надається як вигідне *repetitorium* найважливіших історичних подій при більших партіях науки» [2, 49].

Подібні піднесені оцінки спостерігаємо у рецензії С. Томашівського на іншу працю М. Кордуби – «Ілюстровану історію Буковини». На переконання критика, «попри увесь популярний характер нариса, держав ся автор наукових форм, прийнятих у новочасних історичних підручниках – дати погляд на різні сторони політично-соціального і національно-культурного життя, хоч і як се в короткім оповіданню мусить вийти мініатурним» [3, 213]. Особливо похвальною для М. Кордуби, на думку рецензента, є соборницька домінанта підручника – намагання автора завжди поєднувати історію буковинського краю з долею всього українського народу, що було покликане виховувати цінності національного єднання. Аналізуючи методичну складову підручника, С. Томашівський вказує, що «книжечка в кожній своїй частині відповідає загальним результатам найновіших дослідів, писана *sine ira et studio*, [...] виклад ясний» [3, 213]. Відзначив рецензент також ілюстративне оформлення підручника, котре виконує, на його переконання, важливу виховну функцію, адже через візуальний образ знайомить молодь зі знаковими подіями минулого краю. У підсумку критик наголосив, що «авторови належить ся щира подяка за книгу».

Доволі прихильно історична наука першої третини ХХ ст. сприйняла видані М. Кордубою навчальні атласи з географії. Ф. Ставничий вказав на вагомість внеску буковинського вченого до «картографічного добутку» української школи, його фахову

вправність і відповідність виконаних мап завданням середньої школи [4, 7]. Більш критичним був ще один колега по львівській школі С. Рудницький, який зауважив фактичні помилки та невідповідності у запропонованому М. Кордубою атласі. Але й він у підсумку вказав на піонерський характер нового картографічного видання, привітавши його як «визначну появу» [5, 62–66].

Не менш позитивно сучасники М. Кордуби оцінювали його внесок у популяризацію наукового знання. Прикладом може бути видана у Кракові в перші роки Другої світової війни книга «Історія Холмщини й Підляшшя». Рецензенти праці – знані українські дослідники Д. Дорошенко та І. Ірук – вказали на визначний популяризаторський талант вченого, його широку ерудицію, зауважили потужний гуманістичний і патріотичний пафос книги [6, 4; 7, 4].

Цікаві спостереження стосовно наукової та просвітницької діяльності М. Кордуби знаходимо в перших працях, присвячених аналізу історіографічних процесів на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст., що почали з'являтися у міжвоєнний час. Їх авторами були переважно учасники тих подій, нерідко близькі знайомі вченого, тож ці праці нерідко мають виразно мемуарний характер і позначені значним нашаруванням суб'єктивності. Так, про особливості становлення Кордуби-вченого та впливи на цей процес творця львівського українознавчого осередку М. Грушевського писав у «Огляді української історіографії» Д. Дорошенко [8, 197, 199]. Про М. Кордубу як представника львівської школи згадував і Д. Багалій [9, 551].

До творчості М. Кордуби буковинського періоду його життя в «Ілюстрованій історії товариства «Українська Школа» в Чернівцях» звертався М. Гарас. На численних прикладах автор демонстрував різнобічність творчої натури М. Кордуби, плідність його наукової та просвітницької праці [10, 58, 61, 71, 119]. Особливо докладно М. Гарас оповів про діяльність буковинського колеги в товаристві «Українська школа», в якій той займав різноманітні відповідальні посади, спричиняючись до розбудови цієї єдиної в краї української педагогічної організації.

Наукова та просвітницька діяльність М. Кордуби перебувала у фокусі уваги праці О. Поповича «Відродження Буковини». Цей знаний діяч західноукраїнського шкільництва надзвичайно високо оцінив внесок свого молодшого колеги до популяризації наукового знання серед найширших верств українського селянства. Він, зокрема, змалював діяльну участь знаного історика в редагуванні науково-популярної українознавчої бібліотеки, що її видавала редакція газети «Буковина» [11, 28–29].

Сторінки інтелектуальної біографії М. Кордуби міжвоєнного часу змалював у своїй книзі «Змагання за українські університети в Галичині» В. Мудрий. Він зосередився на участі вченого в організації та розбудові Українського таємного університету. З праці В. Мудрого ми фактично уперше дізнаємося про особливості дидактичної та адміністративної діяльності історика в УТУ, його відповідальність у виконанні обов'язків [12, 89, 107–108, 140, 151]. Окремо автор охарактеризував участь М. Кордуби в дискусіях довкола проблеми створення українського університету у Львові у міжвоєнний час, відзначивши надзвичайно зважену, послідовну та аргументовану позицію українського інтелектуала [12, 172].

Після смерті вченого в 1947 р. розпочався новий етап в осмисленні творчої спадщини М. Кордуби. В радянській державі ім'я знаного представника львівського українознавчого осередку було затавроване як «ворога народу» та «історика-націоналіста», послідовника «реакційно-буржуазної школи Грушевського». З огляду на це, спадщину видатного діяча було проскрибовано та на багато років вилучено з наукового вжитку.

Наукове осмислення творчого доробку українських інтелектуалів доби національного відродження зосередилося у повоєнний час в діаспорних наукових центрах. Об'єктивною проблемою для діаспорних дослідників стала відсутність необхідної джерельної бази для осмислення феномену Кордуби-науковця, адже більшість його текстів було опубліковано у важкодоступних галицьких виданнях, а архів вченого опинився у спецхранах. Попри такі

неприхильні обставини все ж зустрічаємо нечасті спроби збагатити джерельне підгрунття кордубіани та відрефлектувати різноплановий доробок видатного україніста.

Розбудова джерельних підстав кордубіани відбувалася головно в двох напрямках – публікації епістолярної спадщини вченого та перевидання його творів. Серед нечисленного епістолярію М. Кордуби, виданого зусиллями учених діаспори, нашу увагу привертає його кореспонденція з визначним західноукраїнським ученим І. Раковським, де обговорюються проблеми розвитку української культури в роки Другої світової війни [13, 212–215].

Серед нечисленних передруків творів М. Кордуби нашу увагу привертає його стаття, присвячена ювілею вчителя – «Михайло Грушевський як учений». В ній містяться цікаві рефлексії стосовно педагогічної майстерності автора «Історії України-Руси», привідкрито незнані перед тим обставини формування та функціонування львівської школи. Підсумовуючи роздуми М. Кордуби, можемо із впевненістю вказати на значний вплив М. Грушевського на становлення його учня як історика [14].

Дослідження творчої діяльності М. Кордуби в 50–80-ті роки відбувалося в загальному контексті звернення до проблем культурного життя на західноукраїнських землях у першій половині ХХ ст. Буковинський період життя визначного історика став предметом уваги у фундаментальній праці «**Буковина. Її минуле і сучасне**» авторства Д. Квітковського, Т. Бриндзана та А. Жуковського. Вони стверджували, що М. Кордуба, подібно до інших галичан, які вирушили до Буковини плекати українську культуру, надзвичайно активно включився в освітнє життя краю, віддаючи свій час і багатогранний таланти для шляхетної справи просвіти буковинців [15, 293].

Науково-просвітницька діяльність М. Кордуби у міжвоєнний час знайшла відображення у ювілейному виданні «Пропам'ятна книга гімназії Сестер Василіанок у Львові». В ній міститься унікальна інформація про викладання вченого в найбільш шанованій у Галичині українській жіночій гімназії. Ми дізнаємося про особливості педагогічного дискурсу М. Кордуби, а також про ставлення до педагога з боку вихованців і колег [16, 40–56].

Особливості культурницької праці М. Кордуби у роки Другої світової війни висвітлив В. Кубійович у книзі «Українці в Генеральній губернії (1939–1941)». В ній уперше було наведено текст «Заклику українських учених до української високошкільної молоді», складений І. Зілинським, Б. Лепким, І. Раковським, С. Шухевичем, І. Фещенком-Чопівським та М. Кордубою. З нього ми дізнаємося про ті завдання, що їх ставив визначний учений разом зі своїми однодумцями перед українською молоддю в перші роки війни [17, 540–542]. Також В. Кубійович висвітлив культурно-просвітницьку працю М. Кордуби, наголосивши, що його науково-популярні видання стали окрасою тогочасної масової літератури, виконуючи важливу національно-мобілізаційну функцію.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. українська історіографія вступила в нову стадію свого розвитку. На шпальтах українських радянських видань розпочалася непроста боротьба з партійними істориками за реабілітацію імені М. Кордуби. Своєю емоційністю вона привернула увагу до постаті видатного вченого широких кіл громадськості. Реакцією на масове зацікавлення спадщиною М. Кордуби стала поява численних науково-популярних публікацій. Вони здебільшого мали популяризаторський і просвітницький, виконуючи важливу функцію ознайомлення читачів з життєписом М. Кордуби.

Видання архівної кордубіани, у першу чергу наукових творів [18] та епістолярію [19], а також публікація творчої спадщини його сучасників значно поглибили розуміння інтелектуальної атмосфери того часу, сприяли появі нових, опертих значною мірою на незнаному перед тим джерельному матеріалі, студій над творчою спадщиною М. Кордуби.

Аналізуючи сучасну кордубіану, спостерігаємо появу нових дослідницьких сюжетів. Так, на проблемі витоків наукових поглядів М. Кордуби зосередилися В. Тельвак, В. Педич, Я. Серкіз та Б. Головин. Дослідивши листування вченого зі своїм учителем М. Грушевським, вони відтворили особливості становлення львівської історичної школи і підкреслили вплив наукового верстату автора «Історії України-Руси» на формування дослідницького стилю й

історіографічних уподобань М. Кордуби [1, 54–84; 20, 73–74; 21]. Бібліографічну складову історіографічних зацікавлень видатного вченого всебічно дослідив О. Піх [22, 5–44]. Персоналістичні сюжети в інтелектуальному доробку М. Кордуби зібрав та узагальнив Т. Батюк [23, 106–110].

У фокусі уваги дослідників творчої спадщини М. Кордуби цілком справедливо перебуває буковинське двадцятиліття його життя та діяльності. За загальним визнанням сучасних дослідників, це був час становлення та розквіту історіографічного таланту вченого, що уможливили ліберальні умови конституції Австро-Угорської держави. Так, декілька сучасних праць відведено з'ясуванню особливостей діяльності М. Кордуби на полі української журналістики [24, 147–151; 25, 26–47]. Внесок історика у розбудову українського шкільництва краю висвітлив Р. Федоришак [26–28]. Проблема створення М. Кордубою шкільних підручників крізь призму видавничої діяльності товариства «Українська школа» в Чернівцях проаналізувала Л. Шологон [29]. Цікаве питання внеску М. Кордуби в освіту дорослих дослідив люблінський педагог Є. Поточни [30]. Реконструкції цікавої проблеми просвітницької праці буковинського вченого у середовищі московських українців присвятила дослідження А. Середяк [31].

Значно менше на сьогодні відомо про життя та діяльність М. Кордуби в роки Першої світової війни. В статтях І. Патера та Б. Головина містяться лише коротенькі згадки про участь буковинського педагога в просвітній акції Союзу визволення України у середовищі полонених українців-наддніпрянців [32, 559–571; 33, 135–138]. При цьому у статті Б. Головина помилково вказано місце праці М. Кордуби – замість Зальцведеля йдеться про Зальцбург.

Надзвичайно інтенсивно на сьогодні розробляється багатоаспектне питання внеску М. Кордуби в українське культурне життя у міжвоєнний час. Чи не найбільше публікацій при цьому стосується участі видатного діяча у створенні та розбудові Українського таємного університету у Львові. Слушно наголошується, що М. Кордуба, як голова Історично-філософської секції НТШ та один із суспільно-політичних лідерів, зайняв активну діяльну позицію в створенні УТУ, а згодом сумлінно виконував як викладацькі, так і численні адміністративні функції [34, 156–162]. При цьому слушно відзначається громадська мужність педагога, адже він був свідомий тих небезпечних ризиків, що загрожували йому з боку польської адміністрації Східної Галичини [35, 56–62; 36, 12–13; 37, 24–33; 38, 64–71].

Декілька ґрунтовних публікацій висвітлюють питання внеску М. Кордуби у науково-методичне забезпечення навчального процесу в УТУ. Так, У. Великопольська дослідила перший україномовний підручник з теорії історії авторства вченого. Вона переконливо показала, що «Методологія історії» була цілковито новаторською для вітчизняної вищої школи навчальною працею, що узагальнювала широкий спектр проблем теорії історичного знання з урахуванням інтелектуальних дискусій в науці ХХ ст. [39]. Завдяки високим фаховим стандартам книги, слушно відзначила дослідниця, підручник М. Кордуби не втратив своєї вартості й сьогодні.

Всі підготовлені М. Кордубою навчальні видання для забезпечення освітнього процесу в УТУ проаналізувала Т. Кульчицька. Вона відзначила, що видатний педагог розумів важливість того, щоб студенти опановували секрети історичного фаху саме з українських навчальних книг, а не з польських чи західноєвропейських, як це було у попередні роки. З огляду на це, він витратив чимало зусиль і часу для створення дійсно новаторських дидактичних праць, що підсумовували тривалий вітчизняний та світовий досвід викладання минулого західноєвропейської цивілізації («Доба Людовика XIV») та теоретичної історії («Методологія історія») [40].

Доволі повно в сучасній літературі висвітлено варшавський період життя та діяльності М. Кордуби, коли він викладав у столичному університеті. Відомий кордубознавець І. Федорів слушно відзначила тісну пов'язаність вченого не лише з кафедрою історії України Варшавського університету, а й з Українським науковим інститутом у Варшаві, де вчений реалізовував численні просвітницькі проекти [41, 125–130].

Значно докладніше наукова та просвітницька робота видатного історика у варшавський період висвітлена у статті Р. Федоришака [42]. Опрацювавши численні архівні матеріали, зокрема особову справу М. Кордуби як професора Варшавського університету, дослідник показав складні моменти його педагогічної кар'єри, пов'язані з нечисленністю українського студентства у стінах столичного університету та опором деякої частини польської молоді поступу українознавства в його стінах. Втім, наполегливість та фаховість українського вченого значною мірою дозволили перебороти неприхильні об'єктивні обставини і вперше розбудувати системні українознавчі студії поза українськими етнічними землями.

До науково-просвітницької праці М. Кордуби варшавської доби звертався й О. Піх. Він з'ясував, що ця праця розвивалася в рамках діяльності кількох інституцій: Українського наукового інституту, Східного інституту та Інституту дослідження національних справ [43]. Поряд із цим, слушно твердить дослідник, важливою була співпраця М. Кордуби з журналом «*Wiuletyn polsko-ukraiński*», на шпальтах якого вчений обстоював право українців на власний вищий навчальний заклад, вважаючи його появу найкращим свідченням подолання хронічного українсько-польського конфлікту. У підсумку О. Піх відзначає: «Варшавський період став одним із найважливіших етапів у житті М. Кордуби. [...] Посада професора Варшавського університету й активна участь у міжнародних конгресах дала йому змогу гідно репрезентувати українську історіографію перед польським та закордонним науковим світом» [43, 191].

Про факти науково-просвітницької праці М. Кордуби у варшавське десятиліття в своїй узагальнюючій монографії «Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939)» згадує також А. Портнов. Дослідник доводить, що в польській столиці визначний учений одразу зайняв провідні позиції серед української інтелігентської громади і своєю різноплановою діяльністю значно спричинився до розбудови українознавчих студій [44, 162, 172–173].

Впливи науково-викладацької діяльності М. Кордуби у Варшавському університеті на світоглядне становлення визначного польського інтелектуала Єжи Гедройца у своїх статтях відзначають польська дослідниця Б. Бердиховська [45, 5] та український публіцист Б. Осадчук [46, 46–57]. На їхнє переконання, творча особистість визначного вченого вплинула на формування стійких українознавчих зацікавлень у середовищі його слухачів, втім і польських. У подальшому це мало далекосяжні наслідки – саме Є. Гедройц, з симпатією згадуючи виклади М. Кордуби, виступив ініціатором польсько-українського порозуміння у повоєнний час.

У контексті вивчення варшавського осередку істориків у міжвоєнний час, про працю М. Кордуби у столичному університеті пишуть польські дослідники В. Серчик та А. Гейштор [47, 292–307; 48, 199–204]. Вони єдині у переконанні, що український учений швидко здобув повагу у середовищі своїх польських колег і у вирішальний спосіб спричинився до розбудови українознавчих університетських студій. При цьому відзначимо, що у статті В. Серчика міститься помилкове твердження, що М. Кордуба у міжвоєнний час викладав у Чернівецькому університеті [47, 299].

Значно менше публікацій торкаються проблеми науково-просвітницької праці М. Кордуби в роки Другої світової війни. Цьому є вагома об'єктивна причина – внаслідок військових дій до нашого часу не заховалася документація освітніх установ (Холмська, Перша та Друга львівська гімназії), в яких у ті буремні роки викладав учений. Тому сучасна література про той період життя педагога представлена переважно мемуарними публікаціями. Так, обставини потрапляння М. Кордуби до Холма та особливості його праці у місцевій гімназії знайшли висвітлення у книзі «Українська гімназія в Холмі (1940–1944). Книга пам'яті», що містить спогади багатьох учнів про свою *Alma Mater* [49].

Обставини викладання М. Кордуби у Першій Львівській державній гімназії знайшли висвітлення у мемуарних нарисах учнів відомого українського історика. Тут згадаємо імена Я. Дашкевича, Р. Яремкевича та С. Яреми. Вони відзначають, що слава видатного педагога та вченого була загальнознаною учням гімназії, котрі з великою повагою ставилися до свого вчителя [50–52]. Про ті роки до нас дійшли також спогади

Б. Білінського – онука видатного педагога. Зі зрозумілим пієтетом до постаті діда, автор оповідає про його гуманістичні пріоритети – прищепити молодим людям працелюбність, тактовність і патріотизм [53].

Про культурно-просвітницьку працю М. Кордуби в роки Другої світової війни йдеться в книзі Н. Антонюк «Українське життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.). За матеріалами періодичної преси». У дослідженні насамперед висвітлено співпрацю видатного вченого з «Українським видавництвом» у Кракові, наслідком якого стала поява «Історії Холмщини та Підляшшя» [54, 75, 130]. Згадано в книзі також історичні студії М. Кордуби, опубліковані на сторінках української періодики на окупованих землях [54, 80]. Спробу цілісного осмислення інтелектуальної біографії М. Кордуби років війни здійснив Т. Батюк [55].

Найменше дослідженими на сьогодні є останні роки життя М. Кордуби, коли на західноукраїнських землях запрацювала радянська репресивна машина. Про розгортання репресій проти вченого у Львівському університеті докладно оповів Я. Дашкевич [56]. Скрупульозно описуючи тогочасне університетське життя, дослідник відтворив ідеологічне тло, на якому відбувалися гоніння на учнів М. Грушевського, втім, і на М. Кордубу. При цьому Я. Дашкевич відзначив неабияку громадську мужність видатного вченого, котрий попри фізичну загрозу власному існуванню не зрадив світоглядним переконанням і не відрікся від свого вчителя.

Особливості формування культурного простору Львова у перші повоєнні роки дослідив Р. Генега [57]. Він відтворив важку атмосферу зростаючої ідеологізації всіх сфер тогочасного життя. Учений слушно вказує, що в цій ситуації найважче було ще живим учням М. Грушевського, а серед них найстаршому – М. Кордубі. Але історик мужньо сприйняв чергове випробування долі.

Заснування та перший період діяльності кафедри історії слов'ян Львівського університету, яку в 1945–1947 рр. очолював М. Кордуба, висвітлив В. Чорній. Він дослідив навчально-методичну роботу кафедри під керівництвом видатного історика і з'ясував, що зважаючи на гостру потребу в навчальних посібниках, М. Кордуба написав текст лекцій по спецкурсу «Західні слов'яни в добу Перемислидів і П'ястів», рукопис якого дійшов до нашого часу. Ця праця, як твердить автор, є не тільки навчальним посібником, а й синтетичним науковим дослідженням, що містить ряд оригінальних положень і висновків [58]. Цілісно науково-педагогічний доробок М. Кордуби в добу війни та перші повоєнні роки в загальному контексті його інтелектуальної біографії узагальнив Р. Федорищак [59].

Доволі скромно в сучасній літературі висвітлено стосунки М. Кордуби з його видатними сучасниками. Тут можемо говорити лише про докладне опрацювання проблеми взаємин М. Кордуби з його вчителем М. Грушевським [60]. Дослідники цього питання слушно наголошують на значному впливі не лише наукових гіпотез, але й історіографічних практик автора «Історії України-Руси» на своїх учнів, втім і на М. Кордубу.

Важливу проблему рецепції творчої спадщини М. Кордуби в оцінках його сучасників розглянув Я. Серкіз. Вчений виявив численні рецензії на праці визначного історика та відтворив особливості їх сприйняття в науковій думці першої половини ХХ ст. У підсумку свого ретельного аналізу дослідник відзначив, що «відгуки та висловлювання про Мирона Кордубу свідчать про те, що він був різнобічним ученим європейського рівня, умілим організатором науки, творчим і талановитим педагогом» [61, 183].

Поряд із розробкою поодиноких аспектів творчої спадщини М. Кордуби, у наш час з'явилися перші спроби її цілісного опрацювання. Вони належать провідним дослідникам спадщини вченого, що пропонують узагальнений погляд на цілісність його різнопланового доробку. Загальною рисою цих студій є важливе намагання вписати творчі ідеї видатного вченого в загальний контекст вітчизняного інтелектуального життя кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. В історичних нарисах, котрі належать перу Я. Серкіза [62] та Б. Головина [63], М. Кордуба змальований як учений-новатор і невтомний діяч на полі просвітництва. Про історіографічну працю М. Кордуби в загальному контексті його інтелектуальної біографії йдеться в узагальнюючих студіях О. Прицака [64], І. Федорів [65], О. Купчинського

[66], В. Педича [67–68] та О. Піха [69]. Згадані дослідники одностайні у переконанні, що визначний історик пропагував нові стандарти в гуманітаристиці, тим самим сприяючи модернізації українського інтелектуального простору першої половини ХХ ст.

Висновки

Підсумовуючи, відзначимо насиченість кордубознавчого дискурсу в історіографії ХХ – початку ХХІ ст. зі зрозумілою кількісною домінацією праць останніх десятиліть. На сьогодні маємо ґрунтовні аналітичні студії, присвячені аналізу найбільш вузлових моментів різнопланової спадщини М. Кордуби. Разом із тим, низка біографічних (у першу чергу, малознана праця вченого в роки Першої та Другої світових воєн) та дослідницьких сюжетів (наприклад, історіографічна, джерелознавча й археографічна складові наукової спадщини) ще чекають на своє докладне опрацювання. Все це повинно наблизити нас до вирішення назрілої проблеми створення інтелектуальної біографії Мирона Кордуби.

Література

1. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / В. Тельвак, В. Педич. – Львів : Світ, 2016. – 440 с.
2. Томашівський С. [Рец.] : Др. Мирон Кордуба – Картини із Всесвітньої історії для народних і виділових шкіл. (Видане тов. «Українська школа в Чернівцях»). Ч. 1909, ст. 128 / С. Томашівський // Наша школа. – 1910. – Кн. 1. – С. 47–49.
3. Томашівський С. [Рец.] : Др. Мирон Кордуба – Ілюстрована історія Буковини, Чернівці 1906, ст. V+87 / Степан Томашівський // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXVI. – С. 213.
4. Ставничий Т. [Рец.] : Проф. д-р Мирон Кордуба. Географічний атлас. (24 карт головних і 11 побічних). Коломия. Накладом галицької накладні Якова Оренштайна / Теодор Ставничий // Діло. – 1912. – Ч. 217. – С. 7.
5. Рудницький Ст. [Рец.] : Проф. др. Мирон Кордуба. – Географічний атлас. Містить 24 карт головних і 11 побічних. Коломия. Галицька накладня Якова Оренштайна. Без дати / С. Рудницький // Наша школа. – 1912. – Кн. 1. – С. 62–66.
6. Ірук І. : Проф. Д-р Мирон Кордуба : Історія Холмщини й Підляшшя. Українське видавництво, Краків 1941, стор. 128 / І. Ірук // Краківські вісті. – Краків, 1941. – Ч. 39 (195). – С. 6.
7. Д. Д-ко [Дорошенко Д.] : Проф. Д-р Мирон Кордуба. Історія Холмщини й Підляшшя. Українське Видавництво. Краків 1941. Ст. 128. / Д. Дорошенко // Українська дійсність. – Берлін, 1941. – Число 8. – С. 4.
8. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Київ : Вид-во «Українознавство», 1996. – 257 с.
9. Багалій Д. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. Багалій // Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України. – Харків : «Золоті сторінки», 2001. – С. 335–573.
10. Гарас М. Ілюстрована історія товариства «Українська школа» в Чернауць 1887–1937 / М. Гарас. – Чернауць : Тірографія «Ceas», 1937. – 147 с.
11. Попович О. Відродження Буковини (спомини) / О. Попович. – Львів : Видавнична кооператива «Червона калина», 1933. – 120 с.
12. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / В. Мудрий. – Львів-Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1999. – 194 с.
13. З архіву проф. Івана Раковського: Листування. М. Кордуба, В. Сімович, еп. І. Бучко, І. Раковський // Український історик. – 1985. – № 1–4. – С. 212–215.
14. Кордуба М. Михайло Грушевський як учений / М. Кордуба // Український історик. – 1984. – Ч. 1–4. – С. 33–47.
15. Буковина. Її минуле і сучасне / під ред. д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана, А. Жуковського. – Париж; Філядельфія; Дітройт : Вид-во «Зелена Буковина», 1956. – 955 с.
16. Лев В. Програми й методи навчання в гімназії / В. Лев // Пропамятна книга гімназії Сестер Василіянок у Львові. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1980. – С. 40–56.
17. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії (1939–1941). Історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго : Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.
18. Кордуба М. Вибрані статті / М. Кордуба / Упорядкування, переклад : Наталія Ткачова, Ольга Ткачова. – Тернопіль, 2011. – 322 с.
19. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка / Упорядники В. Наулко, В. Старков // Старожитності Південної України. – Запоріжжя : РА «Тандем У», 2005. – Вип. 14. – 100 с.
20. Серкіз Я. Науково-педагогічні засади Михайла Грушевського (за листами до Мирона Кордуби) / Я. Серкіз // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 73–74.
21. Головин Б. «З поступом знаменитим» / Б. Головин // Студентський вісник. – 1996. – 16 вересня.

22. Піх О. Мирон Кордуба – історик і бібліограф / О. Піх, О. Руда // Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / Упоряд. О. Піх, О. Руда. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 5–44.
23. Батюк Т. Біографістика в історіографічній спадщині Мирона Кордуби / Т. Батюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2, ч. 3. – С. 106–110.
24. Батюк Т. Співпраця Мирона Кордуби з газетою «Буковина» / Т. Батюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Національний університет «Острозька академія», 2013. – Вип. 20. – С. 147–151.
25. Батюк Т. Публіцистичне кредо Мирона Кордуби (віденсько-буковинський період) / Т. Батюк // Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал. – 2016. – Вип. 2 (5). – С. 26–47. – Режим доступу: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/135/111>.
26. Федорищак Р. Л. Мирон Кордуба та українське підручникотворення на початку ХХ століття / Р. Л. Федорищак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2012. – № 3. – С. 35–41.
27. Федорищак Р. Л. Співпраця Мирона Кордуби з педагогічними часописами (чернівецький період) / Р. Л. Федорищак // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Теорія та методика навчання та виховання»: зб. наук. пр. – Харків : ХНПУ, 2012. – С. 189–202.
28. Федорищак Р. Л. Культурно-просвітницька діяльність Мирона Кордуби наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / Р. Л. Федорищак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2012. – № 4. – С. 57–63.
29. Шологон Л. Видавнича діяльність товариства «Українська школа» в Чернівцях (1887–1914 рр.) / Л. Шологон // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Збірник наукових праць. – Чернівці : «Рута», 2000. – Вип. 96–97. – С. 160–167.
30. Поточни Є. Українські народні університети у Галичині, становлення і розвиток / Є. Поточни // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наукових праць. – Вип. 406 : Педагогіка та психологія. – Чернівці : «Рута», 2008. – С. 95–99.
31. Середяк А. Мирон Кордуба і українська громада в Москві (штрих до історії візиту 1907 р.) / А. Середяк // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна Академія наук України, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. – С. 153–157.
32. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918) / І. Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 19. – С. 559–571.
33. Головин Б. Мирон Кордуба – педагог-новатор / Богдан Головин // Головин Б. Нації незгасний смолоскип. Статті. Інтерв'ю. Спогади. – Тернопіль : Просвіта, 2003. – С. 135–138.
34. Федорищак Р. Л. Науково-педагогічна діяльність Мирона Кордуби в Українському таємному університеті / Р. Л. Федорищак // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Теорія та методика навчання та виховання»: зб. наук. пр. – Харків : ХНПУ, 2013. – С. 156–162.
35. Хобзей П. Таємний університет у Львові / П. Хобзей // Наука і культура. Україна. – К., 1991. – Вип. 27. – С. 56–62.
36. Головач О. Вчені НТШ і Український університет у Львові / О. Головач // Вісник НТШ. – 1992. – № 1. – С. 12–13.
37. Найда О. Окремі аспекти діяльності історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка. 1913–1940 роки / О. Найда // З історії Наукового Товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів : Вид-во НТШ, 1998. – Т. 10. – С. 24–33.
38. Лазечко П. З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921–1925 рр.) / П. Лазечко // Український історичний журнал. – № 6. – К., 1994. – С. 64–71.
39. Великопольська У. Малознана праця Мирона Кордуби «Методологія історії»: спроба аналізу / У. Великопольська // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 628–640.
40. Кульчицька Т. Лекції Мирона Кордуби в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925) в контексті тогочасних циклографічних видань вищої школи / Т. Кульчицька // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 167–177.
41. Федорів І. Діяльність Мирона Кордуби у варшавський період життя в контексті українсько-польських взаємин (1929–1940 рр.) / І. Федорів // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 125–130.
42. Федорищак Р. Педагогічна діяльність Мирона Кордуби у Варшавському університеті / Р. Федорищак // Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin, 2012. – Vol. 1. – S. 230–238.
43. Піх О. Науково-освітня діяльність Мирона Кордуби у Варшаві (1928–1940) / О. Піх // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. М. Литвин]; Національна Академія наук України,

- Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5 : Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. – С. 184–191.
44. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) / А. В. Портнов. – Харків : ХІФТ, 2008. – 256 с.
 45. Berdychowska B. Giedroyc i Ukraińcy / B. Berdychowska // Jerzy Giedroyc a Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982. – Warszawa : Czytelnik, 2004. – S. 5–54.
 46. Осадчук Б. Роль Єжи Гедройца в польсько-українських відносинах / Б. Осадчук // Дух і літера. – К., 2007. – № 17–18. – С. 46–57.
 47. Serczyk. Wł. Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej / W. Serczyk // Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych. Pod redakcją Jerzego Maternickiego. Część II. – Warszawa, 1987. – S. 292–307.
 48. Gieysztor A. O historii w Uniwersytecie Warszawskim / A. Gieysztor // Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005. – Warszawa : DIG, 2005. – S. 199–204.
 49. Українська гімназія в Холмі (1940–1944). Книга пам'яті. – Львів, 1997. – 207 с.
 50. Дашкевич Я. Мирон Кордуба зблизька / Я. Дашкевич // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – № 6. – 2001. – С. 114–119.
 51. Яремкевич Р. Спогади гімназиста 40-х років / Р. Яремкевич // Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. З нагоди світового з'їзду Львівської академічної гімназії у 1991 р. та Акту відновлення першої Львівської гімназії з 1992 р. – Ч. 3. – Філадельфія-Київ : б.в., 1995. – С. 512–515.
 52. Ярема С. Знімок з-перед піввіку. Останній випуск Академічної головної гімназії / С. Ярема // Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. З нагоди світового з'їзду Львівської академічної гімназії у 1991 р. та Акту відновлення першої Львівської гімназії з 1992 р. – Філадельфія-Київ : б.в., 1995. – Ч. 3. – С. 685–725.
 53. Білинський Б. Спогади про дідуся / Б. Білинський // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2003. – Вип. 5–6. – С. 373–375.
 54. Антонюк Н. В. Українське життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.). За матеріалами періодичної преси / Н. В. Антонюк. – Львів, 1997. – 232 с.
 55. Батюк Т. Наукова та публіцистична праця Мирона Кордуби в роки Другої світової війни / Т. Батюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Історія. – 2015. – Вип. 1, ч. 2. – С. 171–175.
 56. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів / Я. Дашкевич // Воля і Батьківщина. – 1996. – № 3. – С. 53–91.
 57. Генега Р. Викладачі та студенти Львова в перше повоєнне десятиліття / Р. Генега // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. – Львів, 2007. – С. 593–607.
 58. Чорній В. Заснування та перший період діяльності кафедри історії слов'ян Львівського університету ім. І. Франка (1945–1947) / В. Чорній // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 265–272.
 59. Федоришак Р. Л. Педагогічна діяльність Мирона Кордуби в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови / Р. Л. Федоришак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2013. – С. 197–205.
 60. Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраця учня та вчителя / О. Купчинський // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 297–305.
 61. Серкіз Я. Мирон Кордуба в оцінці сучасників / Я. Серкіз // Україна-Польща : історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. М. Литвин]; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5 : Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. – С. 179–183.
 62. Серкіз Я. Професор Мирон Кордуба / Я. Серкіз // Просвіта. – 1996. – 3 березня. – С. 3.
 63. Головин Б. Мирон Кордуба – педагог-новатор / Б. Головин // Головин Б. Нації незгасний смолоскип. Статті. Інтерв'ю. Спогади. – Тернопіль : Просвіта, 2003. – С. 135–138.
 64. **Пріцак О.** Мирон Кордуба і його життя / О. Пріцак // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 144–146.
 65. Федорів І. Ю. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.) / І. О. Федорів. – Тернопіль : Тернопіль Онлайн, 2001. – 127 с.
 66. Олег Антонович [Купчинський О.]. Із плеяди видатних у національній науці: Мирон Кордуба / О. Купчинський // Вісник НТШ. – Львів, 2012. – Ч. 48. – С. 18–24; Львів, 2013. – Ч. 49. – С. 28–34.
 67. Peczy W. Myron Korduba (1876–1947) / W. Peczy // Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005. – Warszawa : DIG, 2005. – S. 61–63.
 68. Peczy W. Myron Korduba (1876–1947) / W. Peczy // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 453–466.
 69. Піх О. Мирон Кордуба (1876–1947) / О. Піх. – Л., 2012. – 72 с.

References

1. Telvak, V. & Pedych, V. (2016). *Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky*. Lviv: Novyj Svit (in Ukr.)

2. Tomashivsky, S. T. (1910). *Images from World's history for public and board schools. Nasha shkola (Our school), 1, 47-49* (in Ukr)
3. Tomashivsky, S. T. (1907). Illustrated history of Bukovina. *Zapysky NTSh (Notes of SSS), LXXVI, 213* (in Ukr.)
4. Stavnychy, T. (1912). Geographical atlas (24 of main maps and 11 of collateral). *Dilo, 217, 7* (in Ukr.)
5. Rudnytsky, S. (1912). *Geographical atlas (24 of main maps and 11 of collateral). Nasha shkola, (Our school), 1, 62-66* (in Ukr.)
6. Iruk, I. (1941). The history of Kholm land and Podlachia. *Krakivski visti (Krakow News), 39, 6* (in Ukr.)
7. Doroshenko, D. (1941). The history of Kholm land and Podlachia. *Ukrainska dijsnist (Ukrainian realia), 8, 4* (in Ukr.).
8. Doroshenko, D. (1996). *The outline of Ukrainian historiography*. Kyiv: Ukrainoznavstvo (in Ukr.)
9. Bagaliy, D. (2001). *The outlines of Ukrainian historiography of feudal and capitalism periods. Vybrani praci: U 6 t. – T. 2: Dzhereloznavstvo ta istoriografiya istoriyi Ukrayiny` (Selected works in 6 volumes. Vol. 2: Source studies and historiographia of Ukrainian history)*. Kharkiv: Zoloti storinky, 335-573 (in Ukr.)
10. Haras, M. (1937). *The illustrated history of the society «Ukrainian school» in Chernivtsi 1887–1937*. Chernivtsi: Ceas (in Ukr.)
11. Popovych, O. (1933). *The revival of Bukovina (memoirs)*. Lviv: Chervona Kalyna (in Ukr.)
12. Mudryi, V. (1999). *The fight for Ukrainian universities in Galicia*. Lviv-New York: Shevchenko Scientific Society (in Ukr.)
13. From archive of prof. Ivan Rakovsky (1985). Correspondence. M. Korduba, V. Simovych, I. Buchko, I. Rakovsky. *Ukrainsky istoryk (Ukrainian historian), 1-4, 212-215* (in Ukr.)
14. Korduba, M. (1984). Mykhailo Hrushevsky as a scholar. *Ukrainsky istoryk (Ukrainian historian), 1-4, 33-47* (in Ukr.)
15. Kvitkovsky, D, Bryndzana, T. & Zhukovsky, A. (1956). *Bukovina. Its past and present*. Paris, Philadelphia, Detroit: Zelena Bukovina (in Ukr.)
16. Lev, B. (1980). *Programs and methods of education in Grammar school*. New York-Paris-Sydney-Toronto (in Ukr.)
17. Kubijovych, V. (1975). *The history of Ukrainian Central Committee*. Chicago: the edition of Mykola Denysjuk (in Ukr.)
18. Korduba M. (2011). *Selected articles*. In N. Tkachova, O. Tkachova (Ed.) Ternopil (in Ukr.)
19. Letters of Myron Korduba to Mykhailo Hrushevsky and Fedir Vovk. (2005). In Naulko, V., Starkov, V. (Ed.). *Starozhymosti Pivdennoi Ukrainy, 14* (in Ukr.)
20. Serkiz, Ja. (1995). *Scientific and pedagogical foundations of Mykhailo Hrushevsky (based on letters to Myron Korduba). My`xajlo Grushevs`ky`j i Zaxidna Ukrayina. Dopovidi j povidomlennya naukovoyi konferenciyi (Mykhailo Hrushevsky and Western Ukraine. Reports and announcements of scientific conference)*. Lviv. 73-74 (in Ukr.)
21. Golovyn, B. (1996) «On recognizable progress». *Studentskyi visnyk (Student's herald)* (in Ukr.)
22. Pikh, O. & Ruda, O. (2009). *Myron Korduba – historian and bibliographer. Bibliografiya istoriyi ukrajins`ko-pol`s`ky`x vidnosy`n: suspil`no-polity`chni ta ekonomichni procesy` (Za materialamy` kartoteky` My`rona Korduby`)* (Bibliography of the history of Ukrainian-Polish relations: social, political and economy processes (Based on the documents of Myron Korduba)) Lviv: Institute of Ukrainian studies named after I. Krypjackevych of National academy of sciences of Ukraine. 5-44 (in Ukr.)
23. Batjuk, T. (2015). Biographies in historiographical heritage of Myron Korduba. In Zulak I. S. (Ed.). *Naukovi Zapysky Ternopilskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Volodymyra Hnatjuka (Scientific Notes of Volodymyr Hnatjuk National University of Ternopil), 2, 106-110* (in Ukr.)
24. Batjuk, T. (2013). The cooperation of Myron Korduba with magazine «Bukovina». *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Osrozka Akademija (Scientific notes of Academy of Ostrog), 20, 147-151* (in Ukr.)
25. Batjuk, T. (2016). Publicistic credo of Myron Korduba (Vienna and Bukovina period). *Scriptorum Nostrum, 2, 26-27*. Retrieved from: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/135/111> (in Ukr.)
26. Fedoryshchak, R. L. (2015). Myron Korduba and Ukrainian textbooks creation at the beginning of 20 ct. *Naukovi Zapysky Ternopilskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Volodymyra Hnatjuka: Seria Pedagogica (Scientific Notes of Volodymyr Hnatjuk National University of Ternopil: Series Pedagogy), 3, 35-41* (in Ukr.)
27. Fedoryshchak, R. L. (2012). *Cooperation of Myron Korduba with pedagogical annals (Chernivtsi period). Zbirnyk naukovyh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni H. S. Skovorody «Teoria ta metodyka navchannja ta vyhovannja» (The collection of scholarly works of H. S. Skovoroda National University in Kharkiv «Theory and Methodology of education and Upbringing»)*. Kharkiv: KhNPU. 189-202 (in Ukr.)
28. Fedoryshchak, R. L. (2012). Cultural and enlightening activity of Myron Korduba at the end of 19 – the beginning of 20 ct. *Naukovi Zapysky Ternopilskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Volodymyra Hnatjuka (Scientific Notes of Volodymyr Hnatjuk National University of Ternopil), 4, 57-63* (in Ukr.)
29. Sholohon, L. (2000). The publishing activity of the society «Ukrainian school» in Chernivtsi (1887–1914). *Naukovy visnyk Chernivetskoho universytetu (Scientific herald of University in Chernivtsi). History. The collection of scholarly works, 96-97, 160-167* (in Ukr.)
30. Potochny, Je. (2008). Ukrainian public universities in Galicia, incipience and development. *Naukovy visnyk Chernivetskoho universytetu (Scientific herald of University in Chernivtsi), 406, 95-99* (in Ukr.)

31. Sereджak, A. (2012). Myron Korduba and Ukrainian community in Moscow (details of the visit in 1907). *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist (Ukraine-Poland: historical heritage and social consciousness)*. National Academy of Science of Ukraine, Institute of Ukrainian Studies of I. Krypjakovyч. Jubilee collection in honour of Oleksander Koljanchuk, 5, 153-157 (in Ukr.)
32. Pater, I. (2009). Enlightening activity of the Unity of Ukraine Deliverance for Ukrainian prisoners of war in camps of Austria-Hungary and Germany (1914–1918). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist (Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood)*, 2, 559-571 (in Ukr.)
33. Holovyn, B. (2003). *Myron Korduba – teacher-innovator. The evelasting flame of nation. Articles. Interviews. Reminiscences*. Ternopil: Prosvita (in Ukr.)
34. Fedoryshchak, R. L. (2013). Scholarly and pedagogical activity of myron Korduba in Ukrainian Underground University. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni H. S. Skovorody «Teoria ta metodyka navchannja ta vyhovannja» (The collection of scholarly works of H. S. Skovoroda National University in Kharkiv «Theory and Methodology of education and Upbringing»)*. Kharkiv: KhNPU (in Ukr.)
35. Khobzej, P. (1991). Underground University in Lviv. *Nauka i kultura. Ukraina (Science and culture. Ukraine)*, Kyiv, 27, 56-62 (in Ukr.)
36. Holovach, O. (1992). Scholars of SSS and Ukrainian University in Lviv. *Visnyk NTSh (SSS Herald)*, 1, 12-13 (in Ukr.)
37. Najda, O. (1998). Certain aspects of the activity of historical and philosophical section of Scientific Society of Shevchenko 1913–1940. *Z istoriyi Naukovogo Tovary'stva imeni Shevchenka. Zbirnyk dopovidej i povidomlen` naukovy'x sesij i konferencij NTSh u Lvovi (From history of SSS. Collection of reports and announcements of sessions and conferences of SSS in Lviv)*. Lviv: publishing house of SSS, 10, 24-33 (in Ukr.)
38. Lazechko, P. (1994). From the history of creation and activity of Ukrainian Underground University in Lviv (1921–1925). *Ukrainsky istorychny journal (Ukrainian historical journal)*, Kyiv, 6, 64-71 (in Ukr.)
39. Velykopolska, U. (2005). Recondite work of Myron Korduba «Methodology of History»: attempt of analysis. *Visnyk lvivskoho universytetu. Seria istorychna (Visnyk of Lviv University. Historical series)*, Lviv, 39-40, 628-640 (in Ukr.)
40. Kulchytska, T. (2008) Lectures of Myron Korduba in Ukrainian Underground University in Lviv (1921–1925) in context of cyclographical editions of the high school of that time. *Zapysky lvivskoho naukovoji biblioteki V. Stefanyka (Notes of Lviv scientific Library of V. Stefanyk. NAS Ukraine)*. LNL of V. Stefanyk, 1(16), 167-177 (in Ukr.)
41. Fedoriv, I. (2002). Activity of Myron Korduba in Warsaw period of life in context of Ukrainian-Polish relations (1929–1940). *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnoho pedagogichnoho universytetu im. V. Hnatjuka (Scientific notes of State Pedagogical University in Ternopil named after V. Hnatjuk. Series: History)*, 5, 125-130 (in Ukr.)
42. Fedoryshchak, R. (2012). Pedagogical activity of Myron Korduba in Warsaw University. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies, Lublin, vol.1*, 230-238 (in Ukr.)
43. Pikh, O. (2012). Scientific and educational activity of Myron Korduba in Warsaw. Ukraine-Poland: historical heritage and social consciousness. In M. Lytvyn (Ed.). *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist (Ukraine-Poland: historical heritage and social consciousness)*. National Academy of Science of Ukraine, Institute of Ukrainian Studies of I. Krypjakovyч. Jubilee collection in honour of Oleksander Koljanchuk, 184-191 (in Ukr.)
44. Portnov, A. (2008). *Science in exile: Scientific and educational activity of Ukrainian emigration in interwar Poland (1919–1939)*. Kharkiv: KHIFT. (in Ukr.)
45. Berdyhovska, B. (2004). *Giedrojс and Ukrainians. Jezhy Giedrojс and Ukrainian emigration. Letters 1950–1982*. Warsaw: Chytelnik. (in Pol.)
46. Osadchuk, B. (2007). The role of Jezhy Giedrojс in Polish-Ukrainian relations. *Dukh i Litera (Spirit and Letter)*. Kyiv, 17-18, 46-57 (in Ukr.)
47. Serchyk, W. (1987). Ukrainian historians in the interwar Poland. In Jezhy Maternitskyi (Ed.). *Communities of historians of the second Commonwealth of Poland. Documents of the scientific conferences, part 2*, 292-307 (in Pol.)
48. Giejshstor, A. (2005). *About History in Warsaw University. Tradition and contemporaneity. Memory book of Institute of History of Warsaw University 1930–2005*. Warsaw: DIG (in Pol.)
49. Ukrainian Grammar School in Kholm (1940–1944). Book of Memory. Lviv, 1997 (in Ukr.)
50. Dashkevych, Ja. (2001). Myron Korduba in closeup. *Pamjat stolit. Istorychnyj ta literaturnyj zhurnal. (Memory of centuries. Historical and literature journal)*, 6, 114-119 (in Ukr.)
51. Jaremkevych, R. (1995). Reminiscences of a schoolboy of 40-s. Juvilejna knyha ukrainskoi akademichnoi himnasii u Lvovi. *Z nahody svitovoho zjizdu Lvivskoi akademichnoi himnasii u1991 ta Aktu vidnovlenna pershoi Lvivskoi himnasii z 1992 (Jubilee book of Ukrainian academic grammar school in Lviv. On occasion of the world's congress of Lviv academic grammar school in 1991 and the Act of restoration of the first Lviv grammar school in 1992)*, Philadelphia-Kyiv, 3, 512-515 (in Ukr.)
52. Jarema, S. (1995). A photo from the perspective of half of a century. The last issue of the main Academic grammar school. *Z nahody svitovoho zjizdu Lvivskoi akademichnoi himnasii u1991 ta Aktu vidnovlenna pershoi Lvivskoi*

- himnasii z 1992 (Jubilee book of Ukrainian academic grammar school in Lviv. On occasion of the world's congress of Lviv academic grammar school in 1991 and the Act of restoration of the first Lviv grammar school in 1992), Philadelphia-Kyiv, 3,685-725 (in Ukr.)*
53. Bilynsky, B. (2003). Reminiscences about grandfather. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu (Scientific notes of the faculty of History), Lviv, 5-6, 373-375 (in Ukr.)*
 54. Antonjuk, N.V. (1997). *Ukrainian life in «General Governorate» (1939–1944). By materials of periodical press. Lviv (in Ukr.)*
 55. Batjuk, T. (2015). Scientific and publicistic work of Myron Korduba during the Second World War. *Naukovi Zapysky Ternopilskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Volodymyra Hnatjuka. Seria: Istoria (Scientific Notes of Volodymyr Hnatjuk National University of Ternopil. Series: History), 1, part 2, 171-175 (in Ukr.)*
 56. Dashkevych, Ja. (1996). Fight with Hrushevsky and his Lviv school during Soviet times. *Volya I Batkivshchyna (Freedom and Motherland), 6, 53-91 (in Ukr.)*
 57. Heneha, R. (2007). Professors and students of Lviv in the first afterwar decade. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Seria istorychna.Spetsialny vypusk. (Herald of University of Lviv. Series of history. Special Edition.). Lviv, 593-607 (in Ukr.)*
 58. Chorniy, V. (1998). Foundation and the first period of activity of the Department of Slavic History of Ivan Franko University of Lviv. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Seria istorychna. (Herald of University of Lviv. Series of history), Lviv, 33, 265-272 (in Ukr.)*
 59. Fedoryshchak, R. L. (2013). Pedagogical activity of Myron Korduba during Second World War and afterwar reconstruction. *Naukovi Zapysky Ternopilskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Volodymyra Hnatjuka. Seria: Pedagogica (Scientific Notes of Volodymyr Hnatjuk National University of Ternopil. Seria: Pedagogica.), 197-205 (in Ukr.)*
 60. Kupchynsky, O. (1996). Letters of Myron Korduba to Mykhailo Hrushevsky: the issue of creative relations and cooperation of a disciple and a teacher. *Ukrainsky istoryk (Ukrainian historian), 1-4, 297-305 (in Ukr.)*
 61. Serkiz, Ja. (2012) Myron Korduba evaluated by his contemporaries. In Mykola Lytvyn (Ed.). *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist (Ukraine-Poland: historical heritage and social consciousness). National Academy of Science of Ukraine, Institute of Ukrainian Studies of I. Krypjakovykh. Jubilee collection in honour of Oleksander Koljanchuk, 5, 179-183 (in Ukr.)*
 62. Serkiz, Ja. (1996). *Professor Myron Korduba. Prosvita, March 3, 3 (in Ukr.)*
 63. Holovyn, B. (2003). *Myron Korduba – teacher-innovator. The evelasting flame of nation. Articles. Interviews. Reminiscences. Ternopil: Prosvita (in Ukr.)*
 64. Pritsak O. (1990). Myron Korduba and his life. *Dzvin, 7, 144-146 (in Ukr.)*
 65. Fedoriv I. O. (2001). *Myron Korduba in history of Ukraine (the end of 19 – beginning 20 ct.). Ternopil: Ternopil Online (in Ukr.)*
 66. Oleh Antonovych [Oleh Kupchynsky]. (2013). From pleiad of remarkable ones in national science. *Visnyk NTSh (Herald of SSS), Lviv, 49, 28-34 (in Ukr.)*
 67. Pedych, V. (2005). *Myron Korduba (1876–1947). Tradycje i wspóczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005 (Tradition and contemporaneity. The memory book of the Institute of history of the Warsaw University), Warsaw: DIG, 61-63 (in Ukr.)*
 68. Pedych, V. (2007). Myron Korduba (1876–1947). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zashkilniaka. (Golden book of Lviv historiography in 19 and 20 ct. In Jezhy Maternitsky (Ed.) together with Leonid Zashkilnyak), Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 453-466 (in Ukr.)*
 69. Pikh, O. (2012). Myron Korduba (1876–1947). Lviv (in Ukr.)

POLISHCHUK Yuri Adamovych,

A lecturer of Chyhyryn College of Economics and Law, Uman University of Horticulture
e-mail: polishchuk7@ukr.net

MYRON KORDUBA CREATIVE LEGACY IN THE MIRROR OF HISTORIOGRAPHICAL TRADITION

The article provides an overview of Korduba studies of the XX–XXI century. It has been specified that personalistic studies are the most popular within the Ukrainian humanitaristics. This led to the formation of the interdisciplinary sectors focused on studying of the life and work of the founders of modern Ukrainian historiography of the XIX–XX centuries. These include M. Korduba, the representative of M. Hrushevsky Lviv historical school. He was the subject of many texts that analyzed various points of intellectual biography of the scientist. Instead, a coherent overview of Korduba studies is missing for today. It makes impossible the setting of the urgent tasks in the study of his legacy. So the purpose of the article is a generalization of the leading trends in the study of the creative heritage of M. Korduba in the historiography of the XX – beginning of XXI century.

It has been found that the first attempts of the characteristics of M. Korduba's scientific activity were made by the members of Ukrainian historiographical process during the first third of the XX century. The

observations in respect of the characteristics of the scientist's historiographical discourse are contained in the review of the scientist's works. A new stage in understanding of the heritage of M. Korduba began after his death in 1947. It is indicated that the name of the scientist was stigmatized in the Soviet Union and his legacy was proscribed. Scientific understanding of the works of M. Korduba was concentrated in scientific centers of the Diaspora. It has been found that the lack of the source base necessary for understanding of the phenomenon of M. Korduba was the objective problem for diaspora researchers. Despite this, numerous attempts to enrich the source foundation of Korduba studies, to reflect over the diverse heritage of Ukrainianist, were revealed. A new stage in the study of heritage of M. Korduba has begun in the late 80's – early 90's of the XX century. It has been found that the appearance of publications, which reconstructed key subjects of his intellectual biography, was the reaction to the massive interest to the legacy of the scientist.

In the end, the richness of discourse of Korduba studies in the historiography of the XX–XXI century has been marked. Quantitative domination of the works of recent decades has been specified. The presence of substantial analytical papers on the focal points of M. Korduba's heritage has been found. The top-priority historiographical tasks of the biographical (primarily, the scientist's work during the First and Second World Wars) and exploratory character (eg, historiographical, and archeographical components of the scientific heritage) have been defined. It has been concluded that their implementation will enable the creation of intellectual biography of M. Korduba.

Keywords: Myron Korduba, Korduba studies, creative heritage, intellectual biography, Ukrainian historiography.

Надійшла до редакції 20. 11. 2016
Затверджена до друку 05. 12. 2016

УДК 94(470+571)«1915»:929 М. Васильчикова

СУХУШИНА Олена Вікторівна

кандидат історичних наук, доцент
кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки
e-mail: pan4enko@mail.ru

МИРНА МІСІЯ ФРЕЙЛІНИ М. ВАСИЛЬЧИКОВОЇ 1915 РОКУ

Зазначено, що невдача «блискавичної» війни спонукала керівників кайзерівської Німеччини до пошуків сепаратного миру, насамперед із Росією, який міг би призвести до ліквідації Східного фронту. Висвітлено походження, стиль життя, родинні зв'язки і знайомства фрейліни Марії Васильчикової, що їх використали німецькі й австрійські політичні діячі для посередницької діяльності.

Показано, що М. Васильчикова після приватної бесіди в березні 1915 р. з представниками Німеччини й Австро-Угорщини оформила цю розмову двома листами до російського царя Миколи II. На основі вивчення листів доведено, що німецькі представники планували переконати російську сторону у власному щирому прагненні припинити бойові дії та піти назустріч Росії в реалізації її зовнішньополітичних планів. Висвітлено позицію та реакцію імператора Миколи II й міністра закордонних справ Росії С. Сазонова на першу спробу посередництва М. Васильчикової як на таку, що не заслуговує на увагу. В зв'язку з цим, на думку автора, до підготовки наступних звернень М. Васильчикової було залучено герцога Е.-Л. Гессенського і міністра закордонних справ Німеччини Г. фон Ягова. Підкреслено, що після зустрічі з ними М. Васильчикова звернулась з третім листом до російського царя, в якому переконувала його в мирних намірах Німеччини і просила направити для переговорів з німецько-австрійськими емісарами до нейтральних країн свого представника.

Зазначено, що поїздка М. Васильчикової до Петрограда у грудні 1915 р. була останньою її спробою переконати Миколу II, С. Сазонова та імператрицю в миролюбності Німеччини й Австро-Угорщини щодо Росії. Вказано, що С. Сазонов нелюб'язно її прийняв, а імператор після резонансного розголосу в суспільстві наказав припинити її діяльність і вислати з Петербурга.

Ключові слова: М. Васильчикова, сепаратний мир, листи, С. Сазонов, Е.-Л. Гессенський, Г. фон Ягов, міністерство закордонних справ.

Постановка проблеми

Воєнний конфлікт між Австро-Угорщиною та Сербією після Сараєвського вбивства 28 червня 1914 р. та пов'язаної з ним липневої кризи невдовзі переріс у європейський після того, як Німеччина оголосила війну 1 серпня – Росії, 3 серпня – Франції, а згодом у світову війну. Від серпня 1914 р. долю світу вже вирішували військові сили. Від початку війни всі основні держави сподівались на швидкий розгром супротивника, але спроби завершити війну одним ударом спричинили величезні жертви і війна затяглась на невизначений період.

Згідно німецькому плану – плану «блискавичної» війни (Шліффена) – Німеччина мала впродовж першого місяця війни здобути швидку перемогу на Західному фронті над Францією, а далі перекинути всі сили на Східний – для боротьби з Росією.

Вже восени 1914 р. для Німеччини стало очевидним, що план Шліффена не дав очікуваних результатів. Війна на два фронти вела Німеччину до виснаження і зробила сподівання на перемогу нереальними. Начальник Генерального штабу Німеччини Е. фон Фалькенгайн 18 листопада 1914 р. висловив власну концепцію виходу з безперспективної ситуації війни з силами супротивника, що переважали на двох фронтах: антантівську коаліцію слід розколоти, а для цього обов'язковим є сепаратний мир, який бажано укласти з Росією на компромісних умовах [1, 13–14]. Керівництво країни думало і про сепаратний мир із Францією, але перші спроби переговорів з Парижем не дали жодних результатів, і що більше зникали сподівання на сепаратний мир на Заході, то більше зростало очікування угоди з царем. В листі до герцога Ернста-Людвіга фон Гессенського кронпринц Вільгельм 6 лютого 1915 р. писав: «Я вважаю, що укладення сепаратного миру з Росією є абсолютно необхідним... Чи не могли б Ви встановити контакти з Нікі (царем) і порадити йому домовитися з нами полюбовно?» [2, 181].

Німці розпочали пошуки контактів з вищим російським керівництвом через нейтральні країни, дипломатичні, торговельні, родинні та інші канали. Їхню увагу привернули представники російської аристократії, яких війна застала в Німеччині та Австро-Угорщині. Поміж них була і фрейліна Марія Васильчикова, чиї спроби донести мирні пропозиції Центральних держав Росії були незначним епізодом у їхньому зондуванні можливостей сепаратного миру, але цікавим тим, що вона безпосередньо зверталась до вищих керівників Російської держави.

Мирну місію фрейліни М. Васильчикової було відображено в низці мемуарних публікацій. Про її посередництво писали французький і британський послы в Росії М. Палеолог [3] і Дж. Бьюкенен [4], голова імператорської палацової охорони О. Спиридович [5], співробітник Ставки Верховного Головнокомандувача, а після війни історик, журналіст та публіцист М. Лемке [6], посол Великої Британії у Франції Ф. Берті [7], близька подруга російської імператриці Г. Вирубова [8], російський історик, публіцист, емігрант С. Мельгунов [9]. У радянській історіографії одним із перших досліджень, присвяченим мирній місії М. Васильчикової була книга В. Семенникова [10], її посередницькі зусилля розглянено в контексті маневрів Центральних держав у монографіях Н. Євдокимової [11] та О. Соловйова [12], у статтях К. Шаццлло [13], І. Дьяконової [14] – із критичними оцінками позиції Миколи II і так званої «придворної камарильї».

Аналіз останніх публікацій істориків

Дослідження сучасних російських авторів О. Боханова [15], Н. Старікова [16], П. Мультатулі [17], фундаментальна колективна робота Інституту всесвітньої історії РАН [18], і монографія А. Уткіна [19], присвячені Першій світовій війні, а також публікації М. Бикова [20] та І. Лукоянова [21] доводять, що царизм не міг піти на сепаратний мир.

В українській історіографії посередницька миротворча діяльність М. Васильчикової розглядається в коментарях до хрестоматії з міжнародних відносин напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. [22].

Метою статті є з'ясувати основні етапи, зміст мирної місії Марії Васильчикової та її результати.

Виклад основного матеріалу

Марія Олександрівна Васильчикова (1859–1934 рр.) від вісімнадцяти років була фрейліною російської імператриці Олександри Федорівни і близькою подругою її сестри Єлизавети. Активної ролі при царському дворі вона не мала, але була відомою підтримкою родинних зв'язки з австрійськими та російськими аристократами і знайомством з багатьма впливовими людьми Європи.

Під час війни М. Васильчикова залишилася жити в Австрії у власному маєтку «Глогніц» поблизу Відня. 1915 р. вона була незаміжньою огрядною жінкою за п'ятдесят років і вела активне світське життя. Незважаючи на війну у її маєтку часто відбувалися прийоми й різні заходи [20].

Залучення М. Васильчикової до «делікатної» місії почалось з візиту до неї, як вона сама вказувала, «двох німців і одного австрійця» [23, 445]. За результатами приватної бесіди з ними М. Васильчикова 10 березня (25 лютого) 1915 р. з австрійського міста Клейн-Вартенштейн по каналах листування імператриці Олександри Федорівни звернулася до Миколи II з листом. Імена і посади своїх «кураторів» вона не називала, лише зазначила, що вони «не дипломати й люди поважні, котрі особисто знайомі і мають зв'язки з керівниками Австрії й Німеччини» [23, 445].

В листі, сповненому славословлень на адресу царя, вона писала, що її просили довести, якщо це можливо його величності, що тепер всі, хто воює, перебувають в рівному становищі, і чи не погодиться він – володар найбільшого царства у світі – бути не лише царем переможної раті, а й царем миру; іншими словами виступити з ініціативою миру. При цьому нагадала, що саме за ініціативи Миколи II було скликано в свій час Гаазький мирний конгрес. Ні в Австрії, ні в Німеччині, ішлося в листі, не мають жодної ненависті проти Росії, тут усвідомлюють хоробрість і якості російських армій, але також і те, що тепер все гине: гинуть люди, багатства країн, гине торгівля, гине добробут, загрожує жовта раса, проти якої стіна одна – Росія. В обох країнах (Австро-Угорщині та Німеччині – *О. С.*) існує велика партія за мир. Знаючи, що Константинополь і Протоки завжди були заповітною мрією російських імператорів, авторка обіцяла: варто російському цареві забажати – і прохід через Дарданелли буде вільним. Повторюючи твердження про відсутність в Австро-Угорщині та Німеччині ненависті до Росії, а також озлобленості до Франції і Японії, адресат зазначав, що існує «ненависть величезна до Англії». Насамкінець М. Васильчикова висловила думку про бажаність відрядження «довіреної, близької особи» царя в одну з нейтральних держав для зустрічі з названими трьома впливовими людьми [23, 445–446]. На думку радянської дослідниці Н. Євдокимової, особа австрійця-візитера М. Васильчикової в її маєтку є невідомою, із німців же, імовірно були принц Віктор Ізембург й Клевинг, котрі мали ділові зв'язки в Росії [11, 55].

22 березня 1915 р. лист М. Васильчикової було передано Миколі II, котрий направив його на ознайомлення в міністерство закордонних справ. Відправляючи його, Олександра Федорівна повідомляла: «Надсилаю тобі листа Маші із Австрії, якого її просили тобі написати на користь миру» [24, 39]. С. Сазонов визнав лист таким, що «не заслуговує на відповідь» [24, 40]. Однак начальник канцелярії міністерства закордонних справ М. Шиллінг, ймовірно за вказівкою міністра, підготував проект листа-відповіді на ім'я М. Васильчикової, в якому зазначав, що час для переговорів з Німеччиною «вочевидь, ще не настав». Щодо Австро-Угорщини, то «Росія могла б погодитись обговорити з нею питання про укладення окремого миру, до якого примкнули б і союзники Росії. Для цього, однак, треба насамперед, щоб звернення Австро-Угорщини до Росії мало більш визначений і офіційний характер, ніж те, яке ви передали в листі до государя імператора» [24, 42]. Отже можливість переговорів з одним із союзників Німеччини в принципі не відкидалась. Однак цей проект так і не було відправлено М. Васильчиковій.

Не дочекавшись відповіді на перший лист, М. Васильчикова 30 (17) березня 1915 р. підготувала другий безпосередньо Миколі II, в якому зазначала: «Мого першого листа надіслала через її величність (Олександру Федорівну – *О. С.*), а це беру сміливість прямо надіслати вам, государ!» [24, 57].

Крім славословлень, уже відомих із першого листа, фрейліна повідомляла, що ті три особи, які відвідували її, просили довести до імператора, буцімто «із найсекретнішого джерела відомо, що Англія має намір залишити собі Константинополь і створити на Дарданеллах новий Гібралтар, і що тепер ведуться таємні переговори Англії з Японією, аби віддати останній Маньчжурію. Якщо цар погодиться на мир, йому підуть назустріч і питання про Дарданелли буде вирішено на користь Росії» [24, 56].

Отже, М. Васильчикова та її «куратори» в другому листі вирішили посилити тиск на болочу точку Миколи П. Річ у тім, що на цей час Дарданелльська операція Англії та Франції, яку вони розпочали 6 (19) лютого 1915 р., посирила підозри Росії щодо того, що союзники мають намір вирішити проблему Константинополя і Чорноморських протоків без Росії і не на користь її. Як зазначав у своїх спогадах С. Сазонов, йому була «неприємна можливість захоплення Протоків і Константинополя ... силами союзників, а не російськими військами і Чорноморським флотом» [26, 288]. Не відомо, як би вони повелись після цього. У пам'ятній записці 19 лютого (4 березня) 1915 р. Англії та Франції російське міністерство закордонних справ заявляло: «Питання про Константинополь і Протоки має бути вирішено відповідно до одвічних прагнень Росії. Будь-яке рішення буде недостатнім і нетривким у разі, якщо місто Константинополь, західний берег Босфору, Мармурового моря і Дарданелл, а також Південну Фракію до лінії Енос-Мідія не буде надалі включено до складу Російської імперії. Так само і через стратегічну необхідність частина азійського узбережжя в межах між Босфором, річкою Сакарією і пунктом, що його треба визначити на березі Ісмідської затоки, острови Мармурового моря, острови Імброс і Тенедос має бути включені до складу імперії» [27, 118–119]. Занепокоєння російського керівництва викликало і те, що в Англії припускали залучення до Дарданелльської операції грецьких військово-морських сил. Грецькі мегалісти також претендували на Константинополь. Поширювались й інші чутки: англійський посол у Франції Ф. Берті писав 26 лютого 1915 р. у щоденнику, що в Парижі «вважають доцільним щоб Англія і Франція ... зайняли Константинополь раніше, ніж Росія, аби московіт не мав можливостей цілком самостійно вирішувати питання цього міста і Протоків» [7, 50]. Він же 2 березня відмічав, «що Німеччина робить енергійні спроби відірвати Росію від її союзників» і вказував на «певну нервовість, яка посилиться, якщо Росія буде невдоволена позицією Франції та Англії з константинопольського питання» [7, 51]. У Берліні, вочевидь, знали про ці суперечності й вирішили скористатися ситуацією, аби вбити клин у союзні відносини держав Антанти. Побоювання втратити російського союзника змусила Англію і Францію роз'яснити свою позицію щодо Греції і дати згоду на передання Константинополя і Протоків Росії. У пам'ятній записці російському МЗС британське посольство 6 березня (21 лютого) 1915 р. повідомляло, що британський уряд «ніколи не розглядав питання про анексію на користь Греції жодної частини Протоків. Смірна – якраз та частина турецької території, яку вважали компенсацією Греції... Греція не повинна мати опори на Протоках, що б суперечило російським інтересам» [27, 119–120]. А у відповідь на наведену вище ноту Росії від 19 лютого (4 березня) Англія нотою 12 березня, а Франція вербальною нотою 10 квітня офіційно дали згоду щодо Константинополя і Протоків за умови, що війну буде доведено до переможного кінця, а Франція та Англією здійснять свої плани на Сході та в інших місцях [27, 124; 27, 134]. Отже, проблема Константинополя і Протоків як приманка Центральних держав для Росії відпала. Вочевидь, не сприйняли в російському керівництві і нагадування про Маньчжурію та загрозу «жовтої раси». Кайзерівська політика спрямувати зусилля Росії на Далекий Схід була тут відомою ще від початку ХХ ст. і її наслідки добре знали.

Наступні дії М. Васильчикової та її «натхненників» слід витлумачувати, на нашу думку, з урахуванням тих змін, що сталися за Західному і Східному фронтах. Після безрезультатного англійсько-французького наступу в Шампані 16 лютого – 18 березня 1915 р. німецьке командування дійшло висновку про достатню стійкість свого Західного фронту і, враховуючи складне становище австро-угорського союзника, вирішило передислокувати із Заходу для прориву російського фронту 11-у армію генерала фон Макензена [28, 139]. В результаті німецького наступу на Східному фронті навесні – влітку 1915 р. російські війська було витіснено з більшої частини Галичини, з Польщі, Литви, частини Латвії та Білорусії.

Російська армія від початку війни вже втратила 3,5 млн. вбитими, пораненими і полоненими [29, 174]. Але стратегічний задум німецького верховного командування щодо оточення і знищенню російських армій не було реалізовано. На середину жовтня 1915 р. фронт остаточно стабілізувався і обидві сторони перейшли до позиційної війни. Тож, незважаючи на значні успіхи Німеччини, вона мала, як і раніше, небезпечну перспективу війни на два фронти, і сепаратний мир з Росією здавався німецькому керівництву єдиним виходом. На цей час Німеччина вже залучила низку каналів для його зондування. Також не припинилися спроби використати М. Васильчикову.

Третього листа М. Васильчикова відправила Миколі II 27 (14) травня 1915 р. з Берліна, куди її привезли під приводом дозволу зустрічі з племінником – німецьким полоненим, а по суті, як повідомляла фрейліна, аби вона могла переказати цареві «розмови, що їх тут мала», вона мала цілковиту свободу, всілякі права «з відома імператора Вільгельма». За словами М. Васильчикової, до неї не раз приїздив міністр закордонних справ Г. фон Ягов, за бажанням і з відома якого вона викладає в листі зміст їхніх розмов [25, 34]. Фрейліна також мала зустріч із великим герцогом Е.-Л. Гессенським – братом російської імператриці. В цьому листі царя знову переконували щодо мирних намірів Німеччини, щодо єдності економічних і політичних інтересів Росії з Німеччиною та Австрією і щодо протилежності цілей Росії та Англії. Англія, мовляв, «ніколи не була справжнім другом своїх союзників», а «Росія значно більше б виграла, якби вона уклала хороший мир з Німеччиною, навіть з питання Дарданелл» [25, 36]. Новим у листі був акцент на тому, що німці зацікавлені в потужній і монархічній Росії, а затягнення війни є небезпечним для династії. Враховуючи той факт, що на цей час німецькі війська окупували Польщу, авторка листа намагалася заспокоїти Миколу II і підкреслювала, що в Німеччині «не помишляють про створення нового польського королівства, яке стало б джерелом чвар» [25, 37]. Це було відвертою неправдою. Вказала М. Васильчикова і на «добре» ставлення німців до російських військовополонених, яких за її даними в Німеччині було 5,5 тис. офіцерів і 525 тис. солдат і кількість їхня зростала. Остання частина речення містила очевидний натяк [25, 38–39]. Наприкінці листа фрейліна знову просила відрядити «довірену особу» царя до нейтральної держави для переговорів [25, 39]. Цей лист також не мав відповіді.

Тим часом улітку 1915 р. в Росії дедалі більше посилювались чутки про можливість укладення сепаратного миру з Німеччиною, причому, в зв'язку з поразками на фронті, миру не вигідного для Росії. Це змусило С. Сазонова не раз спростовувати такі чутки, зокрема представникові газети «Таймс» 3 серпня 1915 р. [30, 183–184], іншим представникам преси 9 серпня того ж року [10, 30].

Наприкінці листопада 1915 р. М. Васильчикова отримала з Росії повідомлення про смерть матері і звернулася до австрійської влади з клопотанням про дозвіл виїхати до Петрограда. Ця поїздка була другим етапом мирної місії фрейліни. Від'їзд було дозволено за умови подовження її мирної місії. До Росії вона діставалася через Стокгольм, де за старим знайомством мала зустріч із російським посланником у Швеції А. Неклюдовим, під час якої озвучила вже відомі пропозиції та інші «нав'язні їй нісенітниці», явно «непатріотичного спрямування» [22, 487]. 15 (2) грудня 1915 р. М. Васильчикова прибула до штабу 6-ї армії Північного фронту, де її допит було проведено за інструкцією начальника штабу Верховного головнокомандувача М. Алексєєва: «Пропустити можна. Допит провести можна, а огляд – лише за сумнівів. Немає необхідності принижувати, якщо в цьому не буде потреби» [6, 369–370].

По приїзду у Петроград М. Васильчикова з німецьким паспортом оселилась у готелі. С. Сазонов прийняв М. Васильчикову 18 (5) грудня. На цьому прийомі, як зазначено в щоденному записі міністерства закордонних справ, вона розповіла про те, що писала в листах імператорові, зокрема, «що німці й австрійці не відчують до росіян жодної ворожнечі, що їх втягнуто у війну проти волі і що, хоча вони сильні у всіх сенсах і їхній успіх є безсумнівним, вони готові укласти з нами мир, якщо лише ми простягнемо їм руку й погодимося на їхні справедливі вимоги. У протилежному разі вона пророчила нам усілякі нові лиха». М. Васильчикова вручила С. Сазонову записку, яку вона склала на основі

розмови з великим герцогом Е.-Л. Гессенським, у якого вона була в Дармштадті, і два листи від нього до Миколі II та імператриці Олександрі Федорівні [22, 488].

Записка фрейліни містила думки про миролюбність Німеччини й Австро-Угорщини та відсутність їхньої «будь-якої ненависті до Росії», про підступність Англії, де «народ, міністри, зрештою всі проти Росії», про зраду Болгарії, «яка приєдналась до ворогів Росії», про вагання Румунії і Греції та прохання великого герцога Гессенського погодитись на початок мирних переговорів з німецьким посланцем. Антианглійський акцент було посилено повідомленням про те, що нібито «вже два – три тижні Англія робить дуже великі аванси для укладення сепаратного миру з Німеччиною». Далі детально було розвинено антианглійську тематику в сенсі докорінної ворожості Великої Британії до Росії. С. Сазонов на щодо цього висловив думку, що «міцний мир є можливим лише за таких умов, які в цю хвилину Німеччина навряд чи прийме, а тому тут мають твердий намір довести боротьбу до завершення» [22, 489].

Вельми примітними є завершальні слова записки: «Якщо російський імператор не хоче слухати про переговори, то з німецького боку буде здійснено нові плани проти Росії... У Німеччині є 800 тис. чоловіків, які ще не були на фронті, чоловіків від 18 до 30 років, цілком готових до дій» [22, 490].

Лист Е.-Л. Гессенського Миколі II не становить особливого інтересу, він містить дуже люб'язну характеристику, своєрідну протекцію посередницькій діяльності М. Васильчикової. Він писав: «Вона може розповісти тобі багато цікавих фактів, про які ми з нею разом говорили, і які, я впевнений, ти із задоволенням вислухаєш» [22, 491]. Однак така рекомендація не вплинула на оцінку її місії: імператор не зустрівся з нею і відповіді не було.

Про візит М. Васильчикової до Петербурга стало відомо не лише цареві та його близькому оточенню. Ставлення громадськості Петербурга до нього не було однозначним. Була поширена думка, яку приписують голові Держдуми М. Родзянкові, що М. Васильчикова – шпигунка, зрадниця, клопочеться заради сепаратного миру з Німеччиною і має зв'язки з імператрицею. Як писав О. Спиридович, «із приїзду Васильчикової вчинили скандал, яким через її голову били по Імператриці» [5, т. 2, гл.17]. На засіданні Державної Думи в середині грудня 1915 р. М. Родзянко заявив, що влітку він отримав листа від М. Васильчикової, де вона пропонувала йому «поширити чутки про необхідність сепаратного миру в зв'язку з тяжким становищем Росії тощо». І хоча доказів отримання листа він не навів, О. Гучков і близьке до нього коло осіб, озвучили цю історію з високих трибун [30, 269].

Микола II був край невдоволений такими розмовами й наказав міністрові внутрішніх справ О. Хвостову ліквідувати всю справу, а М. Васильчикову, за якою було встановлено спостереження, вислати з Петербурга [5]. Її позбавили звання фрейліни і вислали до Чернігівської губернії «із зобов'язанням перебувати там у маєтку сестри» [22, 491].

Про інцидент з М. Васильчиковою російський МЗС повідомив англійським союзникам [22, 491–492]. Але в Англії, з огляду на погіршення становища в Росії, дедалі більше переймалися питанням, чи не зможуть німці «змусити Росію погодитись на сепаратний мир» [22, 492]. Це занепокоєння зросло після призначення 7 (20) січня 1916 р. новим головою Ради міністрів Б. Штюрмера, якого в Лондоні вважали схильним до сепаратного миру з Німеччиною.

Після лютневого перевороту в Росії М. Васильчикову було реабілітовано, вона повернулася до Австрії, допомагала російській білій еміграції. Вмерла в 1934 році.

Висновки

Спроби керівників Німеччини, спрямовані на досягнення таємних домовленостей з царською владою Росії через наближену до двору фрейліну М. Васильчикову, втім як і через інших емісарів, виявились безрезультатними. Втім, в історії з М. Васильчиковою виникає низка запитань. Чому кожен із її трьох листів приймали, їх читали Микола II і С. Сазонов, але відповіді не давали? Чому не можна було категорично не прийняти уже перший і заявити про це? Вочевидь, що самим фактом прийому листа давали можливість звернутися з наступними. Можливо це було пов'язано з метою тиску на союзників, аби зробити їх зговорливішими з питання Константинополя і Протоків. Справді, саме в час перших двох

листів Англія і Франція дали згоду на вимоги Росії. Необхідність обіцянки їх Німеччиною Росії відпала, а більше нагальних питань, пов'язаних із німецьким захопленням 1915 р. великих російських територій на Заході, в третьому листі німці, крім туманних натяків на польське питання, не ставили. Викликає запитання і вкрай велика увага до персоні фрейліні під час її в'їзду на територію Росії, прийом її С. Сазоновим та позиція Миколи II. Він категорично відмовився прийняти М. Васильчикову, але водночас сам факт його зустрічі наприкінці лютого – на початку березня, а далі двічі в липні 1915 р. з іншим німецьким емісаром Х. Н. Андерсеном попри те, що цар відхилив пропозицію про укладення сепаратного миру, наводить на думку, що двері для наступних демаршів німців залишали немовби напіввідчиненими. Чому Микола II рішуче наказав вислати М. Васильчикову із Петрограда? На тлі антинімецьких настроїв у Росії, глибоко враженій поразками на Західному фронті восени і влітку 1915 р., не могли не звернути уваги в пошуках їхніх причин на родинні зв'язки імператриці та окремих царських сановників з Німеччиною. Саме вони давали привід для підозр щодо існування при дворі «німецької партії» та на її схильність до порозуміння з Німеччиною. Листування фрейліні з Олександрою Федорівною, її листи з ворожої країни з пропозицією налагодження мирних відносин, приїзд до Петрограда спричинили поширення чуток про змову на чолі з імператрицею. Це й зумовило прийняття вказаного рішення Миколою II. Всі ці питання, а також причина невідправлення листа-відповіді, що його підготував М. Шиллінг, потребують, на нашу думку, дальших досліджень.

Література

1. Фалькенгайн Э. фон. Верховное командование 1914–1916 годов в его важнейших решениях / Э. фон Фалькенгайн ; пер. с нем. – М. : Кучково поле, 2014. – 336 с.
2. Ціт. по Земан З. Парвус – купец революції / З. Земан, В. Шарлау. – Нью-Йорк : Телекс, 1991. – 330 с.
3. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / М. Палеолог ; пер. с фр. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 240 с.
4. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары / Дж. Бьюкенен. – М.; Мн.: Харвест, 2001.– 400 с.
5. Спиридович А. И. Великая Война и Февральская Революция 1914–1917 гг. / А. И. Спиридович. – М.: Директ-Медия, 2015. – 1290 с. – Электронный ресурс <http://rushistory.org/knigi/velikaya-vojna-i-fevra-lskaya-revoljutsiya-1914-1917-gg.html>
6. Лемке М. К. 250 дней в царской ставке 1914–1915 / М. К. Лемке. – Мн. : Харвест, 2003. – 448 с.
7. Берти, лорд. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже. 1914–1919. / Ф. Л. Берти; пер. с англ. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1927. – 230 с.
8. Танеева (Вырубова) А. А. Страницы моей жизни / А. А. Вырубова. – М. : Благо, 2000. – 320 с.
9. Мельгунов С. П. Легенда о сепаратном мире (канун революции) / С. П. Мельгунов. – Париж, 1957. – 505 с.
10. Семенников В. П. Политика Романовых накануне революции (от Антанты к Германии). По новым документам / В. П. Семенников. – М-Л. : Гос. изд-во, 1926. – 247 с.
11. Евдокимова Н. П. Между Востоком и Западом. Проблемы сепаратного мира и маневры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 гг. / Н. П. Евдокимова. – Л. : Издательство ЛГУ, 1985. – 166 с.
12. Соловьев О. Ф. Обреченный альянс. Заговор империалистов против народов России: 1914–1917 гг. / О. Ф. Соловьев. – М. : Мысль, 1986. – 260 с.
13. Шаццлло К. В. К попыткам сепаратных переговоров во время Первой мировой войны (март – май 1915 г.) / К. В. Шаццлло // Вопросы истории. – 1970. – № 9. – С. 105–112.
14. Дьяконова И. А. Сепаратные контакты царской России и кайзеровской Германии в Первую мировую войну / И. А. Дьяконова // Вопросы истории. – 1984. – № 4. – С. 83–90.
15. Боханов А. Н. Николай II / А. Н. Боханов. – М.: Вече, 2008. – 528 с.
16. Стариков Н. С. 1917. Разгадка «русской» революции / Н. С. Стариков. – СПб. : Питер, 2012. – 510 с.
17. Мультатули П. Внешняя политика императора Николая II (1894–1917) / П. Мультатули. – М.: Издательство «ФИБ», 2013. – 840 с.
18. Мировые войны XX века: в 4 кн. Кн. 1. Первая мировая война. Ист. очерк / Отв. ред. Г. Д. Шкундин. – М. : Наука, 2002. – 686 с.
19. Уткин А. И. Первая мировая война / А. И. Уткин. – М. : Алгоритм, 2001. – 592 с.
20. Быков М. Миссия фрейлины Маши В. Забытые страницы Великой войны. – Электронный ресурс <http://pochta-polevaya.ru/aboutarmy/history/zabytyye-stranitsy-velikoy-voyny/a239707.html>
21. Лукоянов И. В. Россия и сепаратный мир (1914–1917 гг.): из внешнеполитической во внутривнутриполитическую проблему / И. В. Лукоянов // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2014. – С. 80–93.

22. Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників). Хрестоматія / Автори-укладачі О. І. Овчаренко, О. В. Сухушина. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 708 с.
23. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. – Серия III. 1914–1917. – М.; Л.: Гос. соц-экон. изд-во, 1935 (далі – Международные отношения в эпоху империализма). – Т. 7. ч. 1. 14 января – 23 мая 1915 г. – 568 с.
24. Международные отношения в эпоху империализма. – Т. 7. ч. 2. 14 января – 23 мая 1915 г. – 535 с.
25. Международные отношения в эпоху империализма. – Т. 8. ч. 1. 24 / 11 мая – 16 / 3 октября 1915 г. – 578 с.
26. Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. – Мн. : Харвест, 2002. – 368 с.
27. Раздел Азиатской Турции: по секретным документам б. Министерства иностранных дел. – М. : Литиздат НКВД, 1924. – 383 с.
28. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 / Э. Людендорф. – М. : АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 800 с.
29. Емец В. А. Очерки внешней политики России в период Первой мировой войны. Взаимоотношения России с союзниками по вопросам ведения войны / В. А. Емец. – М. : Наука, 1977. – 368 с.
30. Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918: в 4 т. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – Т.1. Эволюция взглядов. – 636 с.

Literature

1. E. von, Falkenhayn. (2014). The High Command of 1914–1916 in its important decisions M.: Kuchkovo field. 336 (in Russ.)
2. Tsit, by Z. (1991). Zeman. Parvus – Merchant of Revolution / Z. Zeman, V. Sharlay. New York: Telex. 330(in Russ.)
3. Paleolog, M. (1991). Tsarist Russia during World War II. M.: Internat. relationship, 240 (in Russ.)
4. Buchanan, J. (2001). Memoirs of a diplomat: Memories, memoirs. M.; Mn. : Harvest, 400 (in Russ.)
5. Spiridovich A. I. (2015). Great War and the February Revolution of 1914–1917. M.: Direct Media. 1290. – E-resource – <http://rushistory.org/knigi/velikaya-vojna-i-fevral'skaya-revoljutsiya-1914-1917-gg.html> (in Russ.)
6. Lemke, M. K. (2003). 250 days in Tsarist rate 1914–1915. Mn.: Harvest, 448 (in Russ.)
7. Bertie, Lord. (1927). Behind the scenes of the Entente. Diary of the British Ambassador in Paris. 1914–1919. Bertie; transl. from English. M.; L.: State. Publishing House, 230 (in Russ.)
8. Taneyev (Vyubova) A. A. (2000). Pages of my life / A. Vyubova. M.: Good. 320 (in Russ.)
9. Mel'gunov, S. P. (1957). Legend of a separate peace (the eve of the Revolution) / S. P. Mel'gunov. Paris. 505.
10. Semenikov, V. P. (1926). Romanovs' Policy on the eve of the revolution (by the Entente against Germany) new documents. M.-L.: State. Publishing House, 247 (in Russ.)
11. Dyakonova, I. A. (1984). Concluding separate contacts Tsarist Russia and Imperial Germany in World War I. *Questions of history*. 4, 83-90 (in Russ.)
12. Evdokimova, N. (1985). Between East and West. Problems of separate peace diplomacy and maneuvers of the Austro-German bloc in the 1914–1917 biennium. L.: LSU Press, 166 (in Russ.)
13. Solovyov, O. (1986). Doomed Alliance. The conspiracy of the imperialists against the peoples of Russia: in 1914–1917. M.: Thought, 260 (in Russ.)
14. Shatsillo, K. V. (1970). Attempts to separate negotiations during the First World War (March – May 1915). *Questions of history*, 9, 105–112 (in Russ.)
15. Bokhanov, A. N. (2008). Nikolai II. M.: Veche, 528 (in Russ.)
16. Starikov, N. S. (2012). 1917. The answer is «Russian» Revolution. SPb.: Peter, 510 (in Russ.)
17. Multatuli, P. (2013). Foreign Policy Emperor Nikolai II (1894–1917). M.: «FIV» Publishing House, 840 (in Russ.)
18. The World Wars of the twentieth century: in 4 Vol. Bk. 1. (2002). The First World War. East. Essay. Moscow: Nauka, 686 (in Russ.)
19. Utkin, A. I. (2001). The First World War. M.: Algorithm, 592 (in Russ.)
20. Bykov, M. Mission of honor Masha V. Forgotten pages of the Great War. – E-Resource – <http://pochta-polevaya.ru/aboutarmy/history/zabytyye-stranitsy-velikoy-voyny/a239707.htmz> (in Russ.)
21. Lukoyanov, I. V. (2014). Russian separate peace (1914–1917.): From foreign policy in the internal political problem. *Herald of Vyatka State University of Humanities*, 80–93 (in Russ.)
22. International relations before and during the First World War, 1914–1918 (2016). (In documents and memoirs of contemporaries). Readings / Authors-compilers A. I. Ovcharenko, O. V. Suhushyna. Cherkasy: Vertical, 708.
23. The International relations in the era imperialism (1935, 1915). Documents from royal archives and Provisional Government 1878–1917 biennium. Series III. 1914–1917. M.-L.: Publishing House, (hereinafter – The International relations in the era imperialism). T. 7. ch. 1. 14 January – 23 May, 568 (in Russ.)
24. The International relations in the era imperialism(1915). T. 7. ch. 2. 14 January – 23 May, 535 (in Ukr.)
25. The International relations in the era imperialism (1915). T. 8. ch. 1. 24 / 11 May – 16 / 3 October, 578 (in Ukr.)
26. Sazonov, S. D. (2002). Memories. Mn.: Harvest, 368 (in Russ.)
27. Asian Turkey Section: for secret documents used (1924). Ministry of Foreign Affairs. M.: Litizdat People's Commissariat, 383 (in Russ.)
28. Ludendorff, E. (2005). My memories of the war 1914–1918. M.: AST, Mn.: Harvest, 800 (in Russ.)

29. Yemets, V. A. (1977). Essays on Russian foreign policy in the period of the First World War. Relations between Russia and its allies on matters of war. M.: Nauka, 368 (in Russ.)
30. The First World War in the assessment of his contemporaries: the power and the Russian society. 1914–1918: Vol. 4. M.: Political Encyclopedia, 2014. Vol. 1. Evolution of opinions, 636 (in Russ.)

SUHUSHYNA Olena Victorovna,

Cand. Sc. (History), Senior Lecturer in Archeology and Specialized Historical Studies

e-mail: pan4enko@mail.ru

MAID OF HONOR M. VASILCHIKOVA'S PEACE MISSION IN 1915

It is noted that the failure of «lightning war» led managers of Kaiser's Germany to seek a separate peace, especially with Russia, which could lead to the elimination of the Eastern Front. The article deals with the origin, lifestyle, family relationships and acquaintances of Princess Maria Vasilchikova, that were used by German and Austrian politicians for mediation.

It is shown that in March 1915 after a private conversation with representatives of Germany and Austria-Hungary M. Vasilchikova issued their conversation in two letters to the Russian Tsar Nicholai II. On the basis of letters, it was proved that the plans of the German representatives had to convince the Russian side in their own sincerity to cease hostilities and to meet Russia in resolving its foreign policy agenda. The article deals with the position and reaction of Nicholai II and Russian Foreign Minister S. Sazonov to the first attempt of M. Vasilchikova's mediation as one that does not deserve attention. The second stage of M. Vasilchikova's peace mission associated with participation of Duke Ernst of Hesse and Germany's Foreign Minister Gottlieb von Jehovah has been analyzed. It was underlined that after meeting with them Vasilchikova M. appealed to the third letter to the Russian Tsar, which urged its peaceful intentions of Germany and asked for direct talks with the German-Austrian emissaries on the neutral country of his representative.

The author indicated that M. Vasilchikova's trip to Petrograd in December 1915 was the last attempt to convince Nicholai II, S. Sazonov, and Empress in peaceable disposition of Germany and Austria-Hungary to Russia. The article highlights that S. Sazonov disobligingly accepted it, and the Emperor after aresonant publicity ordered to cease its activities and expelled from St. Petersburg.

Keywords: *M. Vasilchikova, separate peace, letters, S. Sazonov, E. of Hesse, G. von Jehovah, the Ministry of Foreign Affairs.*

*Надійшла до редакції 07. 11. 2016
Затверджена до друку 25. 11. 2016*

РЕЦЕНЗІЇ

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович,
 доктор історичних наук, професор кафедри
 інтелектуальної власності та цивільного
 права,
КІРСЄВА Вікторія Олександрівна,
 кандидат історичних наук,
 доцент кафедри всесвітньої історії та
 міжнародних відносин

П. С. Коріненко Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз / П. С. Коріненко. – Тернопіль, 2015. – 496 с.

Соціально-економічні зміни, що відбуваються в нашій країні, пов'язані з ринковою трансформацією народного господарства, вимагають науково обгрунтованої розробки й реалізації нових концепцій і моделей розвитку. Історичний досвід свідчить, що такі глобальні зміни в суспільстві, як зміна форм власності на землю – справа не одного року і навіть не десятиліть. Цей процес спричиняє зміни в політиці, економіці держави та психології людей. Земельні відносини змінюються не стихійно, їх трансформацію зумовлюють історичні особливості суспільного розвитку та відповідна політика влади, яка чи прискорює, чи уповільнює ці зміни. За умов сучасного формування аграрної політики важливого значення набуває наукове вивчення аграрної історії України, аграрних перетворень. З огляду на це, монографія Павла Степановича Коріненка є надзвичайно актуальним та цікавим дослідженням, в якому на широкому колі джерел висвітлено трансформацію земельних відносин в українському селі упродовж IX – початку XXI ст. Автором справедливо зазначено, що земельні відносини в українському селі за своєю сутністю і спрямованістю мають глибинне історичне коріння і зумовлені формуванням сталих і результативних інститутів володіння, користування і розпорядження землею.

Структурно рецензована монографія складається з шести розділів і вісімнадцяти підрозділів. Це свідчить про ґрунтовність проведеного П. Коріненком аналізу обраної ним для дослідження теми. У першому розділі монографії «Методологія, історіографія та джерела дослідження» розкрито науковий інструментарій, яким послуговувався автор. З метою всебічного розкриття теми дослідження істориком застосовано різноманітний методичний інструментарій. В арсеналі науковця не лише традиційні методи (наприклад, ретроспективний, описовий, аналітико-синтетичний, індуктивний та гіпотетико-дедуктивний), але й такі сучасні, як структурний, цивілізаційний, компаративістський. Усе це дозволило П. Коріненку окреслити чіткий алгоритм наукових зусиль та вийти на їх очікувані результати. Аргументовано доведено, що геостратегічне розташування українських земель зумовило специфіку формування земельних відносин в українському селі. Відсутність національної держави та панування іноземних еліт визначало вектори трансформації земельних відносин в українському селі. Залучений до роботи історіографічний доробок та джерельна база достатньо репрезентативні й дозволили автору рецензованої монографії повномірно зреалізувати завдання наукового пошуку.

Другий розділ монографії «Формування системи землеволодіння і землекористування у Київській Русі та її трансформації під час Перебування українських земель у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій (середина IX – середина XVII ст.)» присвячено хронологічному періоду, який був позначений структурними змінами земельних відносин. Слушною є думка автора стосовно того, що в основі трансформації земельних відносин доби Київської Русі (IX – середини XIII ст.) було утвердження державної власності на землю. Остання ж в особі великого князя на певних умовах надавала землі у користування, на яку з часом, наприклад, церква набувала права власності. У розділі детально схарактеризовано

князівське, боярське, вотчинне, церковне землеволодіння. Не викликає сумніву теза про те, що основними напрямками зростання земельної власності у панівної верхівки були займанщина, викуп за борги селян, дарування тощо. Переконливим є твердження автора про те, що первинною у земельних відносинах була трансформація, що призвела до поділу суспільства на тих, хто володів землею і тих, хто мав право лише на певних умовах нею користуватися. У селян у зв'язку з тривалим терміном користування землею склалося враження, що належна їм земля є їхньою власністю. Окремо дослідник зупинився на характеристиці змін у системі землекористування після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Польського королівства (XIV – друга половина XVII ст.). Відзначено, що основним землевласником стала Литовсько-польська держава, яка продовжила попередню практику роздачі на певних умовах земельного фонду українській та польській шляхті. Проаналізовано нормативно-правову базу, яка протягом XVI ст. «узаконила» земельні права польської шляхти, обмежила такі можливості для української шляхти і позбавила такого права українське селянство. Обґрунтовано є думка автора, що в українському селі Литовсько-польської доби сформувалося три типи господарювання: приватновласницьке – переважно польське, українське общинне та подвірне (на правах користування земельними ділянками).

У третьому розділі «Трансформації земельних відносин у роки Української національної революції та Гетьманщини (друга половина XVII – кінець XVIII ст.)» висвітлено структурні зміни у землекористуванні українського села упродовж другої половини XVII – кінця XVIII ст. Значну увагу в розділі приділено результатам Української національної революції. Науковець відзначив, що у посталій Гетьманщині було ліквідовано земельну власність польських латифундистів. Землевласниками стали козацька старшина. Козаки і селяни також отримали землю в користування. Однак, зважаючи на тогочасні зміни, ці трансформації виявилися короткотерміновими. Перебування українських територій у складі інших держав зумовило трансформацію земельних відносин відповідно до правових та економічних потреб цих країн. На думку П. Коріненка, з-поміж різних законодавчих актів, що стосувалися аграрного сектору найбільш прогресивним був загальноавстрійський Урбаніальний патент Йосипа II від 10 лютого 1789 р. Ним визначалося, що податок, який селянин зобов'язаний був виплачувати поміщикам, мав сплачуватися грошима і дорівнювати 17 % селянського доходу. Панщина була скасована. «Майнове право» поміщика на землю, з якої селянин не міг бути зігнаний і яку він міг успадковувати, обмежувалося правом стягувати прибутковий податок у розмірі 17 %.

Резонним є судження історика стосовно того, що впродовж першої половини XIX ст. із розвитком товарно-грошових відносин на українських землях поглибилася майнова диференціація селянства. У зазначений період сільське господарство почало набувати підприємницького характеру за рахунок товаризації великих поміщицьких, а дещо пізніше і середніх господарств. Скасування кріпацтва в 1861 р. загалом стимулювало розвиток сільського господарства України. Проте з часом актуалізувалася проблема малоземелля значної частини селян, яка особливо ускладнилася на початку XX ст. Загострювали ситуацію на селі такі пережитки минулого, як збереження великого поміщицького землеволодіння, наявність обмежень щодо купівлі, продажу та застави землі. Характерною рисою проведення Великої реформи 1861 р. було те, що строк перехідного періоду встановлювався не менше 20 років з часу законодавчого оформлення положень реформи з урахуванням фактору диференціації за регіонами.

Складно не погодитися з міркуваннями П. Коріненка про те, що столипінська аграрна реформа прискорила перехід села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала впровадження агрономічних заходів та посилила тенденцію до зростання товарного, підприємницького виробництва.

Четвертий розділ «Пошук шляхів реформування земельних відносин урядами Української Народної Республіки, Українською Державою, ЗУНР, білогвардійськими та радянськими урядами у роки Української революції (1917–1921 рр.)» складається з таких підрозділів: основні напрями боротьби за землю (березень 1917 – березень 1918 рр.),

корегування земельних відносин в добу Української Держави, курс Директорії УНР на соціалізацію землі, особливості земельної політики ЗУНР, земельна політика білогвардійців в українському селі, радикалізм у вирішенні земельного питання радянських урядів. Автор монографії правильно вважає, що радикалізація аграрного питання у 1917–1921 рр. була зумовлена соціально-економічними і суспільно-політичними чинниками, визначальне місце серед яких належало малоземеллю. Пошуки політичними партіями, режимами шляхів вирішення земельної справи спрямовувалися в основному на розробку планів наділення селянства землею. Зміст підготовлених українськими національними урядами аграрних програм, як справедливо зауважує автор рецензованої монографії, втілювався у двох концепціях. Республіканські сили запропонували програму соціалізації землі: зрівняльного та безкоштовного її розподілу в користування незаможних селянських верств, вдосконалену в подальшому Директорією УНР. Консервативні національні сили Української Держави П. Скоропадського розробили аграрну реформу, спрямовану на створення за рахунок викуплених у великих землевласників земель трудового середнього землеволодіння.

П. Коріненко слушно зауважив, що інститут власності на землю, що був в основі всіх дискусій періоду революції, пройшов шлях еволюції від повного скасування у 1917–1918 рр. Центральною Радою до визнання Директорією УНР у 1920–1921 рр. Розробка аграрних реформ різними урядами розпочиналася із заснування земельного міністерства та підпорядкованих йому урядових структур, які безпосередньо опікувалися відповідною підготовкою юридичних та економічних аспектів реформи та створенням мережі місцевої земельної адміністрації. Окремим інститутом аграрної політики стали урядові комісії, практика скликання яких набула особливого розвитку за часів Української Держави. Позитивною рисою їх діяльності було поєднання суспільно-політичних аспектів аграрної реформи (з'ясування громадської думки) з економічними розрахунками провідних фахівців сільськогосподарської галузі. Про це слушно йдеться у рецензованій монографії.

Аграрна політика українських урядів формувалася під впливом екстремальних чинників воєнного часу. Набутий українськими урядами 1917–1921 рр. теоретичний та практичний досвід підготовки аграрної реформи засвідчив неможливість її здійснення еволюційними засобами під час революційних подій. Часто намагання селян пришвидшити законне отримання землі завершувалося її самочинним захопленням. Поряд із планами наділення широких верств селянства землею багатогранність аграрного питання вимагала розробки низки інших важливих для розвитку сільськогосподарської галузі заходів та певного часу для їх апробації.

У п'ятому розділі «Трансформації земельних відносин в умовах перебування українських земель у складі радянської, польської, держави та під час німецької окупації (1921–1944 рр.)» схарактеризовано зміни в аграрній сфері в 20–40-х рр. ХХ ст. Складно не погодитися з міркуванням автора про те, що реалізація аграрної політики більшовицької партії у цей період визначалася фактором ведення війни. Знищення приватної форми власності у сільському господарстві, застосування ревізійних методів щодо селян під час реалізації продовольчої розкладки призвели до втрати селянами стимулів до праці та різкого погіршення стану аграрного сектора. Після перших невдалих спроб насадження комунізму деякі представники влади змушені були визнати, що психологія селян досить повільно піддається комуністичному і колективістському впливам. Найпершою перешкодою на шляху до колективних форм господарювання вважалося притаманне селянам «бажання мати своє власне господарство, бути господарем і володарем у своїй родині». Тобто, характерною рисою українського селянина був чітко виражений індивідуалізм, який стимулював неприйняття ним колективних форм господарювання. Нова економічна політика спричинила зміни в духовному житті селянства, «оживила» його економічні та політичні інтереси, пригнічені політикою «воєнного комунізму», стимулювала господарську ініціативу. Дослідження соціально-економічного становища українського села у роки непу дозволило П. Коріненку аргументовано довести, що використання ринкових механізмів саморегулювання аграрної економіки у цей період не було домінуючим. Радянською владою широко використовувалися адміністративні методи економічного управління. Центральне місце у

духовному житті селянина 20-х рр. ХХ ст. посідали ідеї й соціальні почуття, які виникали на ґрунті аграрних відносин. Саме духовні основи, пов'язані з землею, про що правильно зауважує дослідник, визначали типологічні особливості внутрішнього світу селянина. Прагнення мати більше землі й займатися на ній індивідуальним господарством було виявом глибинної селянської соціально-психологічної сутності. За радянської доби держава стала єдиним власником землі, яка оголошувалася всенародним надбанням. Як справедливо зауважує П. Коріненко, так було вирішено один із складників земельних відносин – питання про володіння землею. Ця трансформація збіглася у часі з проголошеним курсом на індустріалізацію країни.

Реформування земельних відносин за доби незалежності стало предметом студіювань шостого розділу монографії «Земельні відносини в Українській РСР 1944–1991 рр. та курс на їх реформування у добу незалежності України». З найвагоміших результатів дослідження є обґрунтований висновок автора про те, що основний здобуток доби незалежності – проведення аграрної реформи, яка принципово змінила питання власника землі, ліквідувала монополію держави та утвердила приватну власність на землю. З'явилася реальна можливість поширення різних форм земельної власності, їх правової рівності тощо. Істориком розкрито, що зміни виявилися настільки масштабними, що стали економічною революцією в аграрному секторі України.

Таким чином, у монографії П. Коріненка з'ясовано стан наукової розробки теми, концептуальні основи і фактологічні пріоритети історіографії, висвітлено зміни у землеволодінні та землекористуванні, зумовлені інкорпоративними процесами та аграрними реформами.

Враховуючи складність обраної для дослідження теми, зрозуміло, що робота не позбавлена моментів, що носять дискусійний характер. Не можна сказати, що весь фактологічний масив із обраної тематики вичерпно проаналізовано. Деякі аспекти випали з поля зору дослідника, в чомусь він, можливо, не захотів повторювати попередніх авторів.

Загалом дослідження П. Коріненка є завершеним у межах визначених автором мети й завдань, самостійно виконаним, оригінальним науковим дослідженням із актуальної наукової проблеми, з'ясування якої є предметним внеском у висвітлення аграрної історії України і має важливе практичне значення. Це видання стане у нагоді не лише фаховим історикам-науковцям, а й учителям, студентам і всім, хто цікавиться вітчизняною аграрною історією.

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології та
спеціальних галузей історичних знань
Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний довідник / упоряд.: В. М. Мельниченко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 220 с. : фото.

У сучасних умовах все більшого значення набувають регіонально-історичні дослідження, оскільки вони дають змогу осмислити роль регіональних чинників у житті українського суспільства на різних етапах історичного розвитку і в історичній ретроспективі з'ясувати особливості його територіальної організації. У цьому контексті зростає значення краєзнавства як системи професійної і аматорської діяльності, яка робить вагомий внесок в історичну науку і справляє помітний вплив на формування національно-історичної свідомості громадян нашої держави.

Демократичний, творчий характер сучасного краєзнавчого руху дає дослідникам змогу сповна проявляти свою творчу індивідуальність і самобутність, зосереджувати увагу на актуальних проблемах місцевої історії, в тому числі й раніше замовчуваних. Однак, при цьому поза увагою науковців і громадськості, на превеликий жаль, залишаються люди, які присвятили усе своє життя подвижницькій і безкорисній праці на ниві краєзнавства, особливо в минулому.

Тому рецензоване видання «Краєзнавці Черкащини» до певної міри виправляє це упущення. При розробленні його концепції, як зазначено у передмові, «домінантою була теза про необхідність належного поцінування самовідданої праці краєзнавців – чи то науковців, чи то аматорів, повернення до краєзнавства уваги з боку державних інституцій з метою більш повного використання його можливостей у патріотичному вихованні громадян».

Підготовлений і упорядкований відомими дослідниками регіональної історії В. М. Мельниченком і Г. М. Голишем біобібліографічний довідник «Краєзнавці Черкащини» є першою у вітчизняній історіографії спробою у строго науковому форматі подати відомості про відомих краєзнавців минулого і сьогодення окремо взятого регіону держави.

Важливість і наукова новизна видання полягає у тому, що тривалий час біобібліографічним дослідженням не приділялося належної уваги. І тільки в роки незалежності в «обезлюднене» за радянських часів краєзнавство, коли цей потужний пласт культурно-громадського життя залишався практично суцільною «білою плямою», почали повертатися незаслужено забуті імена трудівників пошуково-краєзнавчої ниви.

Хронологічно рецензоване біобібліографічне видання охоплює період від зародження системного краєзнавства на території сучасної Черкащини до сьогодення. Матеріал подається у вигляді статей, розміщених у алфавітному порядку. Статті містять найсуттєвішу інформацію про життя та дослідницьку діяльність подвижників краєзнавства, а також відомості про їхні найвагоміші праці та фото.

Працюючи над статтями, укладачі притримувалися загальноприйнятих вимог до видань подібного типу: прізвище, ім'я, по-батькові; дата і місце народження, а для померлих – дата і місце смерті; здобута освіта, наукові ступені і вчені звання (за наявності); основні періоди біографії; краєзнавчо-пошукова та просвітницька діяльність; нагороди, відзнаки, премії. В кінці статті – бібліографічний список найвагоміших праць краєзнавця і список інформаційних джерел, у яких йдеться про діяльність персоналій. Кожна стаття підписана прізвищем автора.

Відрядно, що до підготовки 204 статей редколегія і упорядники залучили 96 авторів з міст і районів області, що, безумовно сприятиме посиленню інтересу до біобібліографічного компонента у краєзнавчих дослідженнях.

Редколегії і авторам вдалося дотриматися єдиної структури і редакційно-технічного оформлення, хоча міра інформативності даних про кожного дослідника різна. Це пояснюється як непопулярністю подібних видань у минулому, так і складнощами об'єктивного характеру при опрацюванні біографій дослідників у сучасний момент. Обсяг статей, їх архітектоніка обумовлені доступною інформацією про кожного героя у джерелах, літературі, а також зумовлені особливостями стилю і манерою письма авторів.

Суспільну значимість унікальному виданню придає те, що воно не тільки дає біобібліографічну інформацію, а й в такий спосіб складає шану безкорисливим літописцям рідного краю, в тому числі й незаслужено забутим, показує потужний інтелектуальний потенціал краєзнавства Черкащини як важливого чинника творення Української незалежної держави.

Серед включених до довідника імен – краєзнавці, які зазнали репресій і безпідставних звинувачень у 1930-х роках: Теодосій Мовчанівський, Петро Курінний та Григорій Храбан з Умані, Софія Терещенко із Звенигородки, Докія Гуменна із Жашкова, Костянтин Кушнір-Марченко з Чорнобаївщини.

Покоління дослідників 1960-х і наступних років представлено у довіднику такими відомими краєзнавцями як Михайло Пономаренко (Золотоніщина), Іван Сорокопуд (Канів), Михайло Іванченко (Звенигородщина), Ольга Діденко, Василь Стефанович і Микола

Комарницький (Умань), Олександр Найда (Чигирин), Іван Гуріненко (Городище), Кость Гудзенко (Кам'янка), Іван Волошенко (Монастирище), Іван Городинець (Драбівщина), Павло Соса і Микола Щербина (Черкаси) та багатьма іншими самовідданими дослідниками історії краю, які багато зробили для розвитку краєзнавства і формування громадянсько-патріотичних якостей черкащан, були активними учасниками розбудови Української держави в роки незалежності.

Над створенням довідника працювала редколегія у складі членів НСКУ: В. М. Мельниченко, к.і.н., проф. (голова), к.і.н., доц. Г. М. Голиш, М. І. Борщ, к.і.н., доц. Т. А. Клименко, к.і.н., доц. І. І. Кривошея, д.і.н., проф. В. М. Лазуренко, В. Б. Страшевич, М. М. Щербина, д.і.н., проф. А. Ю. Чабан.

Позитивно оцінюючи рецензоване видання, хотілось би в якості побажання порадити у майбутньому окрім алфавітного критерію систематизації персоналій краєзнавців звернутися до хронологічного і територіально-адміністративного (міста і райони).

Дане видання, без сумніву, дасть поштовх до розвитку ще недостатньо розробленого біобібліографічного напрямку наукових досліджень і в інших сферах. Адже поки що спроби створення подібних видань на Черкащині не піднімаються вище аматорського рівня.

У цілому ж наукова праця є актуальною, виконана на належному рівні і схвально сприйнята громадськістю під час презентацій у містах і районах Черкащини.

Розрахована на науковців, викладачів, учителів, краєзнавців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю, життям і творчістю подвижників краєзнавства.

ГОЛИШ Григорій Михайлович
кандидат історичних наук, доцент,
директор наукової бібліотеки ім.
М. Максимовича
Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

Воєнно-історичні студії викладачів Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (1995–2015 рр.) : анот. бібліограф. покажч. / уклад.: В. О. Кірєєва, Л. Г. Лисиця ; наук. ред. Г. М. Голиш. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – 156 с. : фото.

Гносеологічно невичерпною й постійно актуальною залишається проблема історії Другої світової війни. У цьому зв'язку слід зазначити, що серед цивільних ВНЗ України лише в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького від 1995 р. спеціально вивчалася воєнна проблематика у рамках комплексних науково-дослідних тем «Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни» (1995–2008 рр.) і «Актуальні проблеми світових воєн ХХ ст.» (2009 р – дотепер). В університеті виникла й успішно функціонує наукова школа доктора історичних наук, професора О. Г. Перехреста. Поряд з науковцями кафедри всесвітньої історії, де й знаходиться дослідницьке осердя вивчення історії війни з нацизмом, до розробки воєнно-історичної проблематики активно долучаються також співробітники кафедри історії України, а також археології та спеціальних галузей історичної науки.

За результатами наукових досліджень у означеному тематичному напрямі вченими Черкаського університету захищено одну докторську та 7 кандидатських дисертацій, опубліковано 5 індивідуальних монографій, 8 розділів та підрозділів у сучасних фундаментальних виданнях Інституту історії України НАН України, 6 тематичних збірників статей, довідкове видання, близько 400 статей у фахових наукових журналах та збірниках наукових праць, низку краєзнавчих науково-публіцистичних видань, десятки

статей у періодичній пресі. Окрім цього, виголошено понад 200 доповідей та повідомлень на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових і науково-практичних конференціях, проведено понад 20 міжнародних, всеукраїнських, регіональних та університетських конференцій, «круглих столів», презентацій тощо.

Рік 2015 ознаменувався відзначенням в Україні та світі 70-річного ювілею завершення Другої світової війни, а тому поряд із зазначеним вище у працівників наукової бібліотеки ім. Максимовича з'явився вагомий інформаційний привід для бібліографічного узагальнення творчих набутоків учених ЧНУ ім. Б. Хмельницького у вивченні подій найбільшої трагедії ХХ ст., що з огляду на нестихаючі воєнні дії на Сході України має очевидну злободенність і неперехідне практичне значення. Принагідно зазначимо, що в царині історичного бібліографування нашою книгозбірнею вже нагромаджено певний досвід роботи: в започаткованій у 2008 р. серії «Історична» побачили світ 5 відповідних бібліографічних покажчиків [1, 2, 3, 4, 5]. Доволі плідними були творчі напрацювання працівників наукової бібліотеки і в підготовці довідкових видань серії «Бібліографія вчених Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького», що має вже понад 20 випусків [Див., наприклад 6, 7, 8, 9].

Підготовлений вченими секретарями наукової бібліотеки ім. М. Максимовича бібліографічний покажчик має на меті презентувати творчий доробок вчених Черкаського національного університету в галузі воєнно-історичних досліджень. Окреслені хронологічні межі бібліографування (1995–2015 рр.) обрані не випадково. По-перше, враховано, що наукові пошуки традиційно активізуються саме напередодні і в час ювілейних дат. У нашому випадку – це 50, 55, 60, 65 та 70-річні ювілеї завершення Другої світової війни. По-друге, творці покажчика прагнули показати тяглість традицій щодо опрацювання воєнної проблематики викладачами університету. По-третє, такий проміжок часу дозволяє відстежити кардинальні зміни методологічних парадигм та підходів до вивчення подій німецько-радянської війни, виокремити перспективи подальших наукових напрацювань, що має неабияке прикладне значення.

Рецензоване довідкове видання відкривається глибоко аналітичною передмовою за авторством відомого воєнного історика, завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ О. Є. Лисенка. Основна частина видання репрезентована бібліографічним контентом, що містить майже 300 позицій бібліографування. За видовою ознакою – це монографії, збірники, статті, довідкові видання, публікації в ЗМІ, тези та матеріали конференцій тощо. Застосовано як монографічний, так і аналітичний типи описів документів, бібліографічний список укладено в хронологічному порядку, в межах року – за абеткою. Бібліографічний опис документів виконано у суворій відповідності з чинними національними стандартами, що забезпечує належний науковий рівень покажчика.

Особливістю видання є те, що цей покажчик укладено як анотований, а це значно посилює його інформативність. Слід акцентувати увагу на тому, що задля зручності користування покажчиком, застосовано певні стандарти подачі анотацій залежно від характеру конкретної праці вчених. Так, монографії, збірники, автореферати захищених дисертацій та розділи академічних видань з огляду на їхню значимість та обсяги супроводжуються більш розлогими анотаціями (5 – 7 поширених речень) і виділені напівжирним шрифтом. Натомість статті в наукових часописах і збірниках репрезентовано анотаціями, що складаються з 2 – 3 речень, а публікації в довідкових виданнях та засобах масової інформації – одним поширеним реченням. Анотації подано мовою оригіналу бібліографічного джерела з паралельним перекладом українською.

До честі укладачів, вони утрималися від спокуси дублювання вже готових анотацій (у випадках їхньої наявності) і подали їх авторські версії чи формулювали самостійно, що дало змогу забезпечити стильову єдність видання. Кращому орієнтуванню в тексті сприятиме й науково-довідковий апарат покажчика, який репрезентовано відомостями про авторів воєнно-історичних студій, предметним, іменним та географічним покажчиками.

Окремим блоком на крейдяному папері подано фотоілюстрації, що представлені як портретами провідних суб'єктів воєнного історієписання, так і знімками обкладинок найвагоміших праць вчених, авторефератів, збірників. Безперечно, це забезпечить більш повне й наглядне сприйняття змісту покажчика читачем. Цілком доречними видаються й розлогі анотації англійською та російською мовами.

Звісно, трудомісткість укладання покажчика залишила й певне поле для деяких недоречностей. Зокрема, окремі анотації потребують більш високого рівня аналітичності й узагальнень, місцями зустрічаються незначні технічні помилки. Втім указане суттєво не впливає на загальну позитивну оцінку покажчика, який є першим такого штибу виданням вітчизняної історичної бібліографії. Воно може бути корисним не лише науковцям, студентам, учителям, але й широкому читацькому загалу, кого цікавить сучасне історієписання Другої світової війни.

Література

1. Історична література у фондах наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (1834–1949 рр.) : бібліограф. покажч. та навч.-метод. матеріали / уклад.: О. З. Медалієва, Л. І. Синявська. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 132 с. – (Серія Історична ; вип. 1).
2. Анотований покажчик дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді К73.053.01 Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (2004–2009) / уклад.: О. З. Силка, Л. І. Синявська. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – 172 с. – (Серія Історична ; вип. 2).
3. «Український селянин» 2000–2010 рр. : бібліогр. покажч. / уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка, К. В. Івангородський. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – 280 с. – (Серія Історична ; вип. 3).
4. Історія країн Азії, Африки і Латинської Америки нового часу у фондах наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького : бібліограф. покажч. / уклад.: А. П. Іржавська, О. З. Силка. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – 172 с. – (Серія Історична ; вип. 4).
5. «Краєзнавство Черкащини». Випуск 1–10 : аног. бібліогр. покажч. / уклад.: А. П. Іржавська, О. З. Силка ; наук. ред. Г. М. Голиш. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – 96 с. – (Серія Історична ; вип. 5).
6. Покажчик праць, опублікованих у виданнях Черкаського державного педагогічного інституту (1941–1965 рр.) : бібліогр. покажч. / уклад. О. З. Медалієва. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – 196 с. – (Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького ; вип. 1).
7. Гендерні студії у фондах наукових бібліотек м. Черкаси : бібліогр. покажч. / уклад.: Ю. В. Ватрушкіна, Н. І. Земзюліна, О. З. Медалієва ; наук. ред. А. Г. Морозов. – Черкаси : [ЧНУ ім. Б. Хмельницького], 2006. – 180 с. – (Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького ; вип. 4).
8. Вісник Черкаського національного університету : бібліогр. покажч. : у 2 ч. / уклад.: О. З. Силка, Л. І. Синявська ; наук. ред. Г. М. Голиш. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – Част. 1 : 1997 – 2007 рр. – 382 с. (Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького ; вип. 20).
9. Від ювілею до ювілею. Шевченкознавчі студії викладачів Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (1964 – 2014 рр.) : бібліограф. покажч. / уклад. О. М. Абразумова ; наук. ред. Г. М. Голиш. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – 128 с. – (Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького ; вип. 21).

Лисиця Лариса Григорівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології
та спеціальних галузей історичної
науки

Лисенко Олександр Євгенович: доктор історичних наук, професор : біобібліогр. покажч. / уклад.: Г. М. Голиш, Т. В. Заболотна ; наук. ред. В. А. Смолій. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. – 128 с. : портр.

Вітчизняне наукове сьогодення характеризується очевидним посиленням антропоцентричних засад дослідницьких студій, у зв'язку з чим дедалі поважніше місце в дослідницьких студіях посідає біографістика. У її руслі все більших обертів набирає такий специфічний жанр, як біобібліографістика, яка дозволяє усебічно висвітлювати не лише віхи життя вченого, а і його творчий доробок у формі систематизованого бібліографічного списку

його праць. У науковій бібліотеці ім. М. Максимовича ЧНУ ім. Б. Хмельницького вже упродовж понад 10 років виходять вказані довідкові видання в тематичній серії «Бібліографія вчених Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького» і на загал побачили світ близько 30 таких покажчиків [Див., наприклад 1, 2, 3, 4, 5]. А в 2011 р. започатковано серію «Бібліографія вчених України», присвячену відомим науковцям із загальнонаціональним ім'ям, і відтак вийшло друком уже 9 видань [Див., наприклад 6, 7, 8, 9, 10].

Саме в цій серії побачив світ біобібліографічний покажчик «Лисенко Олександр Євгенович». Це довідкове видання стало спільним проектом нашої наукової бібліотеки та Інституту історії НАН України, з яким уже довгі роки підтримуються партнерсько-творчі стосунки. А науковим редактором вказаного видання виступив вчений зі світовим іменем, директор названого інституту академік В. А. Смолій.

Покажчик присвячено лідеру української воєнно-історичної науки, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки України, кавалеру ордена «За заслуги» 3-го ст., завідувачу відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України, моєму науковому керівнику О. Є. Лисенку, якому торік виповнилося 60 років.

Видання відкривається розлогим нарисом про життєвий і творчий шлях знаного вченого за авторством члена-кореспондента НАН України, голови Національної спілки краєзнавців О. П. Реєнта та хронологічною таблицею знакових дат біографії О. Є. Лисенка.

Вражає своїм інформаційним наповненням та бездоганним бібліографічним оформленням основна частина видання. Вона містить бібліографічний контент, який систематизовано в таких структурних розділах:

- Рукописні праці – 2 позиції.
- Хронологічний покажчик друкованих праць (383 позиції).
- Наукова школа професора О. Лисенка (наукове керівництво здобувачами наукових ступенів – 33 позиції, офіційне опонування докторських і кандидатських дисертацій – 28 поз., відгуки провідної установи на дисертаційні праці за авторством ювіляра – 21 поз).
- Наукове редагування монографій, брошур, наукових збірників, періодичних та серійних видань – 115 поз.
- Праці за рецензуванням вченого – 40 поз.
- Матеріали про О. Лисенка – 9 поз.

Допоміжно-довідковий апарат видання представлено іменним покажчиком (368 імен), переліком аббревіатур та умовних скорочень, а також об'ємними анотаціями англійською та російською мовами.

Робота з укладання покажчика виявилася досить непростою й вимагала чимало зусиль, адже на загал довелося опрацьовувати понад 630 бібліографічних джерел. Задля отримання достовірної інформації попри чималі об'єктивні труднощі укладачі вивчали їх винятково *de visu*, і це забезпечило належний рівень видання.

Як і належить, бібліографічні матеріали у всіх структурних частинах подано в суворій хронологічній послідовності, а в межах окремого року інформацію розміщено в алфавітному порядку. Звертає на себе увагу й те, що бібліографічний опис та скорочення слів здійснено в суворій відповідності з чинними національними стандартами.

Покажчик адресовано насамперед науковцям, що працюють в царині воєнно-історичних досліджень. Він може бути корисним також викладачам, студентам, бібліотечним працівникам та всім, кого цікавить сучасне історієписання та його найвідоміші персоналії.

Література

1. Чабан Анатолій Юзефович : доктор історичних наук, професор : біобібліогр. покажч. / уклад.: В. О. Кіреєва, Л. Г. Лисиця, О. З. Силка, Л. І. Синявська ; авт. вступ. сл. В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – 64 с. – (Серія: Бібліографія вчених України ; вип. 9).

2. Боечко Федір Федорович: доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України : біобібліогр. покажч. / уклад.: А. П. Іржавська, Н. В. Демченко ; наук. ред. Г. М. Голиш. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – 40 с. : портр. – (Бібліографія вчених України ; вип. 5).
3. Гуржій Олександр Іванович: доктор історичних наук, професор : біобібліогр. покажч. / уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка ; наук. ред. В. В. Масненко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – 64 с. : портр. – (Бібліографія вчених України ; вип. 1).
4. Гусак Андрій Михайлович: доктор фізико-математичних наук, професор : біобібліогр. покажч. / уклад. О. З. Медалієва ; наук. ред. В. В. Масненко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – 40 с. : портр. – (Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького ; вип. 3).
5. Морозов Анатолій Георгійович: доктор історичних наук, професор : біобібліогр. покажч. / уклад.: В. О. Кіреєва, Л. Г. Лисиця, О. З. Силка. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – 70 с.
6. Мельниченко Василь Миколайович: кандидат історичних наук, доцент : біобібліогр. покажч. / уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка; наук. ред. В. В. Масненко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – 52 с. : портр. – (Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького ; вип. 12).
7. Мінаєв Борис Пилипович: доктор хімічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України : біобібліогр. покажч. / уклад.: Л. І. Синявська, А. П. Іржавська. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. – 96 с. : портр. – (Бібліографія вчених України ; вип. 4).
8. Присяжнюк Юрій Петрович: доктор історичних наук, професор : біобібліогр. покажч. / уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка; наук. ред. В. В. Масненко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – 52 с. : портр. – (Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького ; вип. 18).
9. Китова Світлана Андріївна: доктор культурології, професор : біобібліогр. покажч. / уклад. Л. Г. Голиш ; наук. ред. А. І. Кузьмінський. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 21 с. : портр. – (Бібліографія вчених Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького ; вип. 16).

*Надійшла до редакції 25.10.2016
Затверджена до друку 01.11.2016*

ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Серія історичні науки
№ 1. 2016

Відповідальний за випуск
Чабан А. Ю.

Відповідальний секретар
Лисиця Л. Г.

Комп'ютерне верстання

Підписано до друку Формат 84x108/16.
Ум. друк. арк. 15,0. Тираж 300 пр. Зам. № 4436

Виготовлено з оригінал-макету у видавничому відділі
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: 18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кімн. 117,
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 37-22-33,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.